

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu | 2023.

1838

P

rostorna sociologija:
ruralna perspektiva

Mina Petrović

Mina Petrović
Prostorna sociologija: ruralna perspektiva
Prvo izdanje, Beograd 2023.

Izdavač
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja,
Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača
Prof. dr Danijel Sinani,
dekan Filozofskog fakulteta u Beogradu

Recenzenti
Prof. dr Marija Babović
Prof. dr Dušan Mojić
Prof. dr Natalija Bogdanov

Lektura i korektura
Svetlana Stojković

Dizajn korica
Ivana Zoranović

Priprema za štampu
Dosije studio, Beograd

Štampa
JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž
200

ISBN 978-86-6427-293-3

Realizaciju ovog rukopisa podržalo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-47/2023-01/ 200163)

Sadržaj

9		PREDGOVOR
11		1. RURALNA PERSPEKTIVA U SOCIOLOGIJI
12		1.1. Institucionalizacija – osnivanje sociologije sela
18		1.2. Razvojne faze i pristupi
19		Ruralno-urbani dualizam
21		Nova ruralna sociologija
24		Globalizacija agrobiznisa – pristupi
26		1.3. Kulturni obrt u razumevanju ruralnosti
29		1.4. Prostorni obrt u sociologiji – relevantnost ruralne perspektive
35		2. SELJAČKO-AGRARNO PITANJE: OSNOVNI PRISTUPI
36		2.1. Pristupi seljaštvu
38		2.2. Sledbenici Čajanovljevog pristupa
38		Šanin – interpretacija Čajanovljeve vizije razvoja poljoprivrede u socijalističkoj Rusiji
40		Van der Plug – simultanost procesa depezentizacije i rezentizacije

45		2.3. Marksistički pristup agrarnom/seljačkom pitanju Henrija Bernstajna
49		2.4. Režim hrane
51		Fridman i Makmajkl – dva režima
54		Postoji li novi režim?
60		Ocene i dopune koncepta
64		2.5. Neoekstraktivizam
74		2.6. Politički aspekt agrarnog pitanja – društveni pokreti i seljaštvo
81		3. AGRARNA POLITIKA I RURALNI RAZVOJ U EVROPI
82		3.1. Zajednička agrarna politike Evropske unije
82		Osnovni ciljevi i faze razvoja
87		Dominantni diskursi ZAP-a
91		Transformacija porodičnih gazdinstava – između multifunkcionalnosti i preduzetništva
95		Koncentracija zemljišta i mere ZAP-a
96		3.2. Politika ruralnog razvoja
96		Egzogeni naspram endogenog pristupa
99		LEADER program
102		Koncepti povezani sa (neo)endogenim pristupom – kritička perspektiva
105		Nova ruralnost – kontraurbanizacija, džentrifikacija, globalizacija
109		3.3. Procesi i prakse – između konvencionalnog i alternativnog
120		3.4. Novi socijalni pokreti – potencijali i ograničenja
127		4. ISKUSTVO POSTSOCIJALISTIČKIH ZEMALJA U EVROPI
128		4.1. Socijalističko nasleđe i početak transformacije

135		4.2. Ulazak u EU i efekti ZAP-a
140		4.3. Tiha održivost naspram alternativnih mreža hrane
143		4.4. Koncentracija zemljišta – neoekstraktivizam
145		4.5. Socijalni protesti – između prehrambenog suvereniteta i populizma
148		4.6. Neke specifičnosti iskustva Srbije
157		5. UMESTO ZAKLJUČKA – O DOPRINOSU RURALNE PERSPEKTIVE
169		6. LITERATURA

Predgovor

Ovaj rukopis je nastao tokom priprema nastave na kursu Sociologija ruralnog razvoja, koji predajem na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu od 2014. godine. U oblast ruralne sociologije ušla sam u poslednjoj trećini svog profesionalnog rada, koji je najvećim delom posvećen nastavi i istraživanjima iz oblasti urbane sociologije. To me je usmerilo ka traženju dodirnih tačaka između disciplina koje u sociologiji ukazuju na značaj i značenje prostornosti društvenog života. Urbana sociologija, kao nesumnjivo razvijenija disciplina usled urbocentričnosti modernog društva, razvila je i značajnije koncepte sociologije prostora, bitne za prevazilaženje aprostornosti sociologije kao naučne discipline. Ruralna sociologija, s druge strane, uglavnom preuzima sociološki relevantne koncepte prostora iz urbane sociologije, a njena podređena uloga ishodi i iz činjenice da se ruralna područja neopravdano zapostavljaju iako se mnogi, ako ne i većina, društvenih procesa odvijaju sa specifičnim manifestacijama i u urbanim i u ruralnim prostorima. Otuda ovaj rukopis ima za cilj da prikaže ključne konceptualne pristupe i kontekstualne specifičnosti razvoja ruralne sociologije i da ilustruje doprinos koji ruralna perspektiva daje uvažavanju celovite prostornosti savremenog društva.

U okviru tako postavljenih ciljeva izdvojene su dominantne teme ruralne sociologije – položaj i transformacija seljaštva, po-

ljoprivrede, ruralnog stanovništva i ruralnih područja u savremenom društvu, uopšte i sa posebnim fokusom na evropski kontekst. Izlaganje po poglavljima organizovano je tako da se najpre otvore pitanja i pristupi koji se detaljnije razmatraju u preostalom delu rukopisa. Tako, prvo poglavlje sadrži kratak pregled društvenog konteksta u kojem je uvedena ruralna perspektiva u sociologiju, kao i osnovnih koncepata i dilema koje su obeležile razvoj ruralne sociologije, pre svega u Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama. Posebno je naglašena usmerenost na zanemarenu prostornu perspektivu koja ruralnoj sociologiji daje relevantnost i u savremenom, urbanom društvu. U drugom poglavlju izlažu se pitanja i koncepti najopštijeg karaktera, dotiče se problematika relevantna i za zemlje u razvoju, a evropska društva stavljaju u globalni kontekst. Potom se, u trećem poglavlju, fokus pomera ka zemljama Zapadne Evrope, odnosno na agrarnu i ruralnu politiku Evropske unije, kao i na relevantne procese, strukture i prakse, kako konvencionalne tako i alternativne u odnosu na dominantne politike. U četvrtom poglavlju razmatraju se analogna iskustva u postsocijalističkim zemljama Centralne i Istočne Evrope, uključujući i Srbiju. U odnosu na izloženi materijal, zaključno poglavlje naglašava značaj koji ruralna perspektiva daje razumevanju uloge koju prostor ima u reprodukciji savremenog društva, kao i potrebu za neposrednijom saradnjom između ruralne i urbane sociologije.

1. Ruralna perspektiva u sociologiji

U evropskoj ruralnoj sociologiji, nastanak seljačkog društva vezuje se za uspon feudalizma¹ i definiše kao antipod plemstvu i stanovnicima grada, kao parcijalno (delimično) društvo sa delimičnom kulturom (Mendras 1986; Redfield 1961; Kroeber 1948).² Početkom XX veka ruralna sociologija nastaje sa ambicijom da razume i pomogne modernizaciju seljaštva i seljačke ekonomije. Dominantna funkcionalistička paradigma u sociologiji toga doba isticala je visok stepen funkcionalne i identitetske integracije kao osnovno obeležje modernog društva, koje se konstituiše uspostavljanjem jedinstvenog tržišta, pravnog i političkog sistema (svi stanovnici su građani), obrazovnog sistema i kulture (formiranje nacije kao imaginarne zajednice i definisanje

1 Mendras (1986:160) locira nastanak seljaštva oko 1000. godine nove ere „kada su se feudalmci i crkva izvukli iz svog agrarnog povića da bi se razvijali vlastitom logikom, stvarivši spoljašnje društvo u odnosu na agrarne populacije koje su pretvorene u seljaštvo“.

2 Parcijalnost i segmentarnost seljačkog društva reflektuju zapadnoevropski feudalni sistem, u okviru kojeg suveren daje zemlju vlastelinu u nasledni posjed kao naknadu za vojne i upravne funkcije, a privredna samodovoljnost feudalnog poseda zasniva se na radu pravno vezanih seljana za vlastelina (obaveza prirodne, radne ili novčane rente).

zajedničkih vrednosti).³ Posledično, seljačko, parcijalno društvo i kultura sagledani su kao kočnice napretka, a proučavanje efekata transformacije seljaštva i ruralnih područja u procesu modernizacije, odnosno industrijalizacije i urbanizacije društva u celini, a posebno modernizacije poljoprivrede, postalo je i ostalo osnovni fokus ruralne sociologije.

1.1. Institucionalizacija – osnivanje sociologije sela

Na konstituisanje sociologije sela u Evropi uticao je razvoj iste discipline u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD),⁴ premda u nešto drugačijem društvenom kontekstu. Iako bez istorije razvijenog feudalnog sistema,⁵ ideologija samodovoljnih doseljenika posvećenih zemlji i slobodi bila je značajna osnova za formiranje nacionalnog identiteta SAD. Međutim, krajem XIX i početkom XX veka, intenzivna industrijalizacija i izraziti rast gradova podstiču emigraciju iz ruralnih oblasti – 1900. godine oko 60% populacije još je živelo na selu, a 40% na poljoprivrednom gazdinstvu, dok su se već 1930. godine ti brojevi spustili na 43% i 25%, respektivno (Jaffe & Gertel 2017). Potreba za radnom snagom u industrijskom sektoru kao i efikasnom proizvodnjom hrane podstakla je Vladu

3 Parsons (1992) je isiticao da moderno društvo ima najveću sposobnost aktivnog prilagođavanja spoljnim okolnostima i sposobnost mobilisanja unutarnje energije svojih pripadnika za zadovoljavanje potreba društvenog sistema.

4 Prvi kurs iz ove oblasti pod nazivom „Društveni uslovi američkog ruralnog života“, pokrenut je još 1894. godine na Sociološkom odeljenju pri Univerzitetu u Čikagu, dok je prvo odeljenje za ruralnu sociologiju formirano na Univerzitetu Kornel, 1915. godine. Institucionalizacija discipline zaokružava se sredinom tridesetih godina prošlog veka, pokretanjem časopisa *Rural Sociology*, 1936. godine, a potom i osnivanjem Društva za ruralnu sociologiju, 1937. godine. Smatra se da je izdvajanje Društva za ruralnu sociologiju od Američkog sociološkog društva reflektovalo divergentne tendencije u razvoju ruralne sociologije u odnosu na matičnu disciplinu (više u Šljukić & Janковиć 2015).

5 U ovom smislu Lefevr je SAD nazivao zemljom bez istorije (Lefebvre 1963).

SAD da preuzme aktivnu ulogu u socijalnom i ekonomskom razvoju (New Deal), sa posebnim naglaskom na usklađivanju ruralnih i agrarnih interesa sa procesima rapidne modernizacije poljoprivrede (industrijalizacija poljoprivrede, oslanjanje na savremena tehnička i biohemijska sredstva, profesionalizacija i specijalizacija poljoprivrednika). Fokus na pitanja prilagođavanja farmera novim tehnološkim i ekonomskim mogućnostima u proizvodnji hrane nametao je praktičnu usmerenost ruralne sociologije u SAD, koja se uglavnom razvijala pri poljoprivrednim fakultetima, uz izdane istraživačke programe i stipendije (Jaffe & Gertler 2017; Lowe 2010). Otuda i ocena da se ruralna sociologija u SAD oblikovala u skladu sa političkom ekonomijom ove države, što ju je učinilo lukrativnom ali teorijski nedovoljno razvijenom, usled čega su ruralni sociolozi smatrani građanima drugog reda unutar sociologije kao matične discipline (Friedland 2010). Takva ocena posebno je relevantna za period nakon Drugog svetskog rata, kada pristup koji su SAD razvile u transformaciji ruralnih područja i industrijalizaciji poljoprivrede dobija internacionalnu dimenziju. Naime, pedesetih godina prošlog veka spoljna politika SAD zasnovana na Maršalovom planu bazirala se na difuziji znanja i tehnologije, a američka ruralna sociologija stavljena je u službu rekonstrukcije, reforme ili modernizacije poljoprivrednih regiona u Evropi, Aziji, Latinskoj Americi (Jaffe & Gertel 2017; Hillyard 2007).⁶

Ruralna sociologija se u Evropi institucionalizovala kao akademska disciplina upravo nakon Drugog svetskog rata, u kontekstu širenja uticaja američke ruralne sociologije. Pofesor sociologije Hofste (Hofstee), sa Poljoprivrednog univerziteta u Vageningenu (Holandija), podstaknut kontaktima sa američkim kolegama i oduševljen jakom pozicijom ruralne sociologije u SAD, inicirao je

6 U tom kontekstu, Lobao (1996) konstatuje da je urbana sociologija u SAD bila više „domaća“ jer su gradovi viđeni kao mašine rasta nacionalne ekonomije, dok se ruralna sociologija više bavila internacionalnom perspektivom, što je odgovaralo i preuzimanju dominantnog položaja SAD u globalnoj proizvodnji i distribuciji hrane u posleratnom periodu (više u odeljku posvećenom globalnom režimu hrane).

otvaranje prvog kursa ruralne sociologije u Vageningenu. Već 1957. godine osnovano je Evropsko društvo za ruralnu sociologiju, a časopis Društva (*Sociologia Ruralis*) izlazi od 1960. godine (Jaffe & Gertel 2017).

Iako je ruralna sociologija u ovom periodu dobila zadatak da istražuje novu socio-tehničku realnost seoskih/poljoprivrednih zajednica i promoviše industrijalizaciju poljoprivrede, odnosno specijalizaciju poljoprivrednika po uzoru na američki model, specifičnosti evropskog konteksta ipak su se odrazile na razvoj ruralne sociologije (Lowe 2010). Najpre, nije postojalo snažno institucionalno zaleđe koje je karakterisalo položaj ruralne sociologije u SAD, što je značilo znatno manje novca za istraživanja, ali i veću samostalnost u odnosu na dominantnu modernizacijsku paradigmu i značajan tehnološki determinizam. Potom, i još važnije, ruralna Evropa je imala dugu tradiciju pa je apsorbovanje seljačkog društva i kulture u modernizacijske tokove bilo mnogo složenije pitanje. Pored toga, filozofija/ideologija agrarizma kao alternativa industrijalizmu i urbanizaciji (odnosno kao treći put u odnosu na kapitalizam i socijalizam, sa fokusom na pravedniju raspodelu zemljišta kroz agrarne reforme, očuvanje i osnaživanje porodičnih gazdinstava i zadrugarstvo) bila je uticajna u Evropi od kraja XIX veka, a posebno u periodu između dva svetska rata u zemljama Srednje i Istočne Evrope. To je, uz činjenicu da je seljaštvo iznelo ratne sukobe u Evropi, nalagalo oprez prema sumnjičavosti ovog društvenog sloja spram brzih i radikalnih promena, posebno imajući u vidu izazove Oktobarske revolucije i polarizaciju evropske politike iz tridesetih godina prošlog veka. Otuda su kompleksnost socioekonomske i kulturološke tranzicije ruralnih oblasti, kao i različite karakteristike ruralnih područja, ne samo na nivou Evrope već i unutar pojedinih nacionalnih država, nalagale diverzifikovani pristup modernizaciji ruralnih zajednica i teritorija, kao i kombinovanje kvalitativne i kvantitativne metodologije (u odnosu na favorizovanu egzaktnost statističkih metoda u ruralnoj sociologiji SAD) (Jaffe and Gertler 2017; Lowe 2010). Hofste, iako oduševljen ruralnom sociologijom SAD, ukazivao je na neophodnost uvažava-

nja kulture kao važne i u mnogim aspektima nezavisne varijable, koja zahteva podrobnija proučavanja (Hofstee 1963).

Osvrćući se na istorijat proučavanja seljaštva u evropskoj sociologiji, sociolog van der Plug (van der Ploeg) (2018) ukazuje da su kontekstualne varijacije njegovo značajno obeležje. Na primer, u Ujedinjenom Kraljevstvu rana i masovna deagrarizacija, uz političku dominaciju buržoazije i oslanjanje na kolonije za jeftini uvoz hrane (više u II poglavlju), uslovlila je prilično idilično predstavljanje ruralnih područja kao neproblematičnog okruženja sa stanovišta socijalnih problema savremenog industrijskog društva koji su dominantno koncentrisani u gradu i smatrani su ključnim predmetom sociologije (Hillyard 2007). Levi-Stros i Mendras (Lévi-Stross & Mendras 1974), s druge strane, ukazali su da je seljaštvo imalo značajnu ulogu u dominantnoj ideologiji Francuske sve do Drugog svetskog rata, kada se ideja o stabilnoj naciji zasnivala na fizičkom i moralnom zdravlju ruralnih područja kao stabilizatoru brzih društvenih promena u gradovima, što je bilo u skladu i sa raširenim gledištem ruralnih ekonomista o specifičnosti poljoprivrede kao delatnosti zasnovane na porodičnim gazdinstvima. Nakon Drugog svetskog rada, međutim, u Francuskoj se menja dominantni razvojni diskurs u odnosu na poljoprivredu i teži njenoj industrijalizaciji na principima ekonomije obima. Temeljan istraživački izazov za ruralne sociologe predstavljala je činjenica da su uprkos izrazitom prodoru kapitala, rapidnom tehnološkom progresu i opadanju ruralne populacije, porodična struktura i bazična logika proizvodnje mnogih porodičnih gazdinstava ipak ostale gotovo nepromenjene. To je uslovlilo zadržavanje regionalnih (ruralnih) specifičnosti uprkos unificirajućoj centralizaciji francuske državne politike, čije su se odluke različito interpretirale uslovljavajući i kontradiktorne reakcije po regionima, te su istraživanja pokazala da se ruralna populacija čak više razlikuje unutar sebe nego u odnosu na ostalo (urbano) stanovništvo. Po mišljenju Levi-Strosa i Mendrasa, to je otvorilo pitanje distinktivne racionalnosti seljačke ekonomije (malih porodičnih gazdinstava) u odnosu na industrijski model pro-

izvodnje i nametnulo preispitivanje odnosa prema seljaštvu kao pasivnom, konzervativnom i homogenom akteru.

Časopis *Sociologia Ruralis* postao je značajna platforma za iskazivanje rezultata akademskih istraživanja kojima se dokumentovala evropska posebnost u suočavanju sa univerzalizmom američkog pristupa, čime je evropska ruralna sociologija obezbedila potporu zagovaranju aktivne i regionalno diferencirane politike u oblasti razvoja ruralnih područja unutar Evropske unije (EU) (Lowe 2010). Naime, raznovrsnost karakteristika ruralnih područja i poljoprivrede u državama članicama EU bila je značajan izazov Zajedničke agrarne politike (ZAP) od njenih početaka pedesetih godina prošlog veka, a evropska ruralna sociologija je dobrim delom bila usmerena na istraživanja vezana za targetiranje mera i reformi ZAP-a, posebno na usaglašavanje dva relativno protivrečna cilja – očuvanje porodičnih gazdinstava kao osnove evropske poljoprivrede i podizanje njene efikasnosti i konkurentnosti pristupima analognim industrijskom sektoru (više u III poglavlju). U tom smislu, ističe se da evropska ruralna sociologija, i pored odbacivanja tehnološkog determinizma američke ruralne sociologije, nije zanemarila aplikativna istraživanja (Lowe 2010).

Kada je reč o zemljama Centralne i Istočne Evrope, istraživanja u domenu sociologije sela bila su veoma razvijena i pre Drugog svetskog rata, posebno u Poljskoj (šire u Šljukić & Janković 2015), što odgovara i kontekstualnoj razlici u pogledu brojnosti seljaštva kao i njegovog političkog uticaja u to vreme, u ovim zemljama, u odnosu na Zapadnu Evropu.⁷ Nakon Drugog svetskog rata, u bivšim socijalističkim državama istraživanja su se usmerila na specifično sagledavanje seljaštva kao kočnice modernizacije

7 U zemljama Centralne i Istočne Evrope, između dva svetska rata, filozofija agrarizma je bila oslonjena na pokret koji je bio primarno seljački orijentisan, za razliku od farmerskog (u smislu profesionalizacije/specijalizacije poljoprivrednika) pokreta u Zapadnoj Evropi. Tada su mnoge seljačke partije ušle u vlast u zemljama Istočne Evrope, te se ovaj period naziva i „Zeleni ustanak“, kada je formirana i Zelena internacionala, koja se odnosila na saradnju seljačkih partija i grupa Istočne Evrope (Mamonova & Franquista 2020).

socijalističkog društva. Sledom Marksove percepcije seljaštva kao preindustrijskog entiteta, koga hibridni karakter klasnog položaja (vezanost za privatnu svojinu i rad) i nizak akcioni potencijal (bez sposobnosti da postane klasa za sebe) eliminišu kao nosioca revolucionarnih promena, ubrzana industrijalizacija i akumulacija kapitala iz poljoprivrede odvijala se kroz podruštvljavanje/kolektivizaciju zemljišnih poseda, odnosno ograničavanjem vlasništva i stavljanjem pod državnu kontrolu velikog broja sitnih seljačkih poseda. U zemljama poput Jugoslavije i Poljske, u kojima je otpor kolektivizaciji uslovio i drugačiju strukturu poseda i razvojne strategije, odnos privatnih gazdinstava (ograničene veličine) i poljoprivredno-industrijskih kombinata implicitno je podrazumevao napuštanje dogme o „seljaštvu kao reliktu klasnog društva“ koji treba savladati (Puljiz 2013), i svakako otvorilo više prostora i za diverzifikaciju pristupa seljaštvu, a posebnu pažnju je dobila analiza kategorije seljaka-radnika (Kostić 1975). U Jugoslaviji je tokom socijalizma izlazio i časopis *Sociologija sela*, prvi takve vrste u tadašnjem socijalističkom svetu.⁸ Sa slomom socijalizma, zemlje Centralne i Istočne Evrope gube svoju konceptualnu posebnost, a do izražaja dolaze specifičnosti pojedinih modela razvoja poljoprivrede tokom socijalizma, kao i u predsocijalističkom periodu, relevantne za razumevanje transformacije ka kapitalističkom modelu i razlike, ne samo u odnosu na zemlje Zapadne Evrope već i između zemalja Centralne i Istočne Evrope (više u IV poglavlju) (Mamonova 2018; Swain 2016; Kay, Shubin & Thelen 2012).

8 Časopis je osnovan 1963. godine i okupljao je naučnu bazu sociologije sela iz svih delova Jugoslavije, a najčešće obrađivane teme obuhvatale su socijalna i kulturna obeležja i preobražaj jugoslovenskog sela, zemljovlasničke odnose, socijalnu dinamiku na relaciji selo–grad, oblike i kvalitet života na selu, aspiracije mladih (demografsko obnavljanje porodičnih gazdinstava), odnosno probleme demografskog starenja i feminizacije poljoprivrede itd. Posebna pažnja pridavana je prevodu tekstova iz evropskih časopisa sličnog usmerenja, kako bi se jugoslovenska ruralna sociologija razvijala u korak sa drugim zemljama, pri čemu je najviše pažnje posvećivano istraživanjima iz Francuske i Poljske, kao zemljama različitih sistema ali sa relativno brojnim seljaštvom, kao i u Jugoslaviji (Stipčević 2013; Puljiz 2013).

1.2. Razvojne faze i pristupi

Jedno od ključnih pitanja konstituisanja bilo koje sociološke discipline svakako je mogućnost njenog oslanjanja na koncepte opšte sociološke teorije. Batel (Buttel) (1996) ističe da je u radovima Marksa, Dirkema i Vebera ruralno predstavljeno kao rezidualno, pod dominacijom industrije i implicitno grada, jer su industrijalizacija i sa njom povezani transformacioni procesi shvaćeni kao osnova savremenog (buržoaskog) društva i podele rada, moderne države, ideologije i kulture. Osim toga, fokusiranost ovih teoretičara na vremensku dimenziju društvenih promena, opštu teoriju i generalizacije, uslovlja je zapostavljanje teorije srednjeg obima i prostorne dimenzije. Iz marksističke perspektive prostorni identiteti su neretko sagledavani kao marginalne devijacije u okviru unilinearnog evolutivnog razvoja, odnosno kao barijere ujedinjavanju proletarijata. Istovremeno, socijalno reformističku optiku, dominantnu u sociologiji u vreme njenog konstituisanja, obeležavao je stav da je modernizacija opšti proces, bez značajnih razlika u prostoru (Lobao & Saenz, 2002; Lobao 1996). Zapravo, dugogodišnja usmerenost sociologije na opšte generalizacije i prototipske odnose koji su aprostorni odvajala je ruralnu sociologiju, kao disciplinu usmerenu na prostor, od drugih socioloških disciplina sve do osamdesetih godina prošlog veka i takozvanog prostornog obrta u sociologiji, odnosno prevazilaženja sociološke indiferentnosti prema prostoru (Lobao & Saenz, 2002; Lobao 1996; Lyson & Tickamyer 1996; Halfacree 1993). To je ruralnu sociologiju usmeravalo ka konceptima srodnih disciplina (pre svega ekonomske geografije, ekonomske antropologije, političke ekonomije) i dodatno otežavalo konceptualno profilisanje ove discipline (Lobao & Saenz, 2002; Lobao 1996; Buttel 1996). U skladu s tim, Batel (Buttel 2001) smatra da je u razvoju ruralne sociologije moguće jasnije izdvojiti promene dominantnih tema i paradigmi nego u opštoj sociologiji, te prepoznaje značajnije faze razvoja ove discipline prema dominantnim pristupima: 1. dominacija ruralno-urbanog dualizma; 2. pojava nove ruralne sociologije; 3. usmeravanje ka procesima vezanim za globalizaciju agrobiznisa.

Ruralno-urbani dualizam

Sociologija sela se u vreme svog nastanka nazivala i sociologijom ruralnih zajednica, koje su posmatrane kao fundamentalno različite od urbanih, te u ovom periodu dominira korišćenje bipolarnih tipologija kojima je ruralno kontrastirano urbanom. Takav tipološki pristup imao je izvesno utemeljenje u klasičnom sociološkom nasleđu, i to pre svega Dirkemovom, koji je evolucionu promenu društva razumevao kao pomak od jednog ka drugom tipu socijalne solidarnosti/kohezije, pri čemu je mehaničku solidarnost smatrao osobenošću segmentarnih društava. Takođe, očigledna je uticajnost Tenisovog razmatranja tranzicije komunalne organizacije srednjovekovnog društva ka asocijativnoj organizaciji modernog društva, iako on nije referirao ni na jednu socijalnu grupu (ruralnu u prvom, odnosno urbanu u drugom slučaju), već na opšte oblike ljudskog udruživanja, te se automatsko prevođenje ova dva koncepta (zajednica–društvo) na tipologiju ruralno–urbano ne smatra sasvim adekvatnim njegovim idejama (Hillyard 2007).

Klasičan primer tipološkog pristupa u „ranim“ radovima sociologije sela jeste udžbenik „Principi ruralno-urbane sociologije“ iz 1931. godine, u kojem Cimerman (Zimmerman) i Sorokin suprotstavljaju urbani ruralnom stilu života, ukazujući da tipsko ponašanje stanovnika gradova karakterišu brzina i preduzetništvo; pogled na svet koji je zasnovan na puno informacija – zahvata širinu, ali istovremeno je površan i nestabilan; otvorenost ka svemu novome – što se očituje kroz modu, inovacije, socijalne pobune i slično; dok tipsko ponašanje stanovnika seoskih zajednica obeležavaju sporost i izolacija; uži pogled na svet – nepoznavanje novih trendova, ali postojano i pouzdano znanje; konzervativnost – uporište u tradicionalnom poretku. Modernizacijska paradigma ovog pristupa reflektuje se u očekivanju postepenog prevazilaženja dihotomije ruralno–urbano, jer razlike između različitih tipova naselja u sredstvima komunikacije, mobilnosti, zanimanjima, broju i gustini stanovnika opadaju/nestaju (Nikulin & Trotsuk 2018).

U ovom periodu, urbano i ruralno se posmatraju kao dva sveta, nekada neprijateljska, nekada solidarna, ali uvek izrazito različita, već i po tome što je urbano pretežno veštačko a ruralno pretežno prirodno okruženje (Nikulin & Trotsuk 2018). Upotreba karakteristične dihotomije ruralno–urbano povezuje se, na tragu Fukoovih ideja o društvenoj moći, i sa zagovaranjem interesa određenih aktera u domenu praktične urbane, odnosno ruralne politike, pa i pratećih akademskih istraživanja (Murdoch & Pratt 1993).

U američkoj i evropskoj sociologiji sela usmerenost na istraživanje ruralnih zajednica obeležila je razvoj discipline do pedesetih godina prošlog veka, premda se u osnovi isti tipološki pristup zadržava sve do ranih sedamdesetih godina, sa nešto većim fokusom na socio-psihološku perspektivu, odnosno praćenje difuzije modernizacijskih inovacija na mikronivou, kroz obrazovanje i karijerne aspiracije poljoprivrednika.⁹ Moglo bi se reći da se u predsocijalističkom kontekstu paradigma sociologije ruralnih zajednica zadržala duže u zemljama Centralne i Istočne Evrope, zbog nešto sporijih promena ruralnih zajednica, odnosno modernizacije i industrijalizacije društva. Iako je socijalistički sistem u Srbiji/Jugoslaviji i Poljskoj odustao od značajnog podruštvljanja poljoprivrede i usmerio se na velike sisteme državnih poljoprivrednih preduzeća, ostavivši poljoprivredna gazdinstva sa ograničenim posedom u marginalnom društvenom položaju, pitanje modernizacijskih aspiracija seljaka, iako sistemski inhibirano, bilo je značajnija tema socioloških istraživanja (Puljiz 2013) nego u drugim postsocijalističkim zemljama, u kojima je postojala specifična simbioza između proizvodnje na velikim gazdinstvima u državnoj svojini i na malim parcelama koje je obrađivalo ruralno stanovništvo (više u IV poglavlju).¹⁰

- 9 Hiljard (Hillyard) (2007) ukazuje da je ruralna sociologija u SAD bila više vezana za zajednice nego u Evropi, kao i da je korišćenje ruralno urbanog kontinuumu prisutno i u radovima urbanih sociologa, pripadnika Čikaške škole.
- 10 U socijalističkim zemljama marskistički pristup, koji obeležava nastupanje nove ruralne sociologije tokom sedamdesetih godina, bio je dominantan već nakon Drugog svetskog rata, odnosno u Rusiji od Oktobarske revolucije, dok se sučeljavanje sa procesom globalizacije odvija u specifičnom kontek-

Nova ruralna sociologija

Period od sedamdesetih godina prošlog veka naziva se novom ruralnom sociologijom, kada se jačanje neomarksističkog pravca i generalno kritičkog pristupa u sociologiji odražava i na sociologiju sela. To je period kada se uočavaju negativni efekti modernizacije u poljoprivredi, posebno rastuće nejednakosti između ruralnih područja i degradacija životne sredine, na koje ukazuju i građanski i studentski pokreti tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka u Evropi, uz sve prisutnije nezadovoljstvo efektima Zelene revolucije i u zemljama Trećeg sveta (šire u narednim poglavljima). Opšta je ocena da je neomarksistički pristup ponudio strukturnu analizu koja je nedostajala u prethodnom periodu ruralne sociologije, kritički se baveći ulogom države u podršci (akumulaciji) kapitala i legitimizaciji kapitalizma (jeftina hrana – jeftina radna snaga), kao i mehanizmima koji uslovljavaju marginalizaciju ruralnih prostora (Buttel 2001). Neomarksistički pristup imao je najviše uticaja u kasnim sedamdesetim godinama i tokom osamdesetih godina, kada se obnavlja i klasično seljačko pitanje opstanka manjih porodičnih gazdinstava u modernom društvu, čija brojnost opada sporije no što je očekivano sa modernizacijom/industrijalizacijom poljoprivrede i profesionalizacijom/specijalizacijom poljoprivrednika, te ukrupljavanjem poseda usled tržišne konkurencije (Friedland 2002; Lobao 1996; Levi Stross & Mendras 1974).

Nova ruralna sociologija, kako neomarksistička tako i neoveberijanska (koja se u isto vreme profilise), više ne definiše ruralni svet kao suprotnost gradu, već kao područja u kojima se koncentrišu problemi vezani za siromaštvo i socijalnu isključenost. U fokus, dakle, dolazi razvojno zaostajanje ruralnih područja kao direktna posledica (kapitalističke) modernizacije društva,¹¹ čime sociologi-

stu postsocijalističke transformacije i sa pretežnim preuzimanjem konceptata iz Zapadne Evrope, te su sa tim povezane dileme i pitanja obrađena u IV poglavlju.

- 11 Kako za Lefevra (Lefebvre 1991) otuđenje ishodi iz ekonomije (odvajanje radnika od sredstava za proizvodnju), državne politike (koncentracija moći)

ja sela suštinski počinje da se preusmerava ka sociologiji ruralnog razvoja, posebno u evropskim okvirima, a opšti pojmovi klase i socijalnog konflikta potiskuju pojmove vezane za specifičnosti ruralne zajednice (kohezivnost, tradicionalne vrednosti i sl.) (Miller 1996). Ima, međutim, i ocena da je nova ruralna sociologija neomarksističkog pristupa doprinela održanju dominacije urbanog nad ruralnim, između ostalog i zato što su osnovne klase u (neo) marksističkom pristupu urbane i industrijske (kapital – najamni rad) (Murdoch & Pratt 1993).

Sociolog neoveberijanske orijentacije Rej Pal (Ray Pahl) najdirektnije je doveo u pitanje tradicionalni analitički aparat ruralne sociologije, odnosno sociološku relevantnost dihotomije ruralno-urbano u savremenom industrijskom društvu, sa argumentacijom da ruralno ili urbano kao ekološke varijable nisu ni objašnjavajući fenomeni niti sociološke kategorije (Phillips 2021; Hillyard 2007; Pahl 1965, 1968). Pal je odbacio korisnost dihotomnih konceptualizacija smatrajući da one više zbunjuju nego što doprinose razumevanju društvenih pojava, tvrdeći da je povezivanje određenog modela društvenih odnosa sa geografskim prostorom neprihvatljivo bez obzira na to da li je reč o istraživanju specifičnosti urbanih ili ruralnih sredina,¹² označivši svoj pristup kao tranziciju od geografije ka sociologiji (Pahl 2008, 2005). Socijalna klasa kao ključna odrednica životnog stila, za Pala je osnovna sociološka varijabla u istraživanju bilo kog prostornog entiteta. U skladu s tim, kao i konceptom nove ruralne sociologije, smatrao je da se ruralno ne

i kulture, odnosno iz dominacije nad svakodnevnim životom od strane tehokratskog planiranja i homogenizovane logike roba, i tranziciju od seljačkog zajedništva ka industrijskoj urbanizaciji smatrao je trostrukim procesom otuđenja – u smislu primitivne akumulacije, uključivanja seljaštva u mehanizme državne moći i iskorenjavanja njihovih prostornih praksi i kulturnih identiteta (Wilson 2011).

- 12 Ipak, smatra se da su se efekti Palove kritike daleko više osetili u oblasti ruralne sociologije jer je bila usmerena na jednu od ključnih konceptualnih šema, iako su ekološke varijable kritikovane i u okviru urbane sociologije (Phillips 2021).

može (više) posmatrati u izolaciji od ostatka društva, te da sociološka pažnja treba da bude usmerena na sukobe između lokalnog i viših nivoa upravljanja, kao ključne konflikte i u visoko urbanizovanim regionima i u udaljenim ruralnim sredinama (Pahl 1968). Njubi (Newby) (1977) je smatrao da Pal zapostavlja značaj geografskog miljea, jer strukturne prepreke u ruralnoj sredini (na primer nedostupni materijalni resursi koji se podrazumevaju u urbanim sredinama) specifično oblikuju društvene procese i odnose, što je nazvao tiranijom udaljenosti, sugerišući da su lokalni društveni sistemi vredni sociološke pažnje. Imajući u vidu Palov rad u oblasti urbane sociologije i njegovu tezu o urbanom menadžerijalizmu (koja se upravo bavi efektom nedostajućih resursa na lokalnom nivou na životne šanse društvenih aktera), čini se da nije osnovana navedena zamerka o aprostornosti Palovog pristupa (pogledati u Petrović 2009; Vujović & Petrović 2005).

Kritika nove ruralne sociologije bila je usmerena i na mehanizam socijalne difuzije u teoriji modernizacije, koji pretpostavlja da preduzetničke tendencije među seljaštvom najpre prihvata manjina progresivnijih aktera, a da se njihovo potonje širenje odvija uz postepeno napuštanje tradicionalnog načina poslovanja, kao i da progresivniji poljoprivrednici preuzimaju posede od onih koji u tome nisu uspešni (i koji napuštaju poljoprivredu, odnosno ruralno područje). Smatralo se da takav pristup zanemaruje moguće konflikte koji prate strukturnu transformaciju ruralnog društva, te da pažnju treba usmeriti ka društvenim posledicama prodora kapitalističke ekonomije u prekapitalističke oblike poljoprivrede iz kojih se izvlače viškovi (rada i vrednosti), i na posledičnu marginalizaciju porodičnih gazdinstava i ruralnih prostora do koje dolazi u svim društvenim kontekstima (uljučujući i razvijene zemlje) i na svim prostornim nivoima (globalni – razlike između Severa i Juga; nacionalni – regionalne razlike; regionalni – razlike između urbanih i ruralnih naselja; unutar ruralnih naselja – između tipova poljoprivrednika) (Hulme 2008). Iako je nova ruralna sociologija dala značajan doprinos objašnjenju posleratnog razvoja poljopri-

vrede (u periodu značajnih programa socijalne države i fordističke ekonomije), ona se smatra manje uspešnom u razumevanju procesa koji su doprineli opadanju značaja klasnog konflikta na relaciji rad–kapital sa procesima globalizacije i umanjeњу značaja nacionalnih država, čime se i klasično agrarno pitanje menja ili u određenim aspektima proglašava prevaziđenim (više u II poglavlju posvećenom seljačkom-agrarnom pitanju) (Buttel 2001).¹³

Globalizacija agrobiznisa – pristupi

Od devedesetih godina prošlog veka ruralna sociologija (ili sociologija poljoprivrede u američkom kontekstu) posmatra promene u ruralnim područjima i poljoprivredi u kontekstu intenzivirane globalizacije, sa posebnim fokusom na globalne lance provizije hrane, promenu uloge nacionalne države i porast značaja transnacionalnih firmi i globalnih regulatornih tela. Centralni fokus usmerava se na identifikovanje ključnih aktera koji imaju sposobnost da nametnu dominantna pravila i standarde u proizvodnji i prometu hrane na globalnom nivou, kao i na aktere koji teže alternativnim ekološkim i/ili etičkim praksama u domenu proizvodnje i potrošnje hrane kroz obnovu i revalorizaciju lokalno utemeljenih tradicija (nasuprot globalno standardizovanim lancima brze hrane) (detaljnije u narednim poglavljima). U tom smislu, ruralna sociologija se sve više usmerava ka proučavanju borbi vezanih za produkciju hrane, koje se ne odnose samo na pitanje kvalitetnije – zdravije hrane, već i na pitanja mogućnosti njene kontrole u kontekstu moćnih ekonomskih i političkih sila (Dickens 2000).

Početak ovog perioda obeležilo je objavljivanje teksta o globalnim režimima hrane (Friedmann & McMichael 1989) u časopisu *Sociologia Ruralis*. Pristup režima hrane od tada je postao veoma uticajan pre svega zbog svog sinteznog karaktera (Bernstein 2018). Izdvajanjem hegemonih režima hrane, oblikovanih politika-

13 Takođe, ističe se da marksistički pristup, iako temeljno kritičan prema postojećem stanju, nije uspeo da generiše alternativne pravce akcije (Hulme 2008).

ma kojima se povezuje i kontroliše produkcija, prerada, distribucija i potrošnja hrane kao robe izvan granica nacionalnih ekonomija i država, ovaj pristup je ponudio okvir razumevanju ključnih dilema (globalne) poljoprivrede (povezanost sa klimatskim promenama, nestašicom energetske resursa, krizom proizvodnje /jeftine/ hrane za sve brojniju svetsku populaciju, krizom kvaliteta hrane i sl.) (McMichael 2009; 2005). U osnovi, ovaj pristup povezuje Volestajnovu svetsko-sistemska teoriju sa marksističkim pristupom Gramšijevog tipa i sa konceptima razvijenim u domenu političkih nauka (internacionalni režimi) i ekonomske sociologije (posebno Polanijevih ideja) (šire u II poglavlju) (Buttel 2001).

Nešto užeg konceptualnog okvira a većeg empirijskog usmerenja su istraživanja fokusirana na strukture i strategije multinacionalnih/transnacionalnih firmi (ne samo u domenu proizvodnje-prerade-distribucije već i finansija – banke) u kreiranju globalnih lanaca hrane. Kao posebna istraživačka niša izdvajaju se i analize promena državne politike u upravljanju sistemom hrane, koje se oslanjaju na francusku regulacionu školu, čiji se fokus s vremenom pomera sa makronivoa (fordizam/postfordizam) na mikronivo,¹⁴ što u domenu poljoprivrede usmerava analitičku pažnju na istovremene a kontrastne tendencije ka standardizaciji, odnosno diferencijaciji hrane (zaštita geografskog porekla i kvaliteta hrane) (više u III poglavlju) (Buttel 2001; Marsden, Banks & Bristow 2000).

Pored nabrojanih izdvajaju se još dva pristupa koji ne dovode u pitanje centralnost odnosa moći (na koje se fokusiraju prethodni), već teže da uvedu nove alate u njihovo ispitivanje i da ublaže izraziti strukturni determinizam, karakterističan za dominantno marksističku perspektivu političke ekonomije, odnosno regulacione teorije, većim naglašavanjem akterske perspektive. To su Neočajanovska–Vageningen škola, koja naglašava aktivizam, znanje i različite stilove proizvodnje savremenog seljaštva, kojim se ono suprotstavlja homogenizujućim tendencijama kapitalizma (šire u II poglavlju),

14 U skladu sa regulacionim pristupom, i dalje je osnovni naglasak više na strukturnim interesima nego na mikrointerakcijama (Hillyard 2007).

dok se drugi pristup povezuje sa kulturnim obrtom u ruralnim studijama i usmeravanjem ka istraživanjima različitih diskursa (Buttel 2001; Goodman 2001). Na ovom talasu ukazuje se i na nedovoljno pažnje koju marksizam posvećuje potrošnji/potrošačima, smatrajući da je oblast potrošnje nepolitična, kao i da je prevazilaženje podvojenosti proizvodnje i potrošnje preduslov progresivne politike u domenu hrane (više u III poglavlju) (Goodman & DuPuis 2002).

1.3. Kulturni obrt u razumevanju ruralnosti

Halfakri (Halfacree) (1993) razlikuje nekoliko pristupa u definisanju ruralnog: 1. deskriptivni, odnosno demarkacioni, kojim se na osnovu merljivih varijabli konstruišu pokazatelji (indeksi) nivoa ruralnosti nekog područja – najčešće za potrebe upravljanja i planiranja; 2. socio-kulturni, koji razlikuje ruralno društvo po osnovu vrednosti, obrazaca ponašanja, kulturnih obeležja stanovnika – što odgovara dihotomiji odnosa ruralno–urbano; 3. političko–ekonomski kojim se ruralna područja definišu u odnosu na spoljna tržišta i institucije; 4. poststrukturalistički, usmeren na diskurzivnu produkciju različitih verzija ruralnosti.¹⁵

Pal se smatra začetnikom i konstruktivističkog pristupa u ruralnoj sociologiji, jer je ukazao da je izjednačavanje ruralnog sa kohezivnom organskom zajednicom ideološki konstrukt, koji o ruralnoj sredini u Engleskoj imaju spoljni (urbani) akteri, čime je skrenuo pažnju na pitanje aktera koji imaju moć da nametnu definiciju ruralnog (Hillyard 2007; Miller 1996; Hoggart, Buller & Black 1995: 1995). Uprkos tome što je Pal istakao sociološku irelevantnost dihotomije ruralno-urbano kao objašnjavajuće varijable, domen diskurzivnih analiza ukazuje da postojanje različitih

15 Slično, Klok (Cloke 2006) izdvaja tri teorijska okvira razumevanja ruralnosti: 1. funkcionalistički – fiksira ruralni prostor za njegove specifične funkcionalne karakteristike; 2. političko-ekonomski – ruralno kao produkt širih socijalnih, ekonomskih i političkih procesa; 3. poststrukturalizam – ruralno kao društveni konstrukt.

predstava o stanovnicima sela i grada u svesti ljudi, kao i različitih perspektiva o ruralnom životu među urbanim i ruralnim stanovnicima jeste sociološki relevantna tema. Takve razlike mogu imati realne društvene posledice na identitet i aktivizam (ruralnih) aktera, posebno ako se identitet ruralnog (mesta i stanovnika) kategoriše (od strane spoljnih aktera) kao stagnantan, i takva stigmatizacija internalizuje (Willett & Lang 2018; Jaffe & Gertler 2017; Woods 2005; Rye 2011; Bell 1992; Newby 1978, 1980).

Klok (Cloke) je jedan od istaknutih predstavnika kulturnog obrta u ruralnoj sociologiji koji je sledom Palovih istraživanja i povezivanjem Burdijeovih (Bourdieu 1977) koncepata habitus i polje sa geografskim prostorom¹⁶ proučavao kulturne konstrukte ruralnosti urbane servisne klase. Pri tome, posebno je naglasio dominaciju pastoralnih imidža u kombinaciji sa savremenom tehnologijom (internet i sl.) (Cloke 2006), što je osnova proučavanja i fenomena ruralne džentrifikacije (više u III poglavlju). Uvođenje Burdijeovih koncepata, posebno popularnih među sociolozima koji se bave prostorom u Engleskoj, ukazuje na potrebu da se pronađu adekvatna konceptualna rešenja za neophodno uvažavanje i kombinovanje strukturnih i akterskih aspekata u ovoj oblasti sociologije i socijalne geografije.¹⁷ Sa istim ciljem, ali oslanjanjem na Lefevrovu (Lefebvre 1991) koncepciju društvene produkcije pro-

-
- 16 Habitus i polje kao relacioni koncepti posebno su naglašeni u primeni Burdijeovih ideja na geografski prostor. Naime, habitus određenog prostora definiše se kao stabilan i lokalno situiran obrazac ponašanja, koji akterima daje praktičnu (nesvesnu i rutiniziranu) kompetentnost delanja u neposrednom okruženju a koji ishodi iz specifičnih karakteristika ključnih polja (posebno onih u kojima su dominantne prakse vezane za prostorne resurse, kao što su stanovanje, rad, obrazovanje, kultura) u datom prostoru (Savage, Bagnall & Longhurst 2005). Osim toga, kako habitus određenog prostora oblikuje percepcije aktera u odnosu na mogućnosti delanja, akteri perifernih područja kakva su ruralna obično imaju osećaj inferiornosti u odnosu na spoljne/urbane aktere (šire u Petrović, Backović & Toković 2022; Petrović & Toković 2018), što je Njubi (1977) naglasio kao tiraniju udaljenosti.
- 17 Jak socijalni konstruktivizam ni u ruralnoj ni u urbanoj sociologiji nije zadobio obeležja samodovoljnosti, već je smatran sociološkim vidom redukcionističkog pristupa (Dickens 2000).

stora ukazuje se na diskurse kao vrednosno obojene predstave o ruralnom, kojima se favorizuju određene društvene grupe i ideologije na račun drugih. Tako Halfakri, sledeći Lefevrov pristup ističe da ruralno treba da bude shvaćeno kroz tri dimenzije: 1. relativno distinktivne prostorne prakse povezane sa proizvodnim i potrošačkim aktivnostima; 2. formalne reprezentacije ruralnog iskazane kroz interese kapitalista, kulturnih poslenika, planera i političara; 3. svakodnevni život obeležen različitim nivoima koherentnosti/fragmentarnosti koji istovremeno reflektuju ali i, u manjoj ili većoj meri, dovode u pitanje prethodne aspekte ruralnosti (Halfacree 2007, 2006).¹⁸

Bel (Bell 2007) koristi pojam druga ruralnost da označi narativne perspektive, a pojam prva realnost da naznači materijalnu dimenziju ruralnosti. Diskurse krizne ili predmoderne ruralnosti kao i progresistički (modernistički) diskurs smatra povezanim sa prvom ruralnošću, ali ocenjuje da se ta veza gubi u naraciji pastoralne ili renesanse ruralnosti. Takva deteritorijalizacija prve realnosti u tim diskursima apstrahuje pitanja bitna za svakodnevni život lokalnog stanovništva (Cloke 2006) i karakteristična je za neoliberalni kontekst diskursivnog uokvirivanja ruralne politike. Predstavljanje ruralnih prostora kao divljih i jednostavnih prostora za beg iz grada (odmor, rekreacija, povratak prirodi) smatra se odrazom dominantno urbane normativnosti i njoj inherentne težnje da kontroliše ruralno okruženje (Pospech 2014; Thomas et al. 2013; Dickens 2000).

18 Ove je sasvim prepoznatljiva analoška upotreba Lefevrovog (1991) trijadnog koncepta društvene produkcije prostora, koji obuhvata nivo reprezentacije prostora (koncipirani prostor – kroz strategije, dokumenta, planove, kojima se legitimizuje vizija prostora u skladu sa interesima aktera sa najviše moći da kategorizuju prostor, odrede mu značenja i funkcije/namene); prostorne prakse (rutinizirano svakodnevno delanje u okvirima definisanim reprezentacijom prostora – percipirani prostor); prostori reprezentacije (življeni prostor – domen imaginacije u kojem različiti akteri dovode u pitanje postojeće reprezentacije prostora, dajući im specifična značenja u procesu prisvajanja, sa više ili manje moći da svoja značenja nametnu kao legitimna i time im daju status reprezentacije prostora) (šire u Petrović & Toković 2018).

1.4. Prostorni obrt u sociologiji – relevantnost ruralne perspektive

Iako je ruralna sociologija usmerena na uvažavanje prostornih varijabli, već pomenuti prostorni obrt u sociologiji otvorio je mogućnosti za prevazilaženje dihotomnih konceptualizacija (struktura–akter; lokalno–globalno; društvo–priroda), te se može smatrati i ontološkim obrtom u (ruralnoj) sociologiji (Darnhofer 2020; Rodriguez-Castro 2018).¹⁹ Naime, prethodno nerelaciono shvatanje prostora produkovalo je bipolarne tipologije urbanog i ruralnog, a time su i razlike u društvenim odnosima i socijalnoj organizaciji bivale fiksirane u prostoru. Relaciono shvatanje prostora pak naglašava konstantnu koprodukciju fizičkih i društvenih struktura i aktera, društvenih odnosa i okruženja, društvenih procesa koji se odvijaju na različitim prostornim nivoima, te takve konceptualne inovacije razumevanja ruralnog kao hibridnog i umreženog naglašavaju odnose međuzavisnosti i daju prioritet prostornim relacijama, a ne entitetima (Darnhofer 2020).

Lobao (Lobao & Saenz 2002; Lobao 1996) ističe da je u prošlosti prostorna usmerenost doprinela izolovanju ruralne sociologije u okviru šire discipline, ali da upravo to obeležje sada može postati njena prednost. Proučavanje marginalnih poručja i ljudi, periferije kapitalističke – globalne ekonomije, koja raspolaže sa najmanje resursa i suočava se sa najviše strukturnih prepreka, razvija specifičnu sociološku imaginaciju pogleda „odozdo“, usmerava analitičku pažnju na događaje, procese, aktere koji ostaju u slepom polju „centra“, te povećava vidljivost mesta – praksi koje iz perspektive dominantnih razvojnih paradigmi ostaju nevidljive. Drugim rečima, zanemarivanjem tradicionalno ruralnih regiona dobija se

19 Rodrigez-Kastro (Rodriguez-Castro 2018) ističe da razumevanje ruralnog prostora kao relacionog prostora (Massey 2005) kreira ontološki obrt jer ljudi, njihovi odnosi, norme, navike, ali i biljni i životinski svet, klima, karakteristike terena, regionalne, nacionalne, globalne relacije postaju elementi lokalnog, svakodnevnog života.

neuravnotežena slika društvenog razvoja, koju ruralna sociologija može da koriguje (Carolan 2020; Jaffe & Gerler 2017; Lobao 2004).

Otuda i sve veći značaj ruralne sociologije u proučavanju društvenih sukoba i borbi oko upotrebne vrednosti ruralnih regiona (posebno između globalnih korporacija naspram lokalnih ruralnih zajednica), kao i načina na koji se ruralni regioni uklapaju u socijalnu ekologiju kapitalizma, kojoj su istorijski služili da regulišu nacionalno tržište rada, a u skorije vreme i tržište stanova (fenomen kontraurbanizacije i ruralne džentrifikacije). Sada i vrlo udaljeni regioni preuzimaju nove funkcije koje urbana sredina relocira (a neretko i odbacuje), ostajući i dalje u službi (nacionalnih) strategija oblikovanja prostora u cilju olakšavanja prostorne mobilnosti kapitala i razrešavanja kriza u procesu njegove akumulacije (Lobao 2004, 1996). Preokupacija ekološkim temama sve više se vezuje za poljoprivredu (kao izvor zagađenja), odnosno ponovno otkrivanje društvene i istorijske uloge sela i seljaštva u traganju za alternativnim vidovima proizvodnje hrane (agroekologija i relokacija naspram globalnog agrobiznisa), kao i za revalorizaciju ruralnih područja kao rezervoara prirode, ali i ekstrakcije prirodnih resursa u cilju transfera ka čistijim tehnologijama. Takođe, neoekstraktivizam kao razvojna etapa kapitalizma direktno se vezuje za otimanje prirodnih resursa i podređivanje proizvodnje hrane u zemljama u razvoju potrebama globalnog kapitala, odnosno tržištima razvijenih zemalja (o svim ovim temama više u narednim poglavljima). Marsden (2016) izvodi istorijske paralele u pogledu značaja ruralnog prostora danas i u doba prve faze rapidne industrijalizacije i urbanizacije sredinom XIX veka, kada su pitanja hrane, energije i zdravstvene sigurnosti dobila na značaju, premda se dilema kako podržati masivni porast stanovništva i potrošnje sada postavlja u uslovima drastično redukovanih i ranjivih prirodnih resursa, što se prepoznaje i kao srž agrarnog pitanja XXI veka.

Sa relacionim shvatanjem prostora svoje mesto u ruralnoj sociologiji dobija i aktersko-mrežna analiza Bruna Latura (Latour 1993, 1987), premda joj se više pripisuje metodološki nego teorij-

ski značaj,²⁰ ili se na nju poziva da bi se političko-ekonomska perspektiva dopunila principima uzajamnosti, međuzavisnosti i procesualnosti između društva i prirode (Phillips 2002; Buttel 2001). Laturovo gledište da je dihotomija društvo–priroda fundamentalni aspekt modernosti, odnosno postupka purifikacije (podvajanje zone humanog od ostalih) i prevođenja (spajanja prethodno odvojenih oblasti u svrhu dobijanja naučnih činjenica), isticano je i pri ukazivanju na značaj ruralne sociologije u prevazilaženju dirkemovskog nasleđa da društvene činjenice treba objašnjavati samo društvenim činjenicama (kao primera postupka purifikacije). Naime, neposrednost relacija društvenih i prirodnih procesa u poljoprivredi, odnosno ruralnim područjima, doprinela je većoj spremnosti ruralne sociologije (u odnosu na druge sociološke discipline) da analitički prepozna materijalnu i biofizičku dimenziju društvenog života, koprodukciju ljudi i prirode i potrebnu reintegraciju društva sa okruženjem, usled čega se ruralna sociologija smatra i začetnicom sociologije okruženja, kao još jedne sociološke discipline fokusirane na prostor (Jaffe & Gertler 2017; Milbourne 2003; Buttel 2001).²¹

Moglo bi se zaključiti da su upravo prostorna i sa njom povezana periferijska perspektiva ključni argument u prilog relevantnosti ruralne sociologije u savremenom urbanom društvu. Pitanju budućnosti ruralne sociologije bio je posvećen poseban broj časopisa *Rural Sociology* iz 1996. godine, a socio-demografskim podacima o konstantnom smanjenju relativnog značaja poljoprivrede i zaposlenih u poljoprivredi, u odnosu na druge sektore ekonomije, kao i o padu brojnosti ruralne populacije,²² kontrastirane su i in-

20 Kritikom procesa purifikacije i prevođenja, na njima zasnovanog sistemskog razmišljanja, kao i strukturalizma, odnosno socijalnog konstruktivizma, Latur dovodi u pitanje same osnove društvenih nauka, te je navedena ocena razumljiva pogotovo imajući u vidu i konstataciju da je ruralna sociologija krajem XX veka više empirijski usmerena (Buttel 2001).

21 Poseban broj časopisa *Sociologia Ruralis*, 43(3) 2003, posvećen je odnosu društva i prirode u pristupu ruralnosti.

22 Krajem XX i početkom XXI veka, u razvijenim zemljama se udeo poljoprivrednika u ukupnom broju zaposlenih spustio ispod 3% (SAD, Nemačka,

formacije ne samo o dominaciji ruralnih područja i u najrazvijenijim zemljama već i o kompleksnom odnosu procesa urbanizacije i ekonomskih, kulturoloških, geografskih i drugih činilaca (Singelmann 1996).²³

Džafi (Jaffe) i Gertler (2017) ipak upozoravaju na tendenciju institucionalne asimilacije ruralne sociologije od srodnih disciplina, usled čega su mnogi univerzitetski departmani reimenovani ili ugašeni.²⁴ Uvođenje naziva sociologija poljoprivrede dovodi se u vezu sa modernizacijskom paradigmom koja ruralno trivializuje kao anahrono, a poljoprivredno gazdinstvo, u skladu sa

Belgija, Francuska, Holandija, Danska), dok je prosek na nivou EU oko 6%. Od 2007. godine većina svetske populacije živi u gradovima (Jaffe & Gerler 2017).

- 23 Primenom kompleksne metodologije, ustanovljeno je da samo 26% teritorija EU može biti kategorisano kao dominantno urbano; 40% kao dominantno ruralno; a 34% prelaznog tipa. Zemlje Južne Evrope (osim Italije), Skandinavija, Irska i Francuska imaju predominaciju područja koja su dominantno ruralna, u zemljama Istočne Evrope (sa izuzetkom Poljske) jedino je region glavnog grada dominantno urban, dok samo u Belgiji, Holandiji i Velikoj Britaniji preovlađuju dominantno urbana područja (European Commission 2008). Pored toga, na dostignuti nivo urbanizacije osim ekonomskog razvoja utiče i niz drugih faktora (kulturološki, geografsko-klimatski itd.), te i u razvijenim zemljama Evrope on oscilira od preko 90% u Belgiji i više od 80% u Danskoj, Francuskoj, Švedskoj, Holandiji, do oko 50% u Sloveniji, a u zemljama Zapadne Evrope veoma je primetan i proces kontraurbanizacije (preseljenja iz gradova u ruralna područja). U južnoevropskim i zemljama Centralne i Istočne Evrope (bivšim socijalističkim zemljama) nivo urbanizacije je po pravilu niži (50–70%) a proces urbanizacije se odvijao nešto sporije i manje je radikaln od procesa deagrarnizacije (European Commission 2008). U zemljama u razvoju postoji daleko veća diferencijacija u pogledu ekonomskog značaja poljoprivrede i procesa deagrarnizacije/urbanizacije.
- 24 U Hrvatskoj je časopis *Sociologija sela* preimenovan u *Sociologija i prostor* (od 2006. godine), ne samo zato što se opseg društvenih procesa i fenomena koji su relevantni kako za ruralna tako i za urbana područja proširuje i čini ih sve povezanim već i zato što je već od kraja osamdesetih godina prošlog veka došlo do opadanja sredstava za istraživanja iz domena sociologije sela (Štambuk 2013; Marinković 2013).

neoliberalnom ideologijom, svodi na individualizovanu, autonomnu, racionalnu ekonomsku jedinicu industrijalizovane i specijalizovane poljoprivredne proizvodnje. Time se limitira sposobnost mišljenja drugačijih, pravednijih sistema proizvodnje hrane, van hegemonije neoliberalnog kapitalizma, kao i potrebna resocijalizacija i repolitizacija ruralnog prostora (Tanaka 2020; Rosenquist 2020). Upravo je prepoznavanje i otklanjanje takvih prepreka u razumevanju značaja ruralnog prostora jedan od ključnih analitičkih fokusa razmatranja izdvojenih tema i pristupa u narednim poglavljima.

2. Seljačko-agrarno pitanje: osnovni pristupi

Seljačko društvo (kakvo je formirano tokom feudalizma u Evropi) izrazito je socijalno homogeno (bez veće unutarnje hijerarhizacije) sa relativnom autonomijom upravljanja – seoske opštine, uz značajnu zatvorenost prema spoljašnjem društvu (komunikacija se odvija preko posrednika i uglednika, koji su deo vladajuće klase ili elite, a ne seljačkog društva). Seljačka ekonomija, s druge strane, u velikoj meri je autarhična (zadovoljava sve bazične potrebe seljana), zasnovana je na porodičnoj podeli rada i niskoj specijalizaciji, te se razumeva kao način života i specifičan moralni kod (ne sticanje viškova već balansirana proizvodnja u odnosu na obaveze prema spoljašnjem društvu i potrebe porodične potrošnje, u limitima ekološkog metabolizma) (Shanin 1990, 1987; Chayanov 1986; Mendras 1986). U ovom poglavlju prate se značajniji pristupi kojim ruralna sociologija razumeva transformaciju seljaštva i poljoprivrede sa nastankom modernog društva i tokom njegovih faza razvoja i kontekstualnih (prostornih) varijacija. Van der Plug (van der Ploeg 2017) izdvaja tri osnovna pristupa proučavanju procesa diferencijacije seljaštva/poljoprivrede – modernizacijski, marksistički i čajanovski. Ta podela preuzeta je kao širi okvir izlaganja, sa naročitim osvrtom na pristalice/sledbenike Čajanova (Chayanov), posebno ideje van der Pluga, kao i na marksističku perspektivu

kroz ideje Henrija Bernštajna, kao i kroz njen uticaj na koncepte režima hrane i ekstraktivnog kapitalizma.

2.1. Pristupi seljaštvu

Modernizacijski pristup naglašava mehanizam difuzije preduzetničkog poslovanja i tehnološkog napretka, odnosno diferencijaciju seljaštva po osnovu uspešnosti adaptacije na izmenjene uslove rada i konkurentnost u tržišnoj utakmici. Izvesne varijacije prepoznaju se u zavisnosti od institucionalnog okruženja, razvijenosti tržišta i/ili nedostatka preduzetništva kod seljaka. Ovaj pristup je dominirao u vreme značajnog uticaja američke ruralne sociologije na međunarodnoj sceni, posebno nakon Drugog svetskog rata, ali i sa potonjim jačanjem globalizacijskih procesa. U evropskoj ruralnoj sociologiji, Mendras je najpoznatiji predstavnik gledišta o preobražaju seljaka u profesionalne poljoprivrednike pod uticajem procesa modernizacije (van der Ploeg 2017). On proglašava „kraj seljaka“ (i seljačkog autarhičnog, parcijalnog društva) u razvijenim zemljama u drugoj polovini XX veka, kada sa profesionalizacijom rada u poljoprivredi (iako ne nužno i angažovanjem najamne radne snage) seljak postaje poljoprivrednik i kada se u svim bitnim dimenzijama integriše u šire društvo, te postaje građanin (uključen u širi politički sistem), potrošač (kupuje i bazične namirnice, na primer hleb, ulje i sl.) i sledbenik masovne kulture (Mendras 1986).

U marksističkoj tradiciji analitički naglasak je na klasnoj diferencijaciji seljaštva kroz proces koncentracije zemljišta kao glavnog mehanizma akumulacije i centralizacije kapitala i razvoja proizvodnih snaga (Bernstein 2010), a polazna osnova ovog pristupa su iskustva razvijenih evropskih zemalja u tranziciji seljaštva i poljoprivrede od XVIII veka (Murray & Li 2009). Ključni društveni odnos ovde nije konkurencija već eksploatacija, koja neizbežno vodi klasnoj diferencijaciji seljaštva na nosioce rada, odnosno kapitala (vlasništva nad zemljištem/sredstvima za proizvodnju), to jest u radikalnoj marksističkoj varijanti neizbežno vodi nestajanju seljaštva

kao pretkapitalističkog, hibridnog sloja (koji objedinjuje rad i vlasništvo nad zemljom), dok se varijacije uglavnom odnose na ritam, dinamiku, dužinu tog procesa zavisno od konkretnog konteksta. Opstajanje malih porodičnih gazdinstava i u razvijenim evropskim zemljama, kao i specifični oblici individualne obrade zemlje tokom socijalizma u zemljama Centralne i Istočne Evrope, te iskustvo zemalja Trećeg sveta otvorili su nova pitanja i dileme u okviru ovog pristupa (van der Ploeg 2017).

U trećem Čajanovljevom pristupu, u fokusu je demografska diferencijacija seljaštva, odnosno procesi vezani za životne cikluse članova domaćinstva jer je ekonomska aktivnost seljaka određena strukturom i sastavom porodice. Najveća važnost data je značaju koji biološki faktori (uzrast, odnosno pol) imaju na podelu rada i reciprocitetu (između generacija – polova) kao mehanizmu integracije, koji je u prethodnim pristupima obezvređen (kao model koji otežava funkcionisanje tržišta, odnosno kao indikator eksploatacije). Dva važna aspekta Čajanovljeve misli imaju najviše uticaja na savremena istraživanja seljačke ekonomije kao moguće alternative kapitalističkoj industrijalizaciji poljoprivrede i proizvodnji hrane primenom principa ekonomije obima. Prvo, da seljačko gazdinstvo svoju proizvodnu aktivnost primarno usklađuje sa kretanjem porodičnog ciklusa a ne sa tržišnim okolnostima. Drugo, da može intenzivirati radnu snagu, odnosno napore članova domaćinstva, a da time ne povećava direktne troškove (jer ne zavisi od najamnog rada), čemu se pripisuje i vitalnost seljačkog porodičnog gazdinstva. Suprotno marksističkom predviđanju da će mala porodična gazdinstva (seljaštvo) u kapitalizmu nestati zbog jake tendencije ka diferencijaciji i klasnoj polarizaciji, Čajanov je smatrao porodično gazdinstvo specifičnom socijalnom kategorijom visoke adaptabilnosti²⁵ na promene ekonomskih sistema (van der Ploeg 2017).

-
- 25 Kritika Čajanovljevog pristupa uglavnom se odnosi na zapostavljanje internih napetosti (rodne, starosne) koje mogu odrediti angažovanje rada u seljačkoj ekonomiji, to jest samoeksploataciju kao osnovu njenog radno-potrošačkog balansa, kao i na zapostavljanje širih strukturnih pitanja, jer je pažnja prvenstveno usmerena na tehničke probleme na nivou individualnog gazdinstva

Ipak, odnos marksističkih teoretičara prema Čajanovljevim idejama nije jednoznačan, te se može govoriti i o specifičnom hibridu neomarksističkih studija seljaštva sa idejama ovog autora. Prihvatajući različitost poljoprivrede od ostalih sektora ekonomije i opstanak malih proizvođača ili porodične proizvodne forme, neki autori su naglašavali da porodična gazdinstva zapravo ostvaruju važne funkcije za kapital obezbeđujući jeftinu hranu i radnu snagu, te da time doprinose i legitimnosti kapitalizma. Nešto radikalniji marksisti, međutim, isticali su da mali proizvođači pokazuju tendenciju podređenosti agrarnom ili industrijskom kapitalu (zaduživanje, zavisnost od rada van domaćinstva – drugih izvora prihoda) te da su na taj način obespravljani (potplaćeni, bez zagarantovanih prava koje rad ima u drugim sektorima), to jest da su funkcionalni ekvivalent agrarnog proletarijata (Buttel 2001).

2.2. Sledbenici Čajanovljevog pristupa

Šanin – interpretacija Čajanovljeve vizije razvoja poljoprivrede u socijalističkoj Rusiji

Među ruralnim sociolozima bliskim marksističkom pristupu, Šanin (Shanin) je svakako najpoznatiji po afirmaciji Čajanovljeve ideje. Šanin (2009, 1986) je posebno naglasio Čajanovljevu viziju razvoja poljoprivrede u socijalističkoj Rusiji, koja je formalno odbacena ali kojoj se realnost spontano približila. Naime, Čajanov je prihvatao potrebu značajne rekonstrukcije poljoprivrede, pa čak i formalne ciljeve Staljinovog programa kolektivizacije (podizanje produktivnosti da bi se poboljšali uslovi života i postigla socijalna pravednost u ruralnim područjima),²⁶ međutim, smatrao je da

(demografski problem, odnosno neuspeh rotacije useva i sl.) čije se prevazilaženje traži kroz kooperative, bez upitnosti o distribuciji moći unutar kooperativa, kao i u njihovom odnosu sa drugim akterima (Harrison 1979).

26 Šanin ukazuju na stav Preobraženskog da bez kolonijalne eksploatacije i monopola u međunarodnoj trgovini, na osnovu čega su kapitalističke zemlje Zapada sebi obezbedile potrebne uslove za industrijalizaciju, socijalističkoj

povećanje veličine gazdinstva nije nužan preduslov povećanja produktivnosti u poljoprivredi, odnosno da različite grane poljoprivrede imaju različite optimume u pogledu veličine gazdinstva, te da nije dobro ići na samo velika gazdinstva kao ni na samo mala gazdinstva. Upozoravao je i da bi naglo kreiranje velikih gazdinstava stvorilo problem nedostatka znanja da se njima adekvatno upravlja, što bi vodilo birokratskoj represiji. Polazeći od visoke adaptabilnosti seljačkog gazdinstva na stalne promene ekonomskih uslova, Šanin ističe Čajanovljev predlog da se unapredi zadrugarstvo odozdo, odnosno na više nivoa, i postigne fleksibilna kombinacija malih i velikih proizvodnih jedinica (na primer proizvodnja mleka na porodičnim gazdinstvima, a proizvodnja biljne hrane za stoku preko velikih farmi), čime bi se kreirao otvoreni sistem sposoban da se adaptira na nove tehnologije, uz uvažavanje postojećeg iskustva i oslanjanjem na seljačke institucije, kao i znanje/ljude – kadrove koje prihvata ruralna zajednica. Šanin ukazuje da Čajanovljeva vizija nije bila apstraktna, već da se oslanjala na predrevolucionarne organizacije, to jest postojanje velikog broja zadruga za nabavku, prodaju, kreditiranje, proizvodnju, sve do 1928. godine, kada je otpočela prisilna kolektivizacija.²⁷ Šanin, dakle, smatra da je prikazivanje Čajanova kao pobornika isključivo malih gazdinstava pogrešno, te da se on pre suprotstavljao formuli ekonomije obima, bilo nametnute od strane države ili zakona jačeg na tržištu (Shanin 2009).²⁸

Rusiji preostaju samo reakcionarni seljaci da plate cenu sovjetske industrijalizacije, polazeći od tipično marksističkog stava o neefikasnosti malih gazdinstava (Shanin 2009).

- 27 Čajanov je stradao u Staljinovim čistkama tokom tridesetih godina prošlog veka. Potonji problemi sovjetske poljoprivrede usloveli su specifičnu simbiozu između proizvodnje velikih kolektivizovanih gazdinstava i malih porodično obrađivanih parcela (ne u privatnom vlasništvu), što je bilo od posebnog značaja za proizvodnju mleka, voća i povrća (više u IV poglavlju).
- 28 Slično Čajanovu, Sorokin i Cimerman (Zimmerman) (1931) su početkom XX veka isticali posebnost poljoprivrede u odnosu na industriju u pogledu sumnji u uspešnost mehanizacije i profitabilnosti velikih proizvodnih sistema, što im je bilo i osnova za tvrdnju o postojanosti seljaštva kao zanimanja, odnosno klase. Sorokinove ideje bile su bliske filozofiji agrarizma, što je

U knjizi *The Awkward Class*, koju je Šanin (1972) nazvao parafrazirajući Čajanovljev pojam vezan za seljaštvo, ukazano je na dve suprotne empirijske tendencije koje uslovljavaju krizu seljaštva u kapitalističkom okruženju: 'individualizaciju' i 'agrikulturalizaciju'. Prva uslovljava separaciju članova porodice (ambicije sinova/dece da napuste poljoprivredu), a druga gubitak beneficija nekadašnjeg seljačkog života jer se poljoprivreda odvaja od ostalih aktivnosti i znanja vezanih za ruralni život, a primena tehnika nezavisnih od neposrednog ekološkog konteksta donosi uske tržišne kriterijume i povezivanje sa udaljenim tržištima. Ipak, Šanin (2009) zadržava Čajanovljev stav da seljaštvo treba razumeti kao proces u stalnom remodelovanju, stav koji je najtemeljnije razvijen kod van der Plugu.²⁹

Van der Plug – simultanost procesa depezentizacije i repezentizacije

Jedan od najistaknutijih savremenih zagovornika Čajanovljevih ideja je van der Plug, koji seljačku poljoprivredu ne smatra ostatkom prošlosti već šansom za budućnost. Osnovu njegove teze

vidljivo u stavovima da je klasna pozicija seljaka različita od ostalih klasa jer je selo podređeno gradu, usled čega i vodeće urbane klase – kapitalisti i radnici – teže da uspostave kapitalističku ili radničku diktaturu i da „izmuzu“ seljake. Sorokin se zalagao za organizovanje seljaka u posebne partijske organizacije, kako bi zaštitili svoja prava i interese i uspostavili poredak stabilnosti u političkom životu. Smatrao je da seljake od radnika odvaja filozofija vlasnika, te da se njihovi radikalni zahtevi tiču posedovanja i redistribucije obradivog zemljišta, a ne ukidanja privatne svojine i koncentracije resursa u rukama države (što traže proleterski pokreti). Otuda je i ocena Sorokina o ishodu započete revolucije u Rusiji išla u pravcu očekivanja da će dominacija seljaka usloviti potiskivanje komunista partijom koja izražava interese seljaka (umerena demokratska partija sa jakom kooperativnom osnovom sitne buržoazije) (Nikuljin & Trotsuk 2018).

- 29 Časopis *The Journal of Peasant Studies* (broj 45(4) 2018) organizovao je forum posvećen pedeset godina dugoj debati o seljaštvu, čiji su učesnici bili: Henri Bernstajn (Henry Bernstein), Harijet Fridman (Harriet Friedmann), Jan Dauve van der Plug (Jan Douwe van der Ploeg), Teodor Šanin (Theodor Shanin) i Ben Vajt (Ben White).

čini kritika modernizacijskog projekta koji je uslovio proces depezentizacije (raseljačenja), ali i potonji spontani proces repezentizacije (poseljačenja) kao reakciju koja se oblikuje najpre na nivou gazdinstva, a čiji se efekti potom prenose i na nivo ruralnog razvoja (o ovom aspektu više u III poglavlju). Naglasak ovog autora je na akterskom potencijalu seljaštva i uverenju da se biti seljakom preobražava od sudbine ka izboru, te da se u tom smislu seljaštvo danas može analizirati kao klasa (van der Ploeg 2019, 2018, 2018a, 2014, 2014a, 2013, 2010, 2008; van der Ploeg & Renting 2004, 2000).

Van der Plug podseća da je modernizacijski projekat (u Evropi dominantan u periodu 1955–1995) zamišljen i implementiran u vreme stabilnih cena hrane, niskih cena energije, značajnih intervencija države na tržištu, te razvoja industrije i drugih sektora sposobnih da apsorbuju viškove rada iz poljoprivrede (usled raseljačenja – depezentizacije) koji nastaju procesom njene modernizacije. Ovaj autor potcrtava geopolitički kontekst procesa modernizacije, odnosno smatra da je opasnost od komunizma u Evropi dodatno ohrabrila države da se bave ruralnim pitanjima kako bi sprečile bilo kakve koalicije seljaštva i radništva. Takođe, ukazuje i na sličnosti i razlike u odnosu prema seljaštvu između kapitalističkog i socijalističkog sistema u Evropi, jer su oba tretirala seljaštvo kao prepreku promenama i uzrokovala raseljačenje poljoprivrede, premda rukovođeni različitim motivima – nedostatkom preduzetništva, odnosno revolucionarne svesti seljaka (van der Ploeg 2018).

Modernizacija poljoprivrede omogućila je uspostavljanje sistema koji van der Plug naziva imperijom. Imperija obuhvata velike korporacije u sferi agrobiznisa, velike trgovačke lance, državnu administraciju, naučne institute. Svaki akter doprinosi održavanju imperije kao koherentnog sistema, u okviru koga se naučna znanja i tehnologije, planiranje i regulacija (kontrola i definisanje karakteristika proizvoda) stavljaju u službu interesa velikih korporacija (van der Ploeg 2008). Ovaj autor izdvaja tri društvena segmenta savremene poljoprivrede, iako ističe da su njihove granice porozne: seljačka poljoprivreda (nizak nivo komodifikacije glavnih resursa

za proizvodnju – uključenost u tržište, ali ne i potpuna zavisnost od njega); preduzetnička poljoprivreda (glavni resursi za proizvodnju su značajno komodifikovani osim rada, aktivna uključenost u tržište i tržišne tokove – zavisnost od tržišta i finansijskog/industrijskog kapitala) i korporativna poljoprivreda (potpuna komodifikacija sredstava za proizvodnju – proizvodnja radi profita). Iako seljačka poljoprivreda ima najniži nivo totalne produktivnosti (na nivou gazdinstva), nivo produktivnosti po jedinici zemlje – najvažniji sa stanovišta ekološke održivosti – generalno je najviši, zbog višeg nivoa dodatne vrednosti (iz radnog inputa). Seljaštvo je posebno ugroženo imperijom jer ona teži da komodifikuje resurse na kojima se zasniva seljačka poljoprivreda (seme, proizvodni inputi) i tako je uključi u sistem (učini je preduzetničkom) ili istisne iz sistema (depezentizacija) (van der Ploeg 2014, 2008).

Van der Plug smatra da je konstrukcija dihotomija jedna od ključnih karakteristika modernizacijskog pristupa, kako u teoriji tako i u praksi (tradicionalno–moderno; seljaci naspram preduzetnika; napredni–zaostali; mali neefikasni proizvođači – veliki efikasni proizvođači). Unilinearno shvatanje razvoja pretpostavljalo je spontano prevazilaženje polaznih dihotomija, bez šire elaboracije pojmova seljak i preduzetnik u poljoprivredi.³⁰ Modernizacijski imperativ oslanjanja na nove tehnologije kreirao je specifičan model razvoja koji stalno zahteva nove investicije i povećanje gazdinstva. To smanjuje troškove po jedinici proizvoda, ali ne i ukupne troškove proizvođača, jer kreira stalnu potrebu za novčanim ulaganjima/kreditom, što veoma opterećuje preduzetnike kao moderne poljoprivrednike. Zapravo, van der Plug naglašava da stalni porast troškova proizvodnje, povezan sa visokom zavisnošću proizvođača od kupovine semena, đubriva, mašina, odnosno ulaznih proizvod-

30 Njihovo obrazloženje nalazimo kod Mendrasa, koji je izdvojio nekoliko tipskih razlika između seljaka i poljoprivrednika, kao što su odnos prema zemljištu (emotivan, odnosno racionalan odnos); tip investicija (radne, odnosno finansijske); odnos prema kreditu (averzija, odnosno upotreba kao primarnog resursa); organizacija rada (u skladu sa lokalnim pravilima i kontekstom, odnosno logikom tržišta) (Mendras 1986).

nih pretpostavki (inputa), ali i sa degradacijom kvaliteta zemljišta usled dugotrajne upotrebe hemijskih/veštačkih supstanci, uslovljava da modernizacija ne istiskuje iz poljoprivrede samo proizvođače neuspešne u primeni modernizacijskih principa (modernizacijska teza o diferencijaciji seljaštva) već izlaže konstantnom riziku i uspešne poljoprivredne preduzetnike (van der Ploeg 2010). U tom smislu, van der Plug podseća na Polanjiyevo (Polanyi) upozorenje da je prepuštanje sudbine čoveka i zemlje tržištu jednako njihovom uništenju i smatra da je ono danas aktuelnije nego ikada (Polanyi 1957, navedeno prema van der Ploeg 2018).

Do porasta negativnih efekata modernizacije po poljoprivrednike (ali i ukupno stanovništvo zbog ekoloških i pitanja zdravstvene bezbednosti hrane) dolazi sa napuštanjem kejnzijskog modela i ulaskom u neoliberalnu fazu kapitalizma. Tada su se uslovi modernizacijskog projekta (ili, marksistički rečeno, akumulacije kapitala) značajno promenili, a povećana nestabilnost tržišta, državna deregulacija, porast cena goriva, diverzifikovana tražnja (fokus na kvalitet) usloveli su promene u poljoprivredi, među kojima van der Plug prepoznaje i trend ponovnog poseljačenja, čak i u najrazvijenijim zemljama, poput Holandije, u kojoj je modernizacija sprovedena veoma sistematično i sa velikim uspehom, bar u početnom periodu (van der Ploeg 2010).

Proces poseljačenja odnosi se na traženje alternativnih rešenja koja se kreću u pravcu povećanja upotrebe internih proizvodnih resursa (inputa) koji se mogu obezbediti lokalno, odnosno na samom gazdinstvu. To su, ukazuje van der Plug, osnovne ideje agroekologije (Altieri & Toledo 2011, Altieri & Rosset 1996), koja afirmiše ekonomičnu proizvodnju kroz smanjivanje kapitala (novčanih ulaganja) u korist rada (van der Ploeg & Renting 2000). Time se obnavlja centralni značaj rada kao ključnog principa seljačke ekonomije, povećava autonomija seljaka u odnosu na tržište u domenu nabavke sredstava za proizvodnju, odnosno smanjuje njihova zavisnost od kredita (van der Ploeg et al. 2019). Dok je modernizacija poljoprivrede konvertovala zemlju u robu (koja postaje osnova za

uzimanje kredita), čime je ona prestala da bude osnova sigurnosti seljaka/poljoprivrednika i postala karika u lancu kojom se oni vezuju za spoljašnje interese i projekte, sa procesom poseljačenja zemlje ponovo dobija značenje ekološkog kapitala, kojim se snižavaju novčani troškovi gazdinstva (van der Ploeg 2010, 2013).

U odnosu na klasičan pojam seljaštva, akteri procesa poseljačenja razlikuju se u dva aspekta. Prvi je pomak od samoizdržavanja ka samoproviziji, a drugi od zajednice ka proširenim mrežama. Dok je klasično seljaštvo obeležavalo samoizdržavanje – proizvodnja za vlastite potrebe (a samo višak se opredeljivao za tržište), samoprovizija se prevashodno odnosi na obezbeđivanje proizvodnih resursa (inputa) čiji su proizvodni ishodi (output) namenjeni prodaji, a ne na pokrivanje potreba domaćinstva kao potrošačke jedinice. Samoprovizija proizvodnih inputa postiže se diverzifikacijom proizvodnje na gazdinstvu (suprotno modernizacijskoj specijalizaciji) i lokalnim umrežavanjem, odnosno povezivanjem van tokova koje kontroliše imperija. Za ekonomsku održivost poseljačenja bitne su strategije *pluriaktivnosti* (ostvarivanje dohotka domaćinstva iz poljoprivrede i drugih aktivnosti koje se obavljaju na gazdinstvu ili van njega), odnosno *multifunkcionalnosti* gazdinstva (prerada gajenih proizvoda, direktna prodaja, agroturizam, proizvodnja energije, usluge socijalne brige itd.).³¹ Kreiranje neposrednih kontakata između proizvođača (koji posluju po seljačkom principu) kao i sa potrošačima (van neposredne lokalne zajednice) važne su pretpostavke izbegavanja monopolske moći imperije hrane, posredstvom koje velike multunacionalne korporacije stiču stratešku kontrolu ulaznih i izlaznih pozicija na (svetskom) tržištu i vrše stalni pritisak ka snižavanju cena za neposredne proizvođače, što može da ostavi velike grupe proizvođača van tržišta (van der Ploeg 2014, 2018). Otuda se otpor aktera kroz poseljačenja ne odvija samo u domenu proizvodnje, na inovativnoj i autonomnoj kooperaciji iz-

31 Na osnovu istraživanja u sedam evropskih zemalja van der Plug (2010) navodi da je 60% profesionalnih farmera angažovano u strategiji samoprovizije, 80% pluriaktivno, a da 51% gazdinstava funkcioniše multifunkcionalno.

među proizvođača, već i kroz kreiranje novih tržišta (bez posrednika sa potrošačima). Upravo u tome se vidi i potencijal poseljačenja da mobilise značajne segmente današnjeg društva (i poveže aktere iz urbanih i ruralnih sredina) (van der Ploeg 2008, 2018).

Za sada su procesi koji obeležavaju tendenciju ka poseljačenju parcijalni, a van der Plug naglašava da raseljačenje i poseljačenje ne treba razumeti kao međusobno isključujuće tendencije ili procese koji se događaju sekvencijalno. Naprotiv, treba ih posmatrati u koegzistenciji, kao procese u dijalektičkom odnosu koji se mogu istovremeno odvijati na istom prostoru (van der Ploeg et al. 2019). Prakse poseljačenja ili agroekologije donose postepene promene na nivou svakodnevice i često nisu tako definisane ni od strane samih aktera, što takođe doprinosi zamaglivanju nastajućih fenomena. Zato van der Plug apeluje da se obnovi koncept seljaštva, koji su nauka i stručnjaci u domenu praktične politike proglasili suvišnim u okrilju modernizacijske paradigme, čime su umanjili kapacitet da se prepoznaju, a pogotovo da se podrže, promene koje dolaze odozdo, iz prakse (van der Ploeg 2018).³²

2.3. Marksistički pristup agrarnom/seljačkom pitanju Henrija Bernstajna

Premda je istorija kapitalizma opovrgla marksistička očekivanja transformacije sitnog seljaštva u marginalizovani proletarijat, tradicija razumevanja krize seljaštva iz perspektive tokova rada i kapitala, koji su širi od poljoprivrede, i dalje je veoma aktuelna. U ruralnoj sociologiji njen najrevnosniji zagovornik je Henri Bernstajn (Henry Bernstein) (2018a, 2010, 2010a, 2009, 2009a, 2006, 2004, 1979; Bernstein & Byres 2001). Ovaj autor izdvaja tri aspekta

32 Slično, Nelson i Stok (Stock) (2018) ukazuju da poseljačenje kao suprotnost kapitalističkoj poljoprivredi nije romantični agrarizam, već pragmatična briga za dostupne resurse, kao i da bi epistemološko i pragmatično zapostavljanje ovog fenomena značilo zatvaranje opcija za rešavanje savremenih ekoloških i socijalnih problema.

agrarnog pitanja. Prvi se odnosi na akumulaciju kapitala, odnosno kapacitet poljoprivrede da obezbedi finansijske resurse koji prevazilaze potrebe za reprodukcijom poljoprivrede, to jest da obezbedi viškove koji pokrivaju troškove industrijalizacije i sa njom povezane strukturne transformacije ekonomije/društva (doprinos industrijalizaciji i uspostavljanju kapitalističkog sistema). Drugi aspekt povezan je sa pitanjem prodora kapitala u poljoprivrednu proizvodnju i diferenciranje agrarnih klasa na najamni rad i agrarni kapital kao posledice koncentracije imovine (i oduzimanja imovine od seljaštva) (Bernstein 2006). Treći aspekt je politički, sa fokusom na ponašanje klasa u agrarnom sektoru, odnosno na pokrete i borbe za društvenu pravdu i emancipaciju, kao i na neophodnost radništva i drugih obespravljenih klasa da ulaze u saveze i sarađuju sa seljačkom populacijom.

U kontekstu globalizacije proizvodnje hrane, sa kojom se poljoprivreda u zemljama Afrike, Azije i Latinske Amerike sve više usmerava ka izvozu, odnosno integriše u globalne ekonomske tokove i lance robe (šire u narednom odeljku), Bernstajn smatra da dolazi do promene prvog aspekta agrarnog pitanja, odnosno iznosi tezu da je globalizacija uslovlila odvajanje agrarnog pitanja od pitanja obezbeđivanja kapitala za razvoj nacionalne ekonomije. Naime, prodor kapitalizma u poljoprivredu u manje razvijenim zemljama više ne prati otvaranje dovoljnog broja sigurnih radnih mesta/formalnog zaposlenja u drugim sektorima ekonomije (Bernstein 2010, 2004). Drugim rečima, lociranjem poljoprivrede na periferiju globalne akumulacije kapitala, koja je primarno vođena industrijom i uslugama, a posebno finansijskim institucijama, na svetskom nivou je razrešeno agrarno pitanje (transnacionalnog) kapitala. On više ne zahteva viškove agrarnih resursa, već akumulaciju viška vrednosti primarno zasniva na podizanju tehničkih kapaciteta da efektivno (i sve efektivnije) alocira resurse na globalnom nivou (Araghi 2009, 2001). Transnacionalizacija kapitala razdvojila je pitanje kapitala od nacionalnih tržišta rada, odnosno omogućila je odvajanje pitanje apsorbovanja viška rada iz poljoprivrede od pitanja akumu-

lacije kapitala, utičući tako i na promenu drugog, odnosno trećeg aspekta agrarnog pitanja. Naime, sve veća proporcija ruralne populacije u svetu proizvodi za vlastite potrebe, istovremeno se angažujući u drugim delatnostima ili u poljoprivredi za nadnicu. To vodi porastu pluriaktivnosti seljačkih domaćinstava, usporava proces deagrarizacije, ali i onemogućava da takva seljačka poljoprivreda bude konkurentna lokalnim kapitalističkim farmerima ili uvozu jeftine hrane (Akram-Lodhi & Kay 2009, 2010; Bernstein 2004).

U svetlu opisanih procesa, seljačko pitanje dobija drugačiju formu. U tom smislu Bernstajn ne spori procese koje van der Plug naziva ponovnim poseljačenjem kroz pluriaktivnost domaćinstava, odnosno multifunkcionalnost gazdinstava, ali ih drugačije razume – kao činjenicu da kapital više ne apsorbuje viškove radne snage iz poljoprivrede. Zato i traženje rešenja u sopstvenom radu na zemlji smatra strategijom nužde, a ne izbora ili težnje za autonomijom, odnosno alternativom kapitalističkom sistemu (Bernstein 2018).

Bernstajnova sumnja da bi mala gazdinstva mogla da prehrane svetsku populaciju (što je teza globalnog pokreta za prehrambeni suverenitet, o kojem će kasnije biti više reči) zapravo odgovara tezi o semiproletarizaciji agrarne populacije. Teza semiproletarizacije bavi se pitanjem posledica ekonomskog rasta bez poslova, odnosno opstanka fragmentovanog i diferenciranog rada u poljoprivredi, pre svega u zemljama globalnog Juga, u kojima viškovi rada iz poljoprivrede moraju da se, u cilju preživljavanja, pomeraju kroz urbane i ruralne prostore/oblasti prekarnog najamnog rada u kombinaciji sa proizvodnjom malog obima u poljoprivredi, odnosno neformalnim samozaposlenjem van poljoprivrede. Tako složena realnost poluproletarizovanog seljaštva prepliće se sa realnošću nemirnog mikrokapitalizma i svetom slamova (Levien, Watts & Hairong 2018; Levien 2013; Davis 2006). Neformalna ekonomija globalnog Juga tako postaje mehanizam ublažavanja socijalnih posledica ekonomskog restrukturiranja. Drugim rečima, semiproletarizacija se tumači kao opcija u najboljem interesu kapitala jer nemonetarni dohodak iz poljoprivrede subvencioniše troškove re-

produkcije rada u drugim sferama i jer u uslovima prekarnog rada pristup zemlji postaje najvažnija, ako ne i jedina, opcija da se obezbedi egzistencija (Zhan & Scully 2018).³³ Takva perspektiva menja fokus agrarnog pitanja sa kapaciteta poljoprivrede da omogući širenje drugih sektora ekonomije na pitanje da li seljaci (koji velikim delom postaju komuterska populacija na relaciji selo–grad) mogu da zadrže zemlju u eri divlje ekspanzije neoliberalnog kapitalizma.

Osim prigovora da koncept seljaštva zanemaruje diferencijaciju agrarnih klasa, Bernstajn zapravo smatra da u savremenom globalnom kapitalizmu više nema seljaštva u klasičnom smislu, jer su gotovo sve aktivnosti poljoprivrede dominantno vođene dinamikom robne proizvodnje, čak i kada izgledaju da su van te sfere. U tom smislu, savremeno (semiproletarizovano) seljaštvo sastavni je deo produkcije i reprodukcije kapitalističkih društvenih odnosa proizvodnje, te se na ravni mikrokapitalizma uočava da neka porodična gazdinstva eksploatišu druga, da vlasnici malih poseda žele da se uključe u robne lance i sebe nužno ne doživljavaju kao žrtve, da se mala gazdinstva uključivanjem u kooperative integrišu u tržišta, na kojima imaju i značajne udele (u Holandiji, Finskoj, Danskoj i preko 50% u određenim sektorima, na primer industrije mleka i sl.), te da su mnogi zahtevi farmerskih asocijacija suštinski obeleženi dinamikom kapitala.³⁴ Bernstajn (2018) je takođe kritičan prema zapostavljanju dramatičnog demografskog rasta svetske populacije i značaja savremene tehnologije u tvrdnjama da agroekološki principi, koje afirmiše van der Plug (i proizvodnja na ma-

33 U izveštaju Svetske banke iz 2008. godine uočava se i dalje favorizovanje transfera (koncentracije) zemljišta ka najproduktivnijim proizvođačima, ali istovremeno podržavanje i semiproletarizacije, odnosno rada na zemlji kao utočišta za radnike koji u drugim (urbanim) sektorima ostaju bez posla (Murray Li 2009; Oya 2009).

34 S tim je saglasan i van der Plug (2014), koji takođe ukazuje da zadruge u Evropi prestaju da budu zaštita malih gazdinstava jer su u velikoj meri pod uticajem imperije, orijentisane ka kapitalu a ne ljudima, uz potpuno potiskivanje principa klasičnih kooperativa – horizontalnog povezivanja i jednakosti (Ajates 2020).

lim/srednjim gazdinstvima), mogu da obezbede dovoljno hrane. Jansen (2014) tumači navedeni Bernstajnov stav kao zalaganje da se društveni aspekti posmatraju odvojeno od tehnoloških. U tom smislu, otklon od nauke i spoljnih proizvodnih inputa, kao i kritiku velikih gazdinstava i globalnih lanaca treba prevashodno razumeti kroz politizaciju za njih vezanih ekonomskih, socijalnih i ekoloških pitanja, što jeste pristup koji afirmiše koncept globalnih režima hrane.

2.4. Režim hrane

Održivi prehrambeni sistem bi trebao da obezbeđuje dovoljno zdrave hrane za potrebe sadašnjih generacija kao i agroekološki integritet poljoprivrednog sistema i šireg okruženja kako bi se zadovoljile potrebe za zdravom hranom budućih generacija. Međutim, činjenice da bi svetska proizvodnja žitarica bila dovoljna za samo 2,6 milijardi ljudi ukoliko bi model potrošnje mesa u SAD bio opšteprihvaćen (Carolan 2014); da je na globalnom nivou proizvodnja hrane odgovorna za 29% emisije gasova koji uslovljavaju efekat staklene bašte (Campbell et al. 2017); da su velike monokulturne oblasti koje pokrivaju 80% od 1,5 milijardi hektara poljoprivrednog zemljišta jedan od najvećih uzroka globalnih ekoloških promena;³⁵ da uprkos značajnom porastu u produktivnosti proizvodnje hrane i dalje postoji problem gladi u svetu;³⁶ da industrijalizacija poljoprivrede osim ekoloških donosi niz direktnih izazova po zdravlje ljudi (Altieri & Nicholls 2020), nalažu da se proizvodnja, distribucija i potrošnja hrane stave u širi kontekst pitanja i dilema savremenog, kapitalističkog društva.

35 Uprkos činjenici da ljudi mogu da se hrane sa 2.500 biljnih vrsta, ishrana je svedena na tri ključne žitarice – pšenicu, kukuruz i pirinač, čime je ugrožen diverzitet ključan za adaptaciju poljoprivrede na klimatske promene (Altieri & Nicholls 2020).

36 Krajem prošle decenije procenjeno je da 736 miliona ljudi živi u uslovima ekstremnog siromaštva (Altieri & Nicholls 2020).

Fridman (Friedmann) i Makmajkl (McMichael) (1989) ponudili su koncept globalnih režima hrane kojim problematizuju linearnu modernizaciju poljoprivrede, ukazuju na centralnu ulogu koju hrana ima u globalnoj političkoj ekonomiji, odnosno ulogu koju poljoprivreda ima u akumulaciji kapitala, tokom vremena i u prostoru. Fokus strukturne analize je na odnosima moći u globalnoj cirkulaciji hrane, ključnim istorijskim obrascima na osnovu kojih je moguće izdvojiti pojedine režime, kao i na kontradiktornostima koje produkuju krizu, transformaciju i tranziciju svakog režima (McMichael 2009).

U postavci ovog pristupa autori su težili spajanju regulacione teorije³⁷ sa perspektivom svetskog sistema i Gramšijevim pristupom uspostavljanja hegemone moći (Buttel 2001). Takav konceptualni okvir naglašava da potreba za snižavanjem cene rada krajem XIX veka, na osnovu uvoza jeftine hrane iz kolonija i novoustanovljenih država, odgovara konceptu ekstenzivne akumulacije kapitala (prisvajanje apsolutnog viška vrednosti), dok je projekat modernizacije/industrijalizacije poljoprivrede sredinom XX veka povezan sa fordističkim periodom akumulacije kapitala kroz relativan višak vrednosti (porast produktivnosti uvođenjem savremene tehnologije), kada su relacije potrošnje inkorporirane u sam proces akumulacije kapitala, umesto jednostavnog snižavanja cene rada (McMichael 2009).

37 Regulaciona teorija definiše režim akumulacije kapitala kao sistem makroekonomskih odnosa kojim se održava ravnoteža između proizvodnje i potrošnje na način koji obezbeđuje proširenu akumulaciju kapitala, odnosno uspešno kontroliše, odlaže ili izmešta potencijalne disbalanse. Time se akutne krizne situacije zamenjuju hroničnim kriznim tendencijama, čemu značajan doprinos daju društvene i političke institucije, kulturne norme. Fordistički režim regulacije, ustanovljen sredinom XX veka a trajao je do osamdesetih godina, obeležila je dominacija relativno stabilnih nacionalnih ekonomija baziranih na standardizovanoj masovnoj proizvodnji i potrošnji, uz jaku podršku socijalne države, dok se potonji period ekonomske liberalizacije naziva postfordističkim (šire u Petrović 2014, 2009).

Fridman i Makmajkl – dva režima

U tekstu iz 1989. godine izdvojena su dva globalna režima hrane. Prvi se vezuje za XIX vek i britanski imperijalizam, kada je industrijalizacija Engleske potpomognuta jeftinim žitaricama, skrobnim namirnicama i mesom iz kolonija (uključujući i Novi svet – Severnu Ameriku i Kanadu), u kojima je britanski kapital prodirao u poljoprivredu i obezbeđivao potrebne viškove za ekonomsko restrukturiranje (Engleske). Drugi režim vezuje se za period 1950–1970, kada SAD uspostavljaju hegemoniju (sa Maršalovim planom) i izvoze svoje poljoprivredne viškove i tehnologiju, podstičući modernizaciju i selektivnu industrijalizaciju poljoprivrede postkolonijalnih država u kontekstu Hladnog rata. Ovaj projekat poznat je kao Zelena revolucija (izvoz tehnologija i podsticanje zemljišne reforme) u zemljama Trećeg sveta (Patel 2012), koja je imala za cilj da umanjí seljačko nepoverenje i obezbedi prodor tržišnih odnosa u ruralne prostore, kao i da osigura lojalnost tih zemalja imperijalnom tržištu a ne komunizmu (Friedmann 2019).³⁸

Istovremeno sa oficijelnim ciljem modernizacije poljoprivrede postkolonijalnih država, kreirane su transnacionalne veze između

38 Fridman ističe da je period Hladnog rata obeležilo nadmetanje u modelu modernizacije poljoprivrede između SAD i SSSR-a. Iako je u oba modela dominirala racionalnost ekonomije obima (primena savremene tehnologije i oslobađanje viškova rada), razlika je u koncentraciji i centralizaciji kapitala u kontekstu tržišne privrede, odnosno kolektivizaciji u kontekstu državno-plan-ske privrede, što je vodilo konkurentskim eksperimentima u zemljama Trećeg sveta. U zemljama pod uticajem SAD, države su najpre kroz zemljišne reforme (kao prvi korak) stvarale male farmere kao kičmu demokratije, čija je sudbina potom prepuštena tržišnoj konkurenciji. Naime, zemljišne reforme u periodu 1950–1970. bile su fokusirane na eksproprijaciju neproduktivno korišćenog zemljišta koje je dodeljivano seljaštvu (pod sloganom – „Zemlja za one koji je obrađuju“), uglavnom sa limitima veličine i bez mogućnosti prodaje (kao mera zaštite da je ne izgube). S vremenom se odsustvo jasno definisanih vlasničkih prava pokazalo kao prepreka tržišnim transakcijama, pa su korisnici prethodne reforme prevedeni u vlasnike, sa idejom da se podstakne promet nekretnina radi ukрупnjavanja poseda i veće efikasnosti (za uspešne, odnosno prodaje zemlje za manje uspešne) (Friedmann 2019).

poljoprivrednih sektora koji su specijalizovani i povezani u globalne lance kreirane u korist organizovanih nacionalnih lobija i klasa (farmera, radnika, seljaka i kapitala) razvijenih zemalja (Friedmann 1993). Cirkulacija poljoprivredne robe nije specifikovana kao trgovina, već pomoć zemljama u razvoju, iako je ona suštinski ugrožavala njihove lokalne sisteme hrane, čime su prikrivani odnosi moći i stvaran privid spontanosti (normalnosti) odnosa između razvijenih i zemalja u razvoju, što se i uzima kao obeležje zrelog režima. U ovom periodu i dalje postoji prioritet agroindustrijalizacije kao i nacionalne regulacije poljoprivrede, u razvijenim zemljama uz kontrolu uvoza i subvencije izvoza (državni protekcionizam), zbog čega je Fridmanova (2005) ovaj režim nazvala merkantilno-industrijskim.³⁹

Do krize drugog režima došlo je tokom osamdesetih godina prošlog veka sa transatlantskim trgovinskim sukobima koje je uslovlila sve veća proizvodnja poljoprivrednih viškova u Evropi. Sukob je okončan dogovorom zemalja potpisnica Opšteg sporazuma o carinama i trgovini (GATT-a iz 1947) o formiranju Svetske trgovinske organizacije (STO). Ta organizacija osnovana je 1994. godine, kao stalna institucija za podsticanje liberalizacije trgovine (uključujući i poljoprivredu koja je prethodno bila izuzeta), za usklađivanje pravila i njihovu arbitražu, čime je zvanično nacionalna regulacija poljoprivrede postala podređena globalnim parametrima. Međutim, rad STO ne odnosi se samo na trgovinu već i na zaštitu intelektualne svojine korporacija i olakšavanje prekograničnih investicija, što je dalo dovoljno prostora za favorizovanje interesa razvijenih zemalja.⁴⁰ U oblasti poljoprivrede, STO je ohrabrila zemlje u razvoju da se restrukturiraju u skladu sa otvaranjem do-

39 Takvi pristupi generisali su proizvodne viškove koji su postepeno restrukturirali međunarodnu trgovinu i proizvodnju hrane, sa SAD kao dominantnim izvoznikom, bivše kolonije i nove države postepeno su se transformisale od samodovoljnih u proizvodnji hrane ka zemljama uvoznicama, a Evropa se razvila u samodovoljni region sa izgledom da postane veliki izvoznik (Friedmann 2005).

40 STO nema jurisdikcije po pitanjima rada, okruženja, ljudskih prava i drugih pitanja od globalnog značaja – legitimno je slepa za ta pitanja, što ostav-

maće ekonomije, kao i da liberalizuju zakone o zemljištu (nakon redistribucije zemljišta i uređenja pravnih aspekata vlasništva nad zemljom, u fokus je došlo otklanjanje restrikcija za strane investicije i podsticanje stvaranja većih gazdinstava). Tokom osamdesetih i devedesetih godina zemlje u razvoju su značajno zanemarile razvoj poljoprivrede u skladu sa potrebama lokalne populacije i usmerile ga ka međunarodnoj razmeni, te se pojavljuju takozvane nove poljoprivredne zemlje kao što su Brazil, Čile, Argentina, zemlje severne Afrike, Tajland, Kina koje proizvode namirnice visoke vrednosti za zapadne potrošače (Friedmann 2005).⁴¹ Uspom agroindustrijske proizvodnje, politika uvoza jeftine hrane i globalizacija tržišta žitarica smanjila je zavisnost razvoja zemalja Trećeg sveta od nacionalnih poljoprivrednih viškova, u skladu sa Bernstajnovom tezom o promeni agrarnog pitanja kapitala, što se odrazilo i na smanjenu brigu o ruralnom siromaštvu, što nije bio slučaj za vreme Hladnog rata. Čini se i da je prestanak opasnosti od komunizma destimulisao vladajuće elite ovih zemalja da prihvate agende balansirano ruralnog razvoja (Hecht 2017; Araghi 2009).

S druge strane, iako se razvijene zemlje prilagođavaju parametrima STO, one u značajnoj meri nastavljaju i sa subvencionisanjem svojih poljoprivrednika, čime se efekti STO svode na zaštitu politički osetljivih interesa poljoprivrednika u zemljama Severa i kreiranje uslova koji im olakšavaju pristupnost tržištima zemalja u razvoju i njihovim proizvodnim kapacitetima (Otero, Pechlaner & Gurcan 2013; Fold & Prichard 2005). Hegemonija SAD, odnosno razvijenih zemalja u upravljanju svetskom ekonomijom konstantno je omogućavana značajnim regulativnim intervencijama u proširivanju i održavanju tržišta i ideološke dominacije, te se logika glo-

lja prostor razvijenim zemljama da koriste strategije dvostrukih standarda (Busch 2010).

- 41 Na primer Brazil i Argentina orijentisali su se ka izvozu mesa, čija je proizvodnja zavisna od uvoza žitarica za prehranu stoke iz razvijenih zemalja i čiji je standard proizvodnje odvojen od standarda proizvodnje za domaće potrebe, te je meso namenjeno izvozu uglavnom i nedostupno domaćim potrošačima (Friedmann 2005).

balizacije poljoprivrede ne može posmatrati odvojeno od geopolitike. U ovom pogledu regulaciona teorija se oslanja na Polanijevu tvrdnju o stalnom preplitanju tendencija ka liberalizaciji tržišta i njegovoj regulaciji (McMichael 2014; Otero, Pechlaner & Gurcan 2013; Fold & Pritchard 2005).

Postoji li novi režim?

Iako su Fridmanova i Makmajkl manje-više saglasni u deskripciji promena koje su usledile nakon osamdesetih, njihovi stavovi se razilaze po pitanju ishoda – pojave novog režima, odnosno krize i transformacije postojećeg. Makmajkl (2014, 2012, 2009) zagovara tezu da je došlo do uspostavljanja novog – korporativnog režima hrane, koji obeležava razvoj transnacionalnih lanaca, odnosno konverzija nacionalnih poljoprivrednih lobija u korporativne, što kreira stalni pritisak na male proizvođače, posebno u zemljama u razvoju. Razumevajući prelaze između režima kroz rešenja koja nastaju u cilju prevazilaženja kontradikcija prethodnog režima, on smatra da su pravila STO doprinela podređivanju nacionalnog suvereniteta u domenu poljoprivrede (za zemlje u razvoju, pre svega) pravima korporacija na slobodnu trgovinu i investicije. To je, smatra Makmajkl, najočiglednije kroz nametanja savremene tehnologije za modifikacije semena, hlađenje, čuvanje i transport poljoprivredne robe na veliku udaljenost, te kroz upravljanje arhipelagom plantaža na globalnom Jugu, sistemom podgovora koje transnacionalne kompanije sklapaju sa lokalnim poljoprivrednicima da za njihove potrebe i po njihovim standardima proizvode specijalne hortikulture useve, voće i povrće. Takozvana druga zelena revolucija u zemljama u razvoju, karakteristična za korporativni režim, razlikuje se od prethodne upravo po pomaku od javnih (državnih) inicijativa ka privatnim (korporativnim) inicijativama, od proizvodnje osnovnih useva ka proizvodnji skupe hrane (životinjski proteini, voće i povrće, hemijske sirovine) i po još izraženijem zaokretu od domaćeg tržišta ka globalnim tržištima (McMichael 2014).

Korporativni režim je novi momenat u političkoj istoriji kapitala jer omogućava do sada neviđeno restrukturiranje poljoprivrede širom sveta u skladu sa tražnjom relativno bogate klase potrošača (primarno u razvijenom svetu, ali i u rastućim ekonomijama zemalja u razvoju), čemu doprinosi i takozvana revolucija multinacionalnih trgovinskih lanaca – supermarketa, koji promovišu sistem nabavke na veliko i u stanju su da eksploatišu prednosti geografske mobilnosti hrane (Burch & Lawrence 2005; Fold & Pritchard 2005). U tom smislu, Makmajkl ističe da je takozvani razvojni projekat drugog režima socijalizovao sigurnost hrane (sigurnost hrane predstavljena kao zajednička briga razvijenih i nerazvijenih zemalja), a da globalizacijski projekat korporativnog režima, premda teži da predstavi globalnu integraciju kao preduslov sigurnosti prehrane,⁴² suštinski privatizuje sigurnost hrane (McMichael 2009).⁴³

Ilustrativan je koncept klimatski pametne poljoprivrede (KPP), koja se zasniva na anektiranju zemljišta koje je procenjeno

42 Korporativni režim zapravo produbljuje zavisnost između zemalja Severa i Juga, premda je ta zavisnost neujednačena – razvijene zemlje imaju srednji nivo zavisnosti u pogledu onoga što može spadati u luksuznu robu, a zemlje u razvoju imaju različiti stepen zavisnosti od uvoza osnovne hrane (Otero, Pechlaner & Gurcan 2013), dok je biotehnologija učinila poljoprivrednike širom sveta zavisnim od inputa agrohemijskih multinacionalnih kompanija, te je transgenetski kukuruz, na primer, postao jedna od najprodavanijih poljoprivrednih roba u svetu (Burch & Lawrence 2009).

43 Promocija sigurnosti hrane ima značajno mesto u dokumentima Organizacije za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija (UN – FAO), Svetske banke, STO, organizacija koje nastupaju sa pretpostavkom da slobodna razmena (trgovina) može da obezbedi sigurnost hrane. Suprotno isticanju sigurnosti hrane, savremeni režim se pokazuje kao pretnja opstanku značajnog dela svetske populacije (gubitak prava na zemlju, kauzalizacija rada, niski prihodi, populacija slamova), kao i ekologiji planete (prekomerna upotreba hemijskih sredstava – rast toksičnosti, potrošnja energije – transportne milje hrane koja cirkuliše na globalnom nivou itd.) (Weis 2013). Takođe, korporativni režim istovremeno generiše gojaznost u zemljama Severa i neuhranjenost u zemljama Juga kao masovne pojave, premda se oba fenomena ispoljavaju i unutar zemalja Severa, odnosno Juga, ukazujući na značaj klasnih diferencijacija (Otero, Pechlaner & Gurcan 2013).

kao neiskorišćeno radi podizanja efikasnosti globalne proizvodnje hrane i transfera tehnologije u zemlje globalnog Juga, zbog čega ga kritičari nazivaju zelenim pranjem (engl. *green washing*), odnosno produžetkom Zelene revolucije koja zemlje u razvoju vodi ka novim zaduživanjima. Maltuzijanska argumentacija KPP-a ukazuje na neophodnost poboljšanja globalne sigurnosti u proviziji hrane zbog rapidno rastuće svetske populacije (potrebno povećanje proizvodnje hrane od 60% za stanovništvo od 9 milijardi), uz implicitni fokus na prakse poljoprivrednika kao deo problema (nizak rast i nedostatak povezanosti sa tržištem) i prepoznavanje rešenja u neophodnoj modernizaciji malih proizvođača⁴⁴ i njihovoj integraciji u vertikalno integrisane vrednosne lance (Karlsson et al. 2017).⁴⁵ KPP se prikazuje kao trostruka dobit: porast produktivnosti (intenzifikacija), jačanje rezilijentnosti na klimatske promene (adaptacija) i redukovanje emisije štetnih gasova (smanjenje uticaja na klimatske promene), a proizvodnja hrane se izoluje u apolitičnu sferu koja se svodi na tehničke probleme. Pritom se prikrija činjenica da se sposobnost održavanja stabilnosti proizvodnje hrane u suočavanju sa eksternim šokovima odvija na račun subordiniranih grupa (radnici bez zemlje, ženska radna snaga, oni koji iznajmljuju zemlju itd.) (Taylor 2017).

Pozivajući se na Marksov pojam metaboličkog jaza (engl. *metabolic rift*), koji ukazuje na odvajanje društvene produkcije od svoje prirodne, biološke osnove, Makmajkl naglašava da je uvođenje poljoprivrednih metoda zavisnih od hemikalija i bioinženjeriniga (genetska modifikacija) omogućilo značajno smanjenje važnosti intrinzičnih karakteristika zemljišta i relociranje poljoprivredne proizvodnje analogno prostornoj mobilnosti industrijskih sistema.

44 U literaturi ne postoji saglasnost u pogledu definicije malih proizvođača, najčešće se ukazuje da su to porodična gazdinstva, sa relativno malom veličinom poseda, a ključnom karakteristikom smatra se odsustvo najamnog rada (White 2018).

45 Ključni internacionalni akteri su Ujedinjene nacije (FAO), Svetska banka, DFID (Odeljenje za internacionalni razvoj Velike Britanije), Norveška agencija za razvojnu kooperaciju (NORAD).

Time je dostignuto maksimalno potiskivanje organskih resursa neorganskim i zapostavljanje nutritivnog potencijala zemljišta. Na taj način, globalni režim hrane potisnuo je lokalne agroekološke sisteme koji imaju potencijal da smanje metabolički jaz jer troše šest do deset puta manje energije i obnavljaju zemljište (McMichael 2009). Pored toga, afirmacija biogoriva usled nestašice fosilnih izvora energija povezuje poljoprivredu sa proizvodnjom energije i nagoni vlade zemalja Juga da se takmiče za investicije u biogoriva koje finansiraju zemlje Severa promovišući energetska tranziciju. Makmajkl koristi i pojam režim hrane za goriva da bi istakao nova savezništva između agrobiznisa i kompanija koje se bave energijom, automobilima i biotehnologijom (McMichael 2010).

Definišući osnovne tenzije svakog režima hrane, Makmajkl ističe da je dinamika prethodnih režima bila centrirana na tenziji suprotstavljenih geopolitičkih principa – kolonijalno/nacionalno u prvom režimu (engleskog imperijalizma) odnosno nacionalno/transnacionalno u drugom režimu (hegemonije SAD) dok je centralna kontradikcija korporativnog režima između globalne industrijalizovane poljoprivrede i lokalno zasnovane agroekologije na kojoj se zasniva i pokreta za prehrambeni suverenitet. Taj pokret ističe pravo ljudi da definišu šta i kako žele da proizvode, da odrede meru u kojoj žele da se oslanjaju na vlastite resurse, da zaštite i regulišu domaću proizvodnju i trgovinu, odnosno promovišu politike i prakse koje su u službi prava ljudi na bezbednu, zdravu i ekološki održivu proizvodnju/distribuciju hrane, sve sa ciljem da se stane na put produblivanju zavisnosti u obezbeđivanju hrane, odnosno raseljačenju podstaknutom korporativnim režimom.⁴⁶ U tom smislu, Makmajkl smatra da se trajektorija korporativnog režima kreira kroz otpor: proaktivan (u polju politike – ekološke borbe) i reaktivan (u sferi ekonomije, prehrambeni suverenitet/agroekologija kao alternativna moralna ekonomija na globalnom

46 Makmajkl (2014) podseća da je Polanji anticipirao suverenitet hrane analizirajući kompetitivni pritisak na evropske proizvođače jeftinim uvozom žitarica iz Novog sveta u drugoj polovini XIX veka.

nivou), te se u svojim radovima fokusira na mobilizaciju seljaka/poljoprivrednika, na otpore korporativnom režimu kao i na kritiku eksternalizacije ekoloških troškova (McMichael 2014, 2010, 2009).

Za razliku od Makmajkla, Fridmanova smatra da se novi hegemoni režim hrane još nije uspostavio iako je postojeći u ozbiljnoj krizi (Friedmann 2016, 2005, 1993; Friedmann et al. 2010). Stabilnost režima hrane u posleratnom periodu, odnosno pitanje njegove sadašnje krize i moguće transformacije Fridmanova zasniva na konceptu ekologije na daljinu (Campbell 2009). Naime, uprkos svojoj ekološkoj i socijalnoj neodrživosti, udaljenost ekoloških i socijalnih posledica posleratnog režima od strane onih koji imaju moć odlučivanja, kao i od strane potrošača, dugo je doprinosila njegovoj stabilnosti. Međutim, pojačavanje globalne ekološke krize učinilo je da se percepcija industrijske hrane pomera od sigurne (naučno zasnovane i jeftine) ka potencijalno nepovoljnoj za zdravlje, na duži rok. Ista dva principa koja su bila u osnovi tog režima: udaljenost (hrana sa nepoznate lokacije – hrana niotkuda) i stalnost, u smislu nezavisnosti od sezonskih varijacija, sada postaju izvor krize režima, te rastu zahtevi da ti principi budu zamenjeni novim: lokalnim (hrana sa poznatih lokacija – hrana od nekuda) i sezonskim (svežim) karakterom hrane. U osnovi takvih zahteva su tvrdnje da se time smanjuje negativan uticaj na okruženje (kraći transport robe), uvećava dodatna vrednost (smanjenjem posrednika) i doprinosi poboljšanju ekonomskih uslova za male proizvođače (Friedmann 1993).

Takva promena donosi kulturu nadgledanja i merenja sigurnosti hrane, definisanje standarda ekološkog kvaliteta koji postaju značajan sadržaj informacionih tokova između potrošača i udaljenih proizvođača. Fridmanova začetke novog (nastajućeg) korporativno-ekološkog režima nalazi upravo u razvoju zelenog kapitalizma, koji pokazuje tendenciju da novu rundu akumulacije u poljoprivrednom sektoru bazira na selektivnom prihvatanju zahteva ekoloških pokreta, odnosno pokreta za relokaciju hrane, njenu sporu/skraćenu cirkulaciju (od proizvođača do potrošača), te

pokreta za zdravu hranu, pravednu trgovinu, dobrobit životinja itd. Analiza Fridmanove se, stoga, usmerava na dva komplementarna sistema unutar istog (nastupajućeg) režima hrane, jedan je projekat korporativne liberalizacije sadržane u pravilima STO, a drugi je potencijalni projekat nastupajućih politika okruženja, ishrane, demokratske kontrole ekonomskog života. U porastu zelenog protekcionizma, ova autorka prepoznaje mudrost kapitala da prisvoji ideje, pojmove pa čak i prakse iz inicijativa odozdo, iz čega nastaju koncepti ekološke intenzifikacije i klimatski pametne poljoprivrede, koje ipak ocenjuje prevashodno kao retoričko ozelenjavanje (Friedmann 2005). Naime, definisanje ekoloških standarda može i dalje voditi isključivanju ili eksploataciji ranjivih proizvođača ili proizvođača koji nemaju resursa ili nisu društveno pozicionirani da mogu da odgovore produkcionim standardima koje definišu razvijene zemlje (Campbell 2005).

Koncept upravljanja, koji u neoliberalnom kapitalizmu potiskuje pojam vladanja,⁴⁷ omogućio je uključivanje korporativnih lobija, ali i socijalnih pokreta u procedure odlučivanja na način koji se nije mogao zamisliti osamdesetih godina prošlog veka. Ekologija postaje element ne samo javne politike već i korporativne retorike i prakse definisanja ekoloških standarda robe čiju proizvodnju finansiraju, odnosno plasiraju na tržištu, što je dopinelo i promeni značenja pojma sigurnosti hrane, od kvantiteta – dovoljnosti, ka kvalitetu. Dikson (Dixon 2009) skreće pažnju da se ontološka sigurnost hrane uvodi kao element upravljanja u režim hrane, te da nutricionistička nauka postaje osnov ekstrakcije viška vrednosti posredstvom standarda hrane za bogate, naspram visokoprocenirane hrane za siromašne slojeve.⁴⁸ S druge strane, razni pokreti, uključujući inicijative u oblasti proizvodnje/distribucije hrane, definišu

47 Neoliberalni kapitalizam uslovio je transformaciju funkcionisanja državne uprave od vladanja (isključivo u domenu javnog sektora) ka upravljanju (kroz partnerstva javnog sa privatnim i civilnim sektorom) (više u Petrović 2012, 2009).

48 Slično Aragi (Araghi) (2003) ukazuje da odnosi prekomerne i nedovoljne potrošnje hrane odgovaraju klasnim relacijama na globalnom nivou.

specifične alternativne niše (više u narednom poglavlju), koje su izvor reformisanja hegemonog režima hrane u trenucima manjih kriza (kao što je to slučaj sa kooptiranjem organske proizvodnje), dok se tranzicija režima događa sa ozbiljnijim krizama kada zrelost neke od alternativnih niša, takođe, može biti od uticaja. Fridmanova (2016) smatra da je sadašnji režim prilično nestabilan, ali da se on može stabilizovati na još uvek nepoznate načine, te naglašava da nije nemoguće da će se i pojam prehrambenog suvereniteta uskoro naći u korporativnom rečniku.⁴⁹

Ocene i dopune koncepta

Osnovna kritika pristupu režimu hrane usmerena je na nekritičko prihvatanje paralelizma u razvoju između poljoprivrede i industrije, povezivanje pojedinih režima hrane sa periodizacijom razvoja zasnovanog na iskustvu industrijskog sektora – fordizma i postfordizma, kao i na visok nivo apstrakcije (Goodman 2001; Raikes et al. 2000; Goodman & Watts 1994). Makmajkl (2009), odgovarajući na drugu primedbu, ukazuje da ovaj pristup kao specifičan metod analize (analitičko oruđe) svakako ne iscrpljuje kontekstualne specifičnosti u načinu proizvodnje koji postoje u okviru svakog od definisanih globalnih režima hrane. Bernstajnova (2016) opšta ocena režimskog pristupa je više pozitivna nego negativna, jer smatra da je ovaj koncept doprineo razumevanju promena savremene poljoprivrede. Njegova zamerka Makmajklovoj reformulaciji agrarnog pitanja, kojom se pomera fokus sa pitanja proširene

49 Na izuzetnu nestabilnost i velike kontradiktornosti režima hrane ukazuju mnogi autori. Tako Tilzi (Tilzey) (2019) konstatuje da su svi kapitalistički režimi hrane bili nestabilni dostižući u najboljem slučaju provizionu ravnotežu, a da sadašnji režim pokazuje najveću nestabilnost jer se suočava sa epohalnom krizom koju definiše spirala političkih i ekoloških konfuzija. Fridmanova (2016) naglašava da je od tranzicije režima hrane mnogo dublja tranzicija kapitalističkog sistema u pravcu prevazilaženja redukcije ljudskih kapaciteta u skladu sa Markšovim idejama o otuđenju ljudske prirode, a takva tranzicija je u osnovi i Makmajklovog (2014) ukazivanja na potreban epistemološki rez u savladavanju postojećeg metaboličkog jaza.

reprodukcije kapitala na pitanja upravljanja zemljištem, odnosno sa proletarijata na seljaštvo kao politički subjekat,⁵⁰ slično kao i primedba van der Plugovoj tezi o poseljačenju, odnosi se na tretman seljaštva / malih poljoprivrednika kao jedinstvene kategorije, odnosno na nedostatak analize unutrašnje dinamike ruralnih klasa (Bernstein 2010a, 2009). Za oba pristupa (Makmajklov i van der Plugov), Bernstajn (2018) iskazuje simpatije i uvažava akademski nivo njihove analize, ali smatra da sadrže aspekte koji ih kategorišu i kao političke projekte posvećene seljačkom putu, prema čemu je veoma kritičan jer sumnja u posvećenost autonomiji/alternativi malih proizvođača (pogledati odeljak o Bernstajnu). Aragi (Araghi) (2003) je, s druge strane, izraziti pobornik koncepta režima hrane jer daje značajan doprinos politizaciji svetskog poretka, naglašavajući da je proizvodnja hrane neodvojiva od pitanja reprodukcije radne snage i da se različiti oblici proizvodnje i potrošnje hrane ne mogu razumeti bez situiranja u šire modele kruženja kapitala.

U pokušaju da dopuni režime hrane koje su definisali Fridmanova i Makmajkl, Tilzi (Tilzey 2019) je izdvojio pet internacionalnih režima u razvoju kapitalizma kao sistema u kojem se moć nad proizvodnjom uspostavlja ekonomski a ne politički⁵¹ (država se stavlja u službu ekonomije da održi i garantuje apsolutna vlasnička prava kapitalističke klase i podrži režim radne discipline koji zahteva novi način proizvodnje). Britansku hegemoniju, koju Makmajkl i Fridmanova vezuju za imperijalni režim XIX veka, Tilzi razdvaja na prvi i drugi internacionalni režim. Prvi naziva liberalnim (1846–1870), kada je Engleskoj cena žitarica (ključnih za prehranu radnika) postala previsoka zbog protekcionizma ali i nemogućnosti organskog obnavljanja plodnosti zemljišta, te je uvoz jeftinije poljoprivredne robe obezbeđivala iz srednje Evrope i ka-

50 Makmajkl (2014) ističe da više od polovine proizvedene hrane u svetu dolazi od malih proizvođača i da je to dovoljan razlog da se zahteva podrška ovoj klasi proizvođača, što je zadatak koji dobija na značaju sa pogoršavanjem okolnosti ljudskog opstanka pod postojećim uslovima.

51 U tom smislu podvlači razliku između marksističke i veberijanske tradicije koja začetke kapitalizma nalazi u institucionalno-političkoj sferi.

snije iz Severne Amerike, dok je drugi nazvan imperijalnim i u osnovi odgovara prvom režimu Makmajkla i Fridmanove.⁵² Treći internacionalni režim nazvan je političko-produktivističkim i lociran je u nešto duži period (1930–1980), ali suštinski odgovara opisu drugog režima Makmajkla i Fridmanove (1950–1970),⁵³ dok nakon osamdesetih Tilzi izdvaja čak dva režima. Četvrti, internacionalni ili neoliberalni režim (1980–2010), povezuje sa deindustrijalizacijom zemalja globalnog Severa, s jedne strane, i supereksploatacijom rada, daljom erozijom samodovoljnog seljaštva i njegovom semiproletarizacijom, uz porast ekstraktivizma, ekološke degradacije, prekarnosti rada, te zamaha pokreta za suverenitet hrane, pre svega u zemljama globalnog Juga, s druge strane. Peti režim ili postneoliberalni pak vezuje za posledice finansijske krize 2007. godine, odnosno krize hrane 2008. godine, kada država ponovo izlazi iz senke kako bi otklonila prepreke akumulacije kapitala i obezbedila legitimnost sistema (neomerkantilizam, redistributivne politike radi smanjenja siromaštva, porast desno orijentisanog populizma).

-
- 52 Taj režim, vezan za period 1870–1930, bazira se na jeftinom uvozu hrane iz kolonija, što postepeno ugrožava evropske zemlje koje su izvozile poljoprivredne proizvode u Englesku. To, uz istovremenu krizu prekomerne akumulacije u industrijskom sektoru (posebno u Pruskoj), podstiče imperijalizam evropskih zemalja (uvoz jeftinih primarnih proizvoda iz periferije i stvaranje tržišta u tim regionima za svoju robu), ali stvara i tenzije u Evropi koje su postepeno vodile Prvom svetskom ratu. Nakon rata, usledio je kratak period slobodne trgovine, ali sa novom krizom prekomerne akumulacije krajem dvadesetih godina začinje se treći internacionalni ili političko-produktivistički režim 1930–1980) (Tilzey 2019).
- 53 Kao kontekstualno obeležje ovog režima istaknuto je suočavanje sa komunističkom opasnošću i intenzifikacija političkog produktivizma ili fordizma u državama centra. U oblasti poljoprivrede, porast produktivnosti obezbeđivao je jeftinu hranu i smanjivao potreban rad, čiji je višak apsorbovao industrijski sektor, uz značajno smanjenje seljačke poljoprivrede u Zapadnoj Evropi, SAD i Kanadi. S vremenom, produktivizam (industrijalizacija poljoprivrede) uslovljava prekomernu proizvodnju, snižava cene, povećava potrebne subvencije kako bi se standard poljoprivrednika očuvao i vrši pritisak na izvoz i ka zahtevima da se liberalizuje trgovina i transnacionalizuje proizvodnja, što vodi osnivanju STO (Tilzey 2019).

Tilzi smatra da se razvijene zemlje suočavaju sa nenameravanim posledicama globalizacije, među kojima ističe porast značaja nacionalnog suvereniteta u zemljama semiperiferije, ne samo u pokretima odozdo (prehrambeni suverenitet) već i od strane frakcija nacionalnog kapitala koje teže da selektivno izmeste – umanje globalnu dominaciju Severa, te ukazuje na pojavu subimperija – zemlje BRICS-a (Brazil, Kina, Indija, Južna Afrika, Rusija), Bliskog istoka (bogate fosilnim gorivima ali bez poljoprivrednih resursa), koje menjaju odnos snaga u eksploataciji prirodnih resursa zemalja globalnog Juga. Njihova racionalnost nije akumulacija kapitala u direktnom smislu, već zadovoljavanje potreba za hranom domaće populacije i energetska sigurnost (Tilzey 2018; Zoomers 2010).⁵⁴

Ilustrativna je i moguća periodizacije kriza u proizvodnji hrane kao i odgovora na njih, koji su u osnovi podsticali nove krize, što jeste ključna tranziciona dinamika režima hrane.

Krize, odgovori i posledice u
domenu proizvodnje hrane u poslednjih sedamdeset godina

Period	Kriza	Odgovor	Efekti
Samodovoljnost proizvodnje hrane i prva zelena revolucija 1950–1970.	Početak 1970-ih – porast cena poljoprivrednih proizvoda, zabrinutost za globalnu proviziju hrane, porast gladi u svetu.	Podrška industrijalizaciji, povećanju proizvodnje i u razvijenim i u nerazvijenim zemljama, porast izvoza iz razvijenih, podsticaj uvoza u nerazvijenim.	Industrijalizacija na globalnom nivou – viškovi u razvijenim zemljama preplavljuju globalno tržište – sve veća zavisnost od uvoza zemalja u razvoju, kreiranje izvoznika i na Jugu (Brazil, Tajland, Vijetnam).

54 Na primer Kina se zbog progresivne proletarizacije suočava sa porastom cene rada, čime može da izgubi jednu od svojih komparativnih prednosti (uz krizu tražnje zbog globalne krize akumulacije). Otuda njena težnja da smanji porast troškova proizvodnje (rada) obezbeđujući jeftinu hranu i energiju sredstvima ekstraktivizma i zgrtanja zemljišta (engl. *land grabbing*) (Tilzey 2019; Zoomers 2010).

Period	Kriza	Odgovor	Efekti
Neoliberalna sigurnost hrane 1980–2006.	Dužnička kriza zemalja Trećeg sveta, niske i opadajuće cene, briga o prekomernoj proizvodnji, sve veći prekarijat farmera u razvijenim i nerazvijenim zemljama.	Kreditni za strukturno prilagođavanje u zemljama Trećeg sveta, podsticaj i izvozu i uvozu – liberalizacija trgovine u poljoprivredi – STO.	Sve veća zavisnost od uvoza u zemljama u razvoju (specijalizacija za izvozna tržišta), uslovi međunarodne trgovine koji idu na ruku razvijenim – konsolidacija farmera, rast moći trgovinskih firmi.
Neoprodukcionizam i nova zelena revolucija 2007–2020.	Rast cena, zabrinutost za obezbeđenje hrane, porast broja gladnih u svetu. ⁵⁵	Neproduktivizam – podstaknut od privatnog sektora, finansijalizacija poljoprivrednog sektora i sve više pribavljanja zemlje od strane privatnih korporacija i finansijskih aktera. Napori da se mali proizvođači u zemljama u razvoju povežu sa korporacijama koje kontrolišu globalne lance snabdevanja.	Sve veća participacija malih proizvođača u specijalizovanim globalnim lancima na bazi ugovora sa velikim korporacijama – slabljenje prava na zemlju za najugroženije proizvođače.

Izvor: (Clapp & Moseley 2020)

2.5. Neoekstraktivizam

Budući da se asimetričnom zavisnošću između razvijenih i nerazvijenih delova sveta ne eksploatiše samo vrednost (rada) već i retki (prostorni) resursi iz okruženja (zemlja, voda), ovaj odeljak

55 Tačka na kojoj ekološka kriza postaje uočljiva ispoljava se u porastu cena hrane, energije i ključnih inputa proizvodnje, kada kriza kapitalizma više nije samo razvojna već ekološka (Moore 2011).

detaljnije se bavi neoekstraktivizmom kao strategijom akumulacije kapitala koja postaje značajna tema za razumevanje seljaštva, agrarnog sektora i ruralnih područja u poslednjim decenijama.

Pojam (neo)ekstraktivni režim označava (ponovno) fokusiranje kapitala na strategije akumulacije vrednosti po osnovu ekstrakcije prirodnih resursa iz periferijskih zemalja/regiona. Time se dodatno reprodukuju socioprostorne nejednakosti uprkos integraciji zemalja u razvoju u globalne tokove, a činjenica da se predatorske strategije akumulacije u manjoj meri zasnivaju na direktnoj eksploataciji rada olakšava njihovu legitimizaciju kroz razvojne politike (Veltmeyer & Petras 2014). Bitno je istaći da se ekstraktivizam ne može izjednačiti sa rudarenjem (izvlačenjem sirovina iz zemlje) jer uključuje konverziju namene poljoprivrednog zemljišta radi proizvodnje biogoriva, odnosno destrukciju resursa neophodnih za bavljenje poljoprivredom (zemljišta/voda, biodiverzitet) u vidu zagađenja ili njihove prenamene (izgradnja mini hidrocentrala i sl.), kao i pribavljanje poljoprivrednog zemljišta za proizvodnju hrane od strane zemalja koje nemaju adekvatne prirodne resurse, ali su finansijski bogate (pored zemalja BRICS-a i zemalja Persijskog zaliva, najčešće se pominju Japan, Južna Koreja). Takođe, preuzimanje zemljišta povezano je i sa projektima konverzije poljoprivrednog zemljišta za potrebe infrastrukturnih projekata (transporta, energije) i širenja gradova (razvojno indukovana izmeštanja stanovništva) (Ye et al., 2019; McMichael 2014a; Zoomers 2010; Gellert 2010; Ciccantell, Smith & Seidman 2005).

Osnove neoekstraktivizma kreirane su u postkolonijalnom periodu, kada su SAD promovisale sistem (formalno) slobodne trgovine i direktnih stranih investicija posredstvom Svetske banke (SB) i Međunarodnog monetarnog fonda (MMF), institucija koje su od 1982. godine podsticale zaduživanja zemalja u razvoju radi strukturnog prilagođavanja njihovih ekonomija (i poljoprivrede), i neophodnih infrastrukturnih ulaganja, u skladu sa zahtevima globalnog tržišta (roba, odnosno sirovina). Osim deregulacije koja je omogućila sve slobodnije kruženje kapitala i kreiranje oligopo-

lističke (imperijalne) mreže, neophodan uslov ekstraktivizma kao globalnog fenomena bio je i napredak informacione tehnologije, koja je omogućila efikasnu društvenu kontrolu na daljinu. Tokom devedesetih godina prošlog veka međunarodne institucije se direktnije uključuju u finansiranje inicijativa povezanih sa politikom prema zemljištu (sređivanje katastarsa koji omogućuju promet zemljišta, liberalizacija tržišta nekretnina i sl.), da bi početkom dvihiljaditih započeo izraziti porast investicija u zemlje u razvoju koje su većinom usmerene u eksploataciju minerala, produkciju biogoriva i hrane (Ye et al. 2019; McMichael 2012; Zoomers 2010). Porast cena hrane i tražnja za novim izvorima energije učinili su investicije u pribavljanje zemljišta izuzetno privlačnim i za finansijske institucije (razni fondovi) a ne samo za aktere koji se direktno bave poslovima vezanim za proizvodnju/promet hrane, odnosno energije (Tizley 2019).

U skladu sa Marksovim ukazivanjem da razvoj industrijske proizvodnje u kapitalizmu stalno uvećava potrebu za prirodnim resursima i snižavanjem troškova njihove eksploatacije, napredak nauke i tehnologije stavljen je u službu stalne borbe kapitala za nove izvore (lokacije) prirodnih resursa i njihovu kontrolu.⁵⁶ Drugim rečima, stalni porast organskog sastava kapitala, iako smanjuje troškove proizvodnje po jedinici (proizvoda/robe), konstantno nameće nova ulaganja u sredstva za proizvodnju (infrastrukturu i tehnologiju), čija isplativost pretpostavlja što masovnije upotrebu pod što povoljnijim uslovima (što nižih troškova za neophodne sirovine, prostor, rad). To zahteva stabilnost izvora velikih količina sirovina adekvatnog kvaliteta i uslovljava, u kontekstu velikih razlika u ceni zemljišta na globalnom nivou, sve veću prostornu disperziju

56 Buš (Busch 2010) navodi četiri nove klase tehnologije koje omogućavaju razvoj neoliberalnog projekta na načine koji ranije nisu bili mogući: genetica (genomi), nanotehnologija, transportna i informaciono-komunikaciona tehnologija. Harvi (Harvey 2003) ukazuje da je informaciona tehnologija privilegovana tehnologija neoliberalizma, koja je mnogo korisnija za spekulativne aktivnosti i maksimiziranje kratkoročnih tržišnih ugovora nego za unapređenje proizvodnje.

ekstraktivnih ekonomija (Bunkery & Ciccantell, 2005). Razumevanje odnosa nejednakosti u svetskoj ekonomiji između zemalja centra i (semi)periferije oslanja se na Hiršmanov model veza (engl. *Hirschman's linkage model*) (Ciccantell & Smith 2005), koji ukazuje na povezane pravilnosti: za pokretanje velikih investicija, odnosno proizvodnje na nivou standarda svetskog tržišta neophodan je strani kapital i državni podsticaji njegovom privlačenju u određeni sektor, to generiše polove rasta usled čega se nebalansirani razvoj nacionalne ekonomije prikazuje kao nužnost koja će se s vremenom smanjivati (kako se razvoj bude spontano širio i na ostale sektore/delatnosti). Veliki deo tako pokrenute produkcije (ekstrakcije) se izvozi, a angažovani prostor (zemljište) i resursi redefinišu za potrebe profita nacionalnih i transnacionalnih kompanija, ugrožavajući sredstva za život značajnog dela (lokalnog/ruralnog) stanovništva, kako u smislu njihove dostupnosti (kroz razvlašćivanje) tako i kvaliteta (posredstvom zagađenja) (Ciccantell & Smith 2005).

Sledeća obeležja smatraju se ključnim za (neo)ekstraktivizam:

1. postojanje monopola nad resursima koji se izvlače, po osnovu kojeg se dobit prisvaja a troškovi eksternalizuju;
2. povezanost države sa privatnim kapitalom (nacionalnim ili internacionalnim);
3. potrebna infrastruktura za ekstrakciju (luke, transportni sistem, struja, bezbednost i pasivna radna snaga);
4. postojanje operacionog centra (koji ima monopolnu poziciju) sposobnog da različite infrastrukturne elemente poveže u funkcionalni sistem koji obezbeđuje visoke cene;
5. ostvarena vrednost se ne usmerava ka stanovništvu koje je negativno pogođeno ekstraktivističkim aktivnostima niti ljudima (ili institucijama) koji bi mogli imati legalno pravo na udeo u dobiti (privatno–javno vlasništvo);
6. ekstrakcija se odvija bez materijalne reprodukcije resursa – to donosi velike profite jer se postojeći resursi koriste do iscrpljenja, nakon čega se data lokacija (prostor) napušta, što ekstraktivizam čini posebno destruktivnim fenomenom (po biodiverzitet, porast zagađenja, nezaposlenost, izmeštanje lokalne populacije). Samo u izuzetnim slučajevima može se govoriti o progresivnom ekstraktivizmu, kada

se deo vrednosti usmerava ka budžetu i distribuira za podsticanje razvojno orijentisanih investicija u zemlji iz koje se izvlače vrednosti (Ye et al. 2019).

Specifičnost neoekstraktivizma jeste u tome što akumulacija više nije zasnovana na posedovanju i direktnoj kontroli fabrika, rudnika, plantaža, šuma, zemljišta, već na kontroli tokova. Naime, sami resursi i infrastruktura potrebna za njihovu ekstrakciju i transport ne moraju nužno biti u vlasništvu operativnog centra, sve dok funkcionišu u skladu sa njegovim pravilima, odnosno ekstraktivističkom logikom. Odsustvo direktnog vlasništva se smatra prednošću jer smanjuje troškove vezane za tonući kapital (engl. *sunk capital*), odnosno kapital uložen u realni prostor, koji je samim tim neprenosiv na novu lokaciju. To dodatno olakšava prostornu relokaciju kapitala, čim se takva strategija pokaže kao prosperitetnija. U tom smislu, ekstraktivističke mreže se opisuju kao parazitski fenomen jer značajno redukuju progresivnu ulogu kapitala u razvoju proizvodnih snaga u realnim prostorima (Ye et al. 2019). Ekstraktivizam zapravo doprinosi vidljivosti činjenice koliko je prostor bitan za reprodukciju kapitalizma kao političko-ekonomske formacije (iscrpljivanje resursa na određenim lokacijama i potraga za novim).⁵⁷

Sledstveno tvrdnji da je moć u informatičkom društvu locirana u mrežama, odnosno u prostoru tokova a ne u realnim prostorima (prostoru mesta) (Castells 1996),⁵⁸ naglašava se da uključivanje jednih i isključivanje drugih realnih prostora zavise od njihovog značaja za ekstraktivističku logiku/monopol, koji sve više ishodi iz finansijskih tokova, odnosno nematerijalnih osnova (znanje, brend). Izvlačenjem što veće količine resursa po što nižoj ceni na

57 Teoretičari neoekstraktivizma oslanjaju se na Harvijevu tezu o tendenciji kapitala ka ubrzanom cirkulaciji u prostoru i stalnim inovacijama u otklanjanju prepreka njegovog prodora u nove prostore (koji nude niže troškove/nova tržišta) (šire u Petrović 2014).

58 Društvena struktura koja se zasniva na mreži je vrlo dinamička i njenu ravnotežu ne narušava inovacija, što pogoduje visokoj adaptabilnosti kapitalizma i doprinosi izmeštanju moći iz tradicionalnih institucija (Castells 1996).

određenim lokacijama i njihovim prebacivanjem na područja gde za njima postoji visoka potražnja i mogućnost da se postigne visoka cena, ekstraktivizam ne samo da reprodukuje postojeće socio-prostorne nejednakosti između nerazvijenih/siromašnih i razvijenih/ bogatih područja već stalno kreira i nove nejednakosti, čak i unutar zemalja centra (Geisler & Makki 2014).⁵⁹

Posebno analiziran aspekt savremenog ekstraktivizma je zgrtanje/oduzimanje/otimanje zemljišta (engl. *land grabbing*) razvlašćivanjem malih poljoprivrednih proizvođača, odnosno ruralnog stanovništva.⁶⁰ Pojam otimanja zemljišta direktno je povezan ne samo sa pribavljanjem zemljišta za proizvodnju hrane (za izvoz) već i vode, ruda i minerala, autohtonih biljnih i životinjskih vrsta itd.⁶¹ Razumevanje otimanja zemlje oslanja se na dva ključna koncepta: Marksov pojam primitivne akumulacije kapitala i Harvijev pojam akumulacije posredstvom razvlašćivanja. Naime, Marks je uveo pojam primitivne akumulacije da bi ukazao na proces kojim se ljudi i resursi koji su van kapitalističkih odnosa u njih uključuju. Globalno širenje kapitalizma i cikličnost kriza akumulacija kapi-

59 S jedne strane se izdvajaju tačke prekomerne akumulacije (globalni gradovi – urbani regioni) a s druge prostori sa rezervnom armijom rada i (prirodnim) resursima ka kojima se usmerava višak kapitala da bi se podstakla tražnja i nastavila prekomerna akumulacija. Isti procesi dualizacija odvijaju se i unutar nacionalnih okvira (favorizovani gradovi–regioni). Brazil i Južnoafrička Republika (u manjoj meri Kina i Rusija) primeri su zemalja koje zavise od ekstraktivističkih aktivnosti, a istovremeno izvoze takav model u druge zemlje sa ciljem iscrpljivanja njihovih resursa (Ye et al. 2019).

60 Pod otimanjem zemljišta podrazumeva se aktivacija ili dugotrajni lizing velikih površina zemljišta od strane investitora, površine koje su disproporcijalne prosečnoj veličini zemljišta u nekoj oblasti, što direktno upućuje na proces koncentracije i centralizacije zemljišta kao pretpostavke akumulacije kapitala (Cotula 2013). Časopisi koji su ovoj temi posvetili specijalne brojeve su *Journal of Peasant Studies* (2012), *Globalization* (2013), *The Third World Quarterly* (2013), *Geoforum* (2016), *Land* (2021) (Yang & He 2021).

61 Može se reći da su globalizacija i liberalizacija tržišta doprinele komodifikaciji zemljišta i prirodnih resursa, te da je nagli skok direktnih stranih investicija (DSI) u manje razvijene zemlje/područja sve više povezan sa fenomenom otimanja zemlje (Zoomers 2010).

tala ukazuju da je primitivna akumulacija proces dugog trajanja, te Harvi razvija koncept akumulacije posredstvom razvlašćivanja za razumevanje odgovora kapitala na krize akumulacije vrednosti, ukazujući na predatorstvo, prevare i nasilje kojim se dobra pribavljaju sa najmanje troškova u cilju što bržeg kapitalizovanja njihove vrednosti (Hall 2013).⁶² Zapravo, Harvi (2010, 2004, 2003) ukazuje da je akumulacija posredstvom razvlašćivanja istovremeno i ekonomski mehanizam i politička strategija, te da je ishod kompleksne međupovezanosti četiri procesa: privatizacije, finansijalizacije, upravljanja i manipulacije krizom i državne redistribucije.⁶³

Ukazivanje na različite mehanizme i oblike vanekonomske prisile naglašava ključno pitanje društvene (političke) moći – ko odlučuje kako se resursi koriste, i ko, kada i koliko dugo prisvaja korist od njihove upotrebe (Ye et al. 2019; Franco, Mehta & Veldisch 2013; Wolford et al. 2013). U tom smislu, pravi se razlika u odnosu na ekonomske mehanizme razvlašćivanja – tržišne, koji se smatraju voljnim jer nema legalne obaveze prodaje zemlje po određenoj ceni, iako se i ovde prepoznaju mehanizmi prevare u vidu neispunjenih ugovornih obaveza, nejasnih i netransparentnih ugovora i sl. (Hall 2013).⁶⁴

Sledom Harvijevih ideja, Boras (Borras), Franko (Franco) i Vang (Wang) (2013) ukazuju na povezane akcije države: pojedno-

62 Ovde je poseban naglasak na raskoraku u brzini kojom kapitalizam prisvaja resurse iz prirode i brzine kojom uspeva da ih kapitalizuje (Moore 2011).

63 Harvi (2004, 2003) naglašava da prezadužene zemlje u razvoju pod pritiskom internacionalnih organizacija prihvataju liberalizaciju tržišta i uslove pod kojima priroda/zemljište postaju dobro koje ne samo može već i mora da bude prodato, i slede fiskalnu politiku koja favorizuje strane investicije, sprovode zemljišne reforme i privatizaciju javnih dobara kojima se investitorima olakšava dostupnost resursa.

64 Ima mišljenja da se o otimanju zemljišta može govoriti samo kada se prisvajanje zemljišta ostvaruje vanekonomskim sredstvima – kada je na delu upotreba legalne i političke moći, koja ide uz određenu kompenzaciju za oduzeto vlasništvo, ali izostaje tržišna transakcija između kupca i prodavca (Hall 2013).

stavljenje (funkcionisanja tržišta nekretnina – uvođenje katastarsa, izveštaja o zemljištu i vlasničkim pravima); uspostavljanje državnog autoriteta nad teritorijom (utvrđivanje šta je državno zemljište, šta je neiskorišćeno zemljište⁶⁵ i sl). Vlade mnogih zemalja (semi) periferije okreću se ekstraktivnim modelima nacionalnog razvoja (Veltmeyer & Petras 2014), a ekstraktivizam kao razvojna strategija zasniva se na privatizaciji sredstava za proizvodnju i ustupanju prava pristupa prirodnim resursima po osnovu koncesija za ispitivanje resursnih potencijala i njihovu ekstrakciju (Veltmeyer 2018).⁶⁶ Posebno se ukazuje na poziciju lokalnih vlasti, koje su ili nedovoljno autonomne ili nekompetentne da se suprotstave moći eksternih aktera ili centralne vlasti, koja stimuliše ekonomski rast često na štetu lokalnog stanovništva. Pri tome se lokalno stanovništvo često predstavlja na način koji opravdava otimanje/razvlašćivanje – kao zaostalo, neefikasno, neorganizovano, u slučaju

-
- 65 Svetska banka preporučuje investicije radi aktivacije nedovoljno iskorišćenog zemljišta za razne namene vezane za ekstraktivizam, kao razvojnu šansu za siromašne zemlje, iako istovremeno ukazuje i na pretnju koju razvlašćivanje predstavlja za male poljoprivrednike (Carroccio et al. 2016; McMichael 2014). Jedno od rešenja je sklapanje ugovora o korišćenju zemlje, kojim se mali posednici suštinski odvajaju od zemlje i izmeštaju prevashodno u socio-ekonomskom, ako ne i u prostornom smislu, stvaranjem uslova u kojima je njihova egzistencija u mnogo aspekata prekarna (povlačenje kapitala – raskidanje ugovora – devastacija zemlje), a posebno kroz nametnute sisteme kojima se uključuju u globalne lance vrednosti korporativnog agrobiznisa i sertifikacije (Oliveira, McKay, Liu 2021; Araghi 2009).
- 66 Turska je, na primer, kroz neoliberalne reforme omogućila višegodišnji transfer pristupnog prava stotinama reka i vodotokova privatnim kompanijama (Franco, Mehta i Veldisch 2013). Smatra se da pribavljanje, odnosno otimanje poljoprivrednog zemljišta i drugih prirodnih resursa prevazilazi i kolonijalizam i imperijalizam u afričkim zemljama, koje se strategijom akumulacije posredstvom razvlašćivanja nasilno uvode u globalni kapitalizam, što se opravdava – racionalizuje probijanjem poslednjih granica tehnoindustrijske civilizacije (Ince 2014; Borras et al. 2012). U tom smislu ističe se i da pojam otimanja zemljišta (*land grabbing*) konotira neokolonijalnu dinamiku (Yang & He 2021), kojom se ne samo prekapitalističke forme uključuju u kapitalističke relacije već se i tradicionalnije kapitalističke forme osavremenjavaju (Hall 2013).

razvlašćivanja u korist zelene energije kao ekološki primitivno, u potrebi za prilagođavanjem modernoj viziji održivog razvoja (Fairhaed, Leach & Scoones 2012; Zoomers 2010). Istraživanje koje se bavilo poređenjem indeksa upravljanja zemljištem i broja prijavljenih transakcija ukazalo je da investicije češće idu u zemlje sa nižim skorom indeksa upravljanja, odnosno da investitori biraju zemlje koje omogućavaju maksimalni profit uz minimalnu birokratsku proceduru (Oya 2013).

Boras i Franko (2013) naglašavaju dva kontradiktorna cilja države spram ekstraktivizma i sa njim povezanim pitanjima razvlašćivanja zemljišnih posednika. Jedan je olakšavanje akumulacije kapitala, a drugi održavanje istorijski determinisanog minimuma političke legitimnosti. Stoga države, pre svega zemlje u razvoju, načelno podržavaju velike investicije (i prateće otimanje zemlje), ali kada karakter ili veličina akumulacije i preuzimanja zemljišta/prirodnih resursa preti da ugrozi legitimitet države, primenjuje se neka forma regulacije (uključujući i moratorijum na slobodan promet zemljišta ili na projekte zasnovane na ekstraktivizmu).

Aragi (2009) smatra da su novouspostavljene suverene države (bivše kolonije) svojim politikama (agrarne reforme, poreska politika, zaduživanje) strukturirale trajne uslove za globalno raseljačenje, čime se nevidljiva ruka tržišta ukorenila u političku moć, na način koji je politiku učinio nevidljivom. U skladu sa tim, restrukturiranje pravila po pitanju pristupa, upotrebe i upravljanja resursima u okviru (neo)ekstraktivizma je kreiralo nove koalicije između aktera koje su nekada smatrane nemogućim. Ne samo koalicije između države sa privatnim sektorom već i nevladinih organizacija (koje se bave konzerviranjem prirode) sa privatnim kompanijama u oblasti ekoturizma i zelene energije (pribavljanje zemlje za ekološke – zelene ciljeve), uz podršku države kada je reč o ulasku kapitala u zone zaštićene prirode, po čemu su poznati projekti kompanije Rio Tinto (Veltmeyer 2018; Kelly 2011; Fairhaed, Leach & Scoones 2012).

Kada je reč o otimanju zemljišta za proizvodnju biogoriva, Aragi (2009) podseća da je Internacionalna agencija za energetiku procenila da bi do 2030. godine biogoriva jedva mogla da pokriju godišnji porast tražnje za naftom, odnosno da bi sva obnovljiva energija, uključujući biogoriva, pokrila samo 9% postojeće potrošnje energije. Proizvodnja biogoriva u tom smislu se tumači kao pokušaj legitimizacije nove runde akumulacije kapitala u ime održivosti, te se otimanje zemljišta za biogoriva smatra rešenjem zasnovanim na recikliranju problema (McMichael 2014; Moore 2011). Poseban aspekt kritičke analize otimanja zemljišta za zelene ciljeve usmeren je na činjenicu da ekološka šteta nastala usled neodrživog ekonomskog rasta postaje osnovom ekonomije oporavka (engl. *economy of repair*), pri čemu je ekološki nejednaka razmena, odnosno neodrživa upotreba resursa (eskraktivizam) u perifernim područjima uslov tranzicije ka novim izvorima energije (ka održivijoj upotrebi prirodnih resursa uz nepromenjene obrasce prekomerne potrošnje) u centralnim područjima kapitalističkog sistema (McMichael 2014a; Fairhaed, Leach & Scoones 2012; Moore 2011; Austin 2010).

U raspravama o neoekstraktivizmu postavlja se i pitanje da li obnovljeni interes kapitala za akumulaciju kroz razvlašćivanje (vlasnika poljoprivrednog zemljišta)⁶⁷ protivreći Bernstajnovoj tezi o rešenosti agrarnog pitanja za kapital (Oya 2013). Na ovo pitanje, a u skladu sa navedenom tezom, odgovoreno je isticanjem da neoekstraktivizam karakteriše finansijalizacija koja potreban kapital obezbeđuje na globalnom (finansijskom) tržištu (Ye et al. 2019).

67 Isterivanje sa zemlje po osnovu zagađenja (engl. „*expulsion by pollution*“) nema uvek za rezultat direktan gubitak kontrole nad zemljom od strane lokalnog stanovništva, ali stvara uslove pod kojim se ljudi odvajaju od zemlje zbog zagađenja usled kontaminacije prirodnih resursa od kojih zavise njihov život i rad. To ukazuje na potrebu šire konceptualizacije akumulacije kroz razvlašćivanje, odnosno uključivanje oblika koji su manje vidljivi ali ipak sa značajnim i realnim implikacijama za one koji žive u neposrednoj blizini, zbog negativnih eksternalija (Oliveira, McKay & Liu 2021).

2.6. Politički aspekt agrarnog pitanja – društveni pokreti i seljaštvo⁶⁸

Socijalni pokreti u zemljama u razvoju beleže porast još od šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka, kada su prevashodno bili usmereni ka borbi protiv spolja nametnute modernizacije poljoprivrede i ekonomske liberalizacije. Poslednjih decenija, sa neoekstraktivizmom raste broj ekoloških konflikata koji se preklapaju sa drugim društvenim konfliktima i novim oblicima zavisnosti od razvijenih zemalja (Woods 2008), kada nastaju i koncepti poput ekologizma siromašnih, ekologizma deprivilegovanih/razvlašćenih (engl. *environmentalism of the poor, dispossessed*) (Veltmeyer 2018; Martinez-Alier 2002). U porastu je i internacionalizacija agrarnih pokreta, koji u mnogim zemljama ne samo da ističu slične zahteve već se i suprotstavljaju sličnim ili istim akterima (multinacionalne kompanije protiv kojih su usmereni nekada su identične) (Martinez-Alier et al. 2016; Borras, Eldeman, Borras 2004).

Početak XXI veka agrarni pokreti smatraju se najvibrantnijim društvenim pokretima (Borras 2009).⁶⁹ Ti pokreti ističu dva pitanja: pitanje demokratije hrane – u kojoj meri potrošači, proizvođači i građani učestvuju u odlučivanju o pitanjima poljoprivrede/ishrane i pitanje pravednosti hrane – koliko su različite društvene grupe uključene ili isključene iz dobiti agrosistema (Cretella 2019). Svakako najviše pažnje privlači transnacionalni pokret La via campesina (La Via Campesina), koji se zasniva na principima prehrambenog suvereniteta u oblastima proizvodnje, obrade, distribucije i potrošnje hrane koji su alternativni tržišnim (McMichael 2014). Van der Plug (2014) ukazuje da seljačka poljoprivreda ima

68 U ovom odeljku prevashodno se obrađuju društveni pokreti u zemljama u razvoju, a iskustvo evropskih zemalja obrađeno je u narednim poglavljima.

69 Kriza 2007/2008. izazvala je alarmantan porast cena hrane i gurnula ka problemu gladi još 75 miliona stanovnika iako ne samo da nije bilo nestašice hrane već je i korporativna poljoprivreda zabeležila ogromne profite, što je izazvalo pobune u preko dvadeset zemalja globalnog Juga (sa zahtevom da se ograniči izvoz hrane) (Altieri & Toledo 2011).

strateški značaj za ostvarivanje ideja prehrambenog suvereniteta zbog brojnosti i značaja koji mali proizvođači imaju u nacionalnim ekonomijama mnogih zemalja (posebno zemalja u razvoju).⁷⁰

Makmajkl (2014) smatra da je neoliberalni kapitalizam izokrenuo politički aspekt agrarnog pitanja sa odnosa između procesa raseljačenja i organizacija najamnog rada (proletera) na političku mobilizaciju seljaka kao nove socijalne klase (u smislu političke klase koja se formira kroz neoliberalni kapitalistički proces), koja je posvećena pitanjima prava na zemlju, lokalna tržišta i agroekološke metode. Istovremeno, zahtevi pokreta za prehrambeni suverenitet, ističe Makmajkl, prevazilaze pitanja seljaštva i agrarne reforme, jer sigurnost hrane postavljaju u okvire nacionalnih demokratskih principa, čime odbrana poljoprivrednog zemljišta i ruralnih područja postaje interes celokupnog društva. Upravo umanjeње nacionalnog suvereniteta od strane pravila i principa STO podstiče da se na takav način politizuje neoliberalna tvrdnja o obezbeđenju sigurnosti hrane posredstvom slobodnog tržišta, odnosno da se agrarno pitanje XXI veka usmeri na pitanje upravljanja zemljištem kao osnovne pretpostavke ljudskog opstanka (McMichael 2014), što doprinosi i reteritorijalizaciji klasne borbe (Borras & Franco 2012).⁷¹ Time se naglašava odbrana prava pristupa zajedničkim

70 U prvoj dekadi dvehiljaditih procenjen broj malih proizvođača u svetu bio je 1,5 milijardi od kojih najmanje 50% koristi resurse agroekološki (Altieri & Toledo 2011). Kao ilustracija reakcije režima na takvu činjenicu često se navodi Izveštaj Svetske banke iz 2008. godine, kojim se obnovljeni interes za male poljoprivrednike pokazuje kroz razvoj sistema finansiranja kojim se olakšava njihova integracija u vrednosne lance globalnih tržišta (Murray Li 2009). Iako se smatra da mali proizvođači mogu i u budućnosti da budu najveći pojedinačan izvor zaposlenja i egzistencije, 2014. godina, koja je proglašena međunarodnom godinom porodičnih farmi Ujedinjenih nacija, prošla je gotovo neprimećeno (White 2018).

71 Ilustrativan je primer Meksika, koji je nakon sticanja nezavisnosti u XIX veku primenjivao strategiju akumulacije posredstvom razvlašćivanja, što je uslovalo revolucionarnu pobunu seljaštva 1910. godine, čiji je ishod bilo osnivanje domorodačkih zajednica (ehidosa, šp. *ejidos*) – sistema poljoprivrednih gradova sa komunalnim zemljištem, sa značajnim stepenom poli-

dobrima (engl. *commons*), kakvim se smatraju prirodni resursi, zemljište, hrana, jer se semiproletarizovano seljaštvo suočava sa novim talasima otimanja (*grabbing*) zemlje za različite forme kapitalno intenzivne proizvodnje hrane ili biogoriva, za industrije koje ne apsorbuju rad, za nekretnine ili rudarenje. Zapravo, činjenica da se kapital može oslanjati na širenje neformalnog sektora rada jedan je od razloga zašto se globalni, krupan kapital i vlade zemalja globalnog Juga opredeljuju za strategije ekstraktivnog kapitalizma. Upravo zato značaj zemljišta za egzistenciju semiproletarizovanog stanovništva daje novu, drugačiju dimenziju seljačkom pitanju, a odbrana prava na zemlju postaje mobilizacijska osnova borbi ne samo ruralnog stanovništva (Borras 2019; Borras, Franco & Suarez 2015).⁷²

Neoekstraktivizam uslovljava i nove vidove otpora, čiji motivi nisu samo ekonomska ugroženost već i pitanje identiteta, kulture, tradicije, zbog čega se naglašava i da analiza otimanja zemljišta mora da obuhvati, osim neposrednih materijalnih vrednosti, i šira socio-kulturna pitanja lokalnih, teritorijalnih (ruralnih) zajednica (Oliveira, McKay & Liu 2021; Borras & Franco 2013). To je i preduslov da se razume sve veća podrška seljaštva populističkim politikama. Naime, i pokret za prehrambeni suverenitet povezuje se sa agrarnim populizmom, koji je, kao i desni populizam, svojevrsan odgovor na krizu globalnog neoliberalnog kapitalizma. Ipak,

tičke, kulturne i ekonomske autonomije. Napuštanje ovog programa dogodilo se 1992. godine, sa neoliberalizacijom državne politike i okretanjem od seljačke poljoprivrede ka izveznoj agroindustriji. Takav potez uslovio je pobunu Zapatista (Armije nacionalnog oslobođenja), koja je završena ustupanjem Zapatistima prava na zemlju koju su okupirali i nad kojom su dobili autonomiju upravljanja. Projekat Zapatista se pokazao veoma uspešnim i počeo je da se prostorno širi, zbog čega je vlada Meksika 2003. godine uvela novi projekat ruralnih gradova, kao varijantu ehidosas, administriranih od strane države, sa primarnim ciljem da se smanji potencijalna baza za širenje Zapatista. Time su autonomne teritorije Zapatista redukovane od prostora mogućnosti ka prostoru zatvaranja (Wilson 2011).

- 72 U literaturi se naglašava činjenica da se sve više semiproletarizovanih seljaka pomera u urbane slamove te da to podiže refleksivnost o ruralnim problemima i problemima i u poljoprivredi i među urbanom populacijom (Araghi 2003).

dok desni populizam promoviše i brani kapitalizam u ime naroda, agrarni populizam promoviše seljački način proizvodnje, kao održivu alternativu kapitalizmu, i teži da se nametne kao progresivnija forma politike.⁷³ Boras (2019, 2018) ističe da sa agrarnim populizmom revolucionarna snaga prelazi sa proletarijata na seljaštvo, koje se više ne vezuje za narativ alijenacije – pasivne žrtve kapitalizma. Neki autori smatraju i da lokalizovana borba i svakodnevni otpor seljaštva prevazilaze Marksove pojmove klasne borbe, te teritorijalne zajednice proglašavaju novim revolucionarnim subjektom (Veltmeyer 2018).

S druge strane, kritikuje se zapostavljanje klasnog pristupa i činjenice da kapitalizam ima različite nivoe eksploatacije koji istovremeno postoje (samoeksploatacija porodičnih gazdinstava, eksploatacija žena i mladih unutar njih, eksploatacija poljoprivrednih radnika od strane malih i srednjih farmera i sl.) (Oya 2013).⁷⁴ Otuđa i kritika pokreta za prehrambeni suverenitet da marginalizuje pitanja poljoprivrednih radnika u raspravama o ekstraktivizmu i oduzimanju zemljišta (Oliviera, McKay & Liu 2021), kao i zamerka da se preuzimanjem Harvijevog koncepta akumulacije kroz razvlašćivanje zaboravlja da je Harvi taj mehanizam akumulacije smatrao dopunskim, što mu je omogućilo i da problematizuje disharmoniju između društvenih borbi fokusiranih na klasna (odnos između kapitala i rada), odnosno teritorijalna pitanja (Jansen 2014). S druge strane, u skladu sa Bernstajnovim stavom da u savremenom global-

73 Uprkos razlikama, savremenim agrarnim pokretima zajednička je terminologija „mi naspram drugih“, kod agrarnog populizma drugi su transnacionalne korporacije, industrijski sistem hrane i druge moćne grupe koje čine takozvanu imperiju u terminologiji van der Pluga (Mamonova & Franquesa 2020).

74 Otpori prema ekstraktivističkim projektima prate se kroz dve ključne relacije – odnos između lokalnih (siromašnih) ljudi i kompanija, kroz proces pregovaranja (poboljšanja) uslova uključivanja (obećani poslovi i uslovi rada, standardi, efekti na zagađenje, odnosno njihova kontrola) i odnos lokalnih (siromašnih) ljudi prema državi, najčešće kada investicija podrazumeva relokaciju (preseljenje). Međutim, klasni konflikti unutar lokalne populacije u svim relacijama najčešće su zanemareni (Borras & Franco 2013).

nom kapitalizmu više nema seljaštva u klasičnom smislu, jer su gotovo sve aktivnosti poljoprivrede dominantno vođene dinamikom robne proizvodnje, Jansen (2014) smatra da pokret za prehrambeni suverenitet hrane nije toliko produkt krize korporativnog režima hrane koliko reflektuje krizu onih koji ne mogu adekvatno da participiraju u agrarnom kapitalizmu.

Bernstajn (2010) ističe da ekološka pitanja bezbednosti hrane, koja danas dominiraju i u akademskim agendama i u ekološkom aktivizmu, dolaze u različitim nijansama zelene sa malo crvene, te da ih to čini neotpornim na uticaj populizma. Istovremeno, ovaj autor smatra da marksistička politička ekonomija ne sme da negira značaj zelenih politika, kao i političke ekologije kao kritičara neоекstraktivizma u Trećem svetu, korporativnog agrobiznisa, krize hrane itd., jer su doprineli širenju svesti da je ekološka destrukcija integralni rezultat kapitalističkog načina proizvodnje i potrošnje.

Ukazujući na epistemološko nasilje koje u domenu održivog ekološkog razvoja sprovode međunarodne institucije, vlade razvijenih zemalja kao i međunarodne organizacije civilnog društva (OCD) koje imaju sedišta u zemljama u razvoju, Eskobar (Escobar 1998) je ukazao na dominaciju diskursa „efikasnog upravljanja resursima“, koji se svodi na pristup ekološke modernizacije (tehnoški determinizam). S druge strane, u odnosu na stepen radikalizacije otpora zavisnom razvoju, izdvojio je nekoliko diskursa aktera iz zemalja u razvoju: 1. diskurs „suvereniteta“ kao opšti okvir u kojem se pregovara o uslovima koje postavljaju dominantni akteri, insistiranjem na problemima i nerešenim pitanjima (ekološki dugovi, transfer tehnoloških i finansijskih resursa Trećem svetu i sl.), bez dovođenja u pitanje njihovih uzroka; 2. „biodemokratija“ kao diskurs progresivnijih OCD u zemljama u razvoju, koji naglašava bioimperijalizam i odgovornost razvijenih zemalja i zalaže se za suspenziju postojećih/planiranih megaprojekata; 3. diskurs „kulturne autonomije“ koji je karakterističan za radikalnije političke startegije – odbranu teritorije, kulture, identiteta od ekstraktivističkih tendencija.

Poznatija je, i opštija, suprotnost između diskursa prehrambene sigurnosti i prehrambenog suvereniteta. Dok je prvi diskurs tipičan za međunarodne organizacije i podvlači adekvatnost količine i kvaliteta hrane favorizujući industrijsku poljoprivredu, drugi podrazumeva agroekološke principe proizvodnje hrane i zalaganje društvenih pokreta za pravo ljudi da definišu šta i kako žele da proizvode. Diskurs prehrambene sigurnosti predstavlja izazov pokretu prehrambenog suvereniteta hrane ne samo zbog podrške od strane uticajnih država i multilateralnih agencija sa snažnim pravnim sistemima već i zbog toga što mnogi potrošači i u zemljama u razvoju zavise od jeftine industrijske hrane (Edelman et al. 2014).⁷⁵

75 Jedan od vidova otpora uperen je protiv standarda (sertifikacije) koje proizvođačima nameću multinacionalne korporacije, koji su skupi i preburokratizovani. Potreba za kreiranjem više demokratskih i transparentnih mehanizama dovela je do formiranja alternativnog Participativnog garantnog sistema (PGS), koji je veoma popularan u zemljama u razvoju (de Lima et al. 2021).

3. Agrarna politika i ruralni razvoj u Evropi

Pristup režim hrane je na specifičan način ukazao da proces nejednakog prostornog razvoja, odnosno povezanost procesa centralizacije i periferijalizacije, u kojima su ruralni prostori značajni resurs eksploatacije, nije samo posledica tržišta već i intervencije država koje istovremeno poriču svoju regulativnu moć (McMichael 2014). U domenu politike ne negira se potreba za promenom, ali se ona ograničava na palijativne izmene unutar postojeće modernizacijsko-tehnološke paradigme, koja kombinuje povećanje prinosa sa porastom ekološke senzibilitnosti. Društvene nauke, uključujući ruralnu sociologiju, nalaze se na raskršću između stvarnosti koju obeležava izraziti porast ekološke i socijalne ugroženosti, s jedne strane, i politike negiranja te ugroženosti ili ponude novih tehnoloških palijativnih rešenja, s druge strane (Marsden 2009), te se u ovom poglavlju bavimo pitanjima agrarne i ruralne politike u evropskim okvirima.

Agrarna politika ima za cilj da uz optimalno korišćenje (raspoloživih) poljoprivrednih resursa obezbedi prehrambenu sigurnost stanovnika (stalnu dostupnost hrane po pristupačnim cenama i zdravstveno bezbednu hranu), kao i odgovarajući standard

života za poljoprivrednike.⁷⁶ Mere agrarne politike usmeravaju se na sektor poljoprivrede i razvoj ruralnih područja, a među najznačajnijim su mere zemljišne politike, ekonomske politike (poreska i kreditna politika, politika cena, podsticaji – subvencije itd.) i organizaciono-institucionalne mere (obrazovanje poljoprivrednika, standardizacija i kontrola kvaliteta hrane, zakonodavstvo itd.) (Božić, Bogdanov & Ševarlić 2011). U nastavku sledi analiza osobnosti Zajedničke agrarne politike Evropske unije, njenih osnovnih ciljeva i faza razvoja, sa posebnim naglaskom na politike ruralnog razvoja.⁷⁷ Kako je to ujedno i okvir kroz koji, to jest u odnosu na koji se razvijaju procesi, strukture i prakse korišćenja ruralnih resursa, te oblici proaktivnog (u sferi politike) i reaktivnog (u sferi ekonomije) otpora dominantnom prehrambenom režimu (McMichael 2014), i te teme predmet su pažnje ovog poglavlja.

3.1. Zajednička agrarna politike Evropske unije

Osnovni ciljevi i faze razvoja

Od samog početka (potpisivanjem Rimskog ugovora 1957. godine), Zajednička agrarna politika (ZAP) Evropske unije⁷⁸ postavila je dva relativno suprotstavljena cilja, definisana na različitim nivoima: individualnom i sektorskom. Prvi cilj je težio ostvarenju socijalne jednakosti za individualne poljoprivrednike u smislu kreiranja jednakih šansi da dostignu životni standard i zarade kao i zaposleni u drugim privrednim granama. Naglašavano je da promena strukture evropske poljoprivrede i podizanje nivoa njene konku-

76 Vajt (White) (2018) podseća da se svaka država suočava sa dilemom kako da obezbedi hranu i druge agroproizvode (sve brojnijoj) urbanoj populaciji na način koji ne uslovljava pobune ni potrošača (visoke cene) ni proizvođača (pristojan dohodak).

77 U ovom poglavlju je obuhvaćeno iskustvo zemalja članica EU, bez postsocijalističkih zemalja, koje su predmet pažnje posebnog poglavlja.

78 U to vreme članice EU bile su: Francuska, Nemačka, Italija, Belgija, Luksemburg i Holandija.

rentnosti ne sme da bude na štetu porodičnih farmi, te se smatra da je time ZAP odrazila specifični „ruralni fundamentalizam“ tadašnjeg evropskog društva, koji je nalagao zaštitu i očuvanje porodičnih gazdinstava ne samo kao glavnog obeležja poljoprivrede i zaštitnika društvenog života karakterističnog za ruralni prostor već i zbog njihovog doprinosa političkoj, ekonomskoj i socijalnoj sigurnosti posleratnog evropskog društva (Gray 2000).

Drugi cilj ZAP-a bio je usmeren na modernizaciju – industrijalizaciju poljoprivrede, odnosno na promovisanje tehnološkog napretka i povećanje poljoprivredne produktivnosti, uz optimalno korišćenje svih faktora proizvodnje. Usaglašavanje tako definisanih ciljeva nije predstavljalo veći problem u posleratnim godinama, koje je obeležio deficit u proizvodnji hrane, ali se kolizija među njima počela uočavati kada je produktivnost poljoprivrede podignuta do nivoa koji je obezbedio viškove proizvoda. Tada dolazi do takozvanog *problema farmera*, odnosno do ugožavanja prvonavedenog cilja ZAP-a. Ovaj problem nastaje usled združenog efekta porasta produktivnosti u poljoprivredi, ekonomskog napretka u drugim sektorima i demografske zrelosti, odnosno usporavanja demografskog rasta. Naime, relativni porast troškova za hranu bio je manji od porasta prihoda potrošača, odnosno udeo troškova za hranu opadao je u odnosu na raspoložive prihode potrošača, što je doprinelo porastu njihovog standarda života. S druge strane, sniženje cena poljoprivrednih proizvoda (veća ponuda od tražnje) umanjilo je mogućnost poljoprivrednika da dostignu nivo prihoda/životnog standarda zaposlenih u drugim sektorima ekonomije (Gray 2000).

Kao odgovor na problem farmera uvedene su protekcionističke mere – mere podrške cenama poljoprivrednih proizvoda i zaštita od inostrane konkurencije.⁷⁹ Međutim, smatralo se i da pitanje prekomerne proizvodnje zahteva smanjenje obima poljoprivrednog sektora, što je značilo i smanjenje broja farmera (da neefikasna

79 Kako je podrška poljoprivrednim proizvođačima kroz garantovane cene rezultirala prekomernom ponudom određenih proizvoda, 1984. godine uvedene su kvote (Latruffe, Dupuy & Desjeux 2013).

porodična gazdinstva prestanu sa poslovanjem i njihovi članovi traže zaposlenje u drugim sektorima), odnosno kreiranje manjeg broja većih gazdinstava na kojima, u uslovima povećane produktivnosti, manji broj farmera proizvodi više i ostvaruje veću zaradu. To je, međutim, imalo za posledicu porast dohodovnih razlika u poljoprivrednom sektoru, odnosno donosilo je nove izazove za porodična gazdinstva i ruralno društvo koje je ZAP želela da očuva.

Još 1982. godine eksperimentalno je uveden program integralnog razvoja⁸⁰ u deset ruralnih oblasti kroz pilot-projekte, kao odgovor na problem viškova proizvoda u poljoprivredi i ekološkog zagađenja povezanog sa poljoprivredom, koje je za javnost bilo šokantno, budući da su se poljoprivreda i ruralno videli kao oblasti znatno većeg reciprociteta sa prirodom nasuprot industriji – urbanom, za koje su već bili razvijeni određeni mehanizmi ekološke zaštite (Shicksmith 2010). Pored toga, zagađenje iz poljoprivrede je dobilo na značaju jer je postepena deindustrijalizacija razvijenih zemalja krajem sedamdesetih i tokom osamdesetih umanjila ekološke pritiske iz industrije i sa njom povezane urbanizacije. Tada započinje i lobiranje da se zagađenju životne sredine koje potiče od poljoprivrede posveti adekvatna pažnja, odnosno da se ova perspektiva uvaži u koncipiranju mera ZAP-a, jer se nadnacionalni nivo EU video kao adekvatan za sagledavanje, formulisanje i rešavanje ekoloških problema. Međutim, prihvatanje takvog proširenja mera ZAP-a ne pripisuje se samo porastu ekološke svesti i zabrinutosti već i ekonomskoj racionalnosti ekološke modernizacije. Naime, iako je posleratna promena u tehnologiji glavni faktor nastanka viškova u poljoprivredi i ekoloških problema (pesticidi, veštačka đubriva i sl.), nove, čiste tehnologije se vide kao univerzalno rešenje (panacea), čime se pažnja usmerava na ekološke i zdravstvene posledice modernizacije poljoprivrede i zanemaruje činjenica da su

80 Pojam integralnog ruralnog razvoja blizak je pojmu održivog razvoja i teži da naglasi sve dimenzije održivosti na lokalnom nivou, te se definiše kao ukupan ekonomski, socijalni i kulturni napredak ruralnog prostora i zajednice, uključuje očuvanje i unapređenje prirodne sredine (Moseley 2003).

te posledice društveno produkovani rizici, odnosno nusprodukti primenjenih tehnologija, usvojenih procedura i odluka koje su (u određenom periodu) smatrane uspešnim (Beck 2008).⁸¹

Značajnije reforme ZAP-a najavio je Izveštaj Komisije EU iz 1988. godine – *Budućnost ruralnog društva*, koji ruralnom prostoru pristupa kao složenom socijalnom i ekonomskom, odnosno multifunkcionalnom entitetu. Kritika ZAP-a, osim prekomerne proizvodnje i polarizacije dohotka, negativnih ekoloških efekata modernizacije poljoprivrede – degradacija okruženja i kvalitet hrane⁸² – usmerava se i na porast nejednakosti između ruralnih područja, kako unutar pojedinih članica tako i između članica EU.⁸³ Posebno je naglašen društveni značaj rubnih – marginalizovanih regiona,⁸⁴

-
- 81 Paradoksalno, institucije kreirane da kontrolišu društveno produkovane rizike pokazuju se neefikasnim upravo jer se zanemaruju društveni uzroci razvojnih distorzija i složenost odnosa između društva i prirode (Beck, 2008).
- 82 Kritika se odnosila i na visoke budžetske troškove zbog postojećih subvencija (čak 79% troškova EU usmeravano je na poljoprivredu), ali i ekonomski neopravdanog zadržavanja radne snage u agraru, dok je modernizacija poljoprivrede zasnovana na industrijalizaciji kritikovana zbog sve očiglednijih negativnih efekata po zdravlje stanovništva i životnu sredinu (Gray 2000).
- 83 Tome su doprinela proširenja EU tokom sedamdesetih i osamdesetih godina. Do prvog proširenja EU došlo je 1973. godine, pridruživanjem Danske, Irske, Velike Britanije (trebalo je da Norveška takođe tada postane članica, ali taj predlog stanovništvo Norveške nije podržalo na referendumu). Tokom osamdesetih godina članice EU postale su Grčka (1982), Španija i Portugalijska (1986).
- 84 Za potrebe ovog izveštaja urađena je procena stanja u ruralnim područjima na osnovu niza indikatora reflektujući razlike u razvijenosti zavisno od udaljenosti od urbanih centara. Na taj način definisana su tri standardna problema i izdvojena tri tipa ruralnih regiona: ruralne oblasti u blizini gradova, koje imaju značajan priliv stanovništva (iz gradova u suburbana područja i iz drugih udaljenijih ruralnih područja), i u koja se izmeštaju neki sadržaji iz urbanih područja (industrija, poslovni prostori), te je poljoprivreda sve manje osnovno obeležje lokalne ekonomije, a namena zemljišta se diversifikuje (poljoprivreda, industrija, trgovina, servisi); rubni regioni, udaljeniji su od gradova i beleže demografsko „opadanje“ (emigraciju stanovništva), poljoprivreda je i dalje relativno najvažnija delatnost, ali sa opadajućim mogućnostima zapošljavanja lokalnog stanovništva zbog tehnoloških poboljša-

ne samo u pogledu očuvanja životne sredine (ekološkog balansa) već i autentične tradicije, kojoj se sada pripisuje muzejska vrednost. *Deklaracija o ruralnom razvoju iz Korka* (1996), s druge strane, naglasila je multifunkcionalnost poljoprivrede kao delatnosti koja ne proizvodi samo hranu već i održava ruralno okruženje, štiti biodiverzitet, kreira nove poslove u oblastima zaštite kulturnog nasleđa, ekoturizma, socijalne zaštite (takozvane socijalne farme) i sl.

Podstaknuta navedenim dokumentima, kao i prijemom novih članica (tokom devedesetih i očekivanim velikim proširenjem početkom dvehiljaditih),⁸⁵ koji je dodatno uvećavao razlike između ruralnih regiona, Evropska komisija je 1998. godine usvojila *Agendu 2000*. U okviru Agende su revidirani ciljevi ZAP-a i učinjen je zaokret u pristupu, od *sektorskog* (fokus na poljoprivredu) ka *teritorijalnom* (širi fokus na ruralna područja, lokalne resurse i aktere). U skladu s tim, predviđeno je da se preko strukturnih fondova EU⁸⁶ razvijaju diverzifikovani programi podrške poljoprivrednom, infrastrukturnom, obrazovnom, društvenom i ekonomskom razvoju (pre svega, rubnih/marginalnih) ruralnih područja kroz aktivaciju njihovih unutrašnjih resursa. Prvobitni ciljevi ZAP-a (jednakost za poljoprivrednike u pogledu prihoda i životnog standarda, odnosno ekonomska efikasnost/konkurentnost poljoprivrede) kombinovani

nja; veoma marginalne oblasti, najudaljenije su od gradova, suočavaju se sa depopulacijom i ekonomskim opadanjem, poljoprivreda je najvažniji sektor lokalne ekonomije, imaju mali razvojni potencijal zbog nerazvijene infrastrukture, u koju se ne ulaže jer nije isplativa (u odnosu na broj stanovnika), te se nalaze u začaranom krugu siromaštva.

- 85 Austrija, Finska i Švedska postale su članice EU 1995. godine, a najveće proširenje EU zabeleženo je 2004. godine, kada joj je pristupilo deset članica (osim Malte i Kipra, sve ostale su bivše socijalističke zemlje: Estonija, Letonija, Latvija, Slovenija, Češka, Slovačka, Poljska i Mađarska). Nakon toga, članice Unije postale su Rumunija i Bugarska (2007) i Hrvatska (2013).
- 86 Pokrenuti su mnogi programi: MEDEF (program usmeren na revitalizaciju mediteranskih područja); LEADER (Link between Development Action for the Rural Economy) za marginalna područja; SAPARD – (Special Accession Program for Agricultural and Rural Development) – za zemlje kandidatkinje za članstvo u EU (kasnije IPARD: Instrument for Pre-Accession Aid for Rural Development); EAFRD – Evropski poljoprivredni fond za ruralni razvoj, itd.

su sa ciljevima u oblasti upravljanja životnom sredinom i multidimenzionalnog ruralnog razvoja. Tako je upravljanje životnom sredinom povezano sa podizanjem bezbednosti i kvaliteta hrane, a uvedene stimulacije za ekološki održive poljoprivredne prakse imale su za cilj unapređenje konkurentnosti poljoprivrednih proizvoda, odnosno podizanje životnog standarda farmera. Multidimenzionalni ruralni razvoj stavljen je u službu stabilnosti dohotka ruralnog stanovništva kroz otvaranje alternativnih mogućnosti za zapošljavanje i prihod farmera (Latruffe, Dupuy & Desjeux 2013; Gray 2000). Usvajanje *Agende 2000* donelo je i podelu subvencija na dva stuba – prvi stub odnosi se na subvencije za poljoprivrednu proizvodnju, a drugi na subvencije za ruralni razvoj.

Dominantni diskursi ZAP-a

Uopšteno se može reći da su konstantna napetost između postavljenih ciljeva ZAP-a i promena šireg konteksta (režima hrane)⁸⁷ obeležile reforme kojima se ZAP pomera od prvobitnog protekcionizma (zaštite poljoprivrednika) ka neoliberalizmu, uz stalne pokušaje da se očuvaju porodična poljoprivredna gazdinstva kao posebnost evropske poljoprivrede, kao i ruralna tradicija.⁸⁸ U tom cilju, afirmiše se i vizija multifunkcionalnosti – poljoprivrede i ru-

87 Početku ZAP-a odgovara protekcionistički režim hrane, dok se značajnije reforme uvode početkom devedesetih kada protekcionistički režim ispoljava znake krize (u skladu sa tvrdnjama Fridmanove), odnosno dolazi do njegove promene jer jačaju neoliberalne tendencije i korporativni kapitalizam (prema stavovima Makmajkla i Tilzija).

88 Premda se smatra da model poljoprivrede SAD (velike površine – malo poljoprivrednika) nije poželjan u evropskim uslovima gde bazični koncept ostaje porodična farma, zapravo su porodična gazdinstva pod pritiskom u oba sistema, a za SAD se čak smatra da je taj proces došao do tačke bez povratka. No i u evropskim zemljama porodična gazdinstva postaju sve zavisnija od kupovine sredstava za proizvodnju (inputa), odnosno korporacija koje otkupljuju, prerađuju i plasiraju robu u sistemu velikih lanaca i u stalnom su riziku od gubitaka u pogledu balansa između troškova i cene koju postižu (takozvane cene na vratima farmera) (Morgan, Marsden & Murdoch 2006).

ralnih područja. Tim konceptom posreduje se između protekcionizma, koji se prikrija zbog potrebnog usaglašavanja sa pravilima Svetske trgovinske organizacije, i neoliberalizma, čija se dominacija ublažava u kontekstu evropskog socijalnog modela.⁸⁹ Analitičari reformi ZAP-a ukazuju na dominantno modernizacijski okvir u kome očuvanje porodičnih gazdinstava ima za cilj transformaciju seljačke u preduzetničku poljoprivredu, ali i na uticaj različitih interesnih grupa na oblikovanje ZAP-a, koji se reflektuje u tri manje ili više konkurentna diskursa (neomerkantilizam-protekcionizam, multifunkcionalizam i neoliberalizam) (Leduc 2021; Erjavec & Erjavec 2020; Alons & Zwaan 2016; Rutz, Dwyer & Schramek 2013; Erjavec, Erjavec & Juvančić 2009; Potter & Tizley 2005; Lowe, Buller & Ward 2002).

Do osamdesetih godina primetna je dominacija neomerkantilističkog – protekcionističkog diskursa, koji postulira izuzetnost poljoprivrede kao ekonomske delatnosti (manja mogućnost kontrole uslova proizvodnje i značaj za sigurnost/bezbednost hrane) i time opravdava njen specijalni tretman od strane države.⁹⁰ Multifunkcionalni diskurs dolazi na scenu tokom osamdesetih godina, isticanjem različitih ekoloških i društvenih funkcija poljoprivrede koje tržište ne prepoznaje (a merama agrarne politike bi to trebalo učiniti – što ga približava protekcionističkoj logici). Međutim, gotovo u isto vreme, sa liberalizacijom trgovine poljoprivrednih proizvoda na svetskom nivou (osnivanje STO), u prvi plan dolazi neoliberalni diskurs, koji dovodi u pitanje takvu izuzetnost poljoprivrede.

89 Šire o konceptu teritorijalnog razvoja EU kao specifičnog socijalnog modela u kontekstu neoliberalizma u Petrović 2014.

90 Istorija poljoprivrede u razvijenim zemljama u periodu nakon Drugog svet-skog rata smatra se izrazito političkom, jer nijedna ekonomska delatnost nije toliko temeljno i dugo bila regulisana kao poljoprivreda, čak i neoliberalne vlade zemalja OECD-a prihvataju posebnost poljoprivrede. Upravo zato se i tvrdi da je globalna geografija agrobiznisa manje oblikovana komparativnim prednostima na svetskom tržištu, a više komparativnim pristupom državnim subvencijama (Morgan, Marsden & Murdoch 2006).

Pomak od merkantilističkog ka neoliberalnoj perspektivi zapravo se tumači kao manevar koji olakšava uključivanje EU u pregovore o međunarodnoj trgovini. To se povezuje najpre sa smanjivanjem, a potom i odustajanjem od podrške cenama poljoprivrednih proizvoda i prihvatanjem modela direktnog plaćanja vezanog za posedovanje poljoprivrednog poseda (McMichael 2009).⁹¹ No, neoliberalni diskurs ne potiskuje u potpunosti ostale, odnosno multifunkcionalistički diskurs (kao ublažena varijanta protekcionističkog) postepeno se prilagođava neoliberalnom kontekstu (Morgan, Marsden & Murdoch 2006; Erjavec & Erjavec 2020). To se ilustruje kroz promenu njegovog fokusa sa različitim funkcija poljoprivrede, kao razloga za podršku, ka ekološkim „dobra“ koje poljoprivreda (treba da) obnavlja. Takvo jezičko prilagođavanje multifunkcionalnog diskursa imalo je za cilj da stvori utisak kako se usluge dobijene od farmera mogu kvantifikovati i nagraditi „po jedinici“ (robe) (Alons & Zwan 2016).⁹²

Skorašnje ekonomske krize i krize hrane (tokom dvehiljaditih) uslovile su pojačavanje multifunkcionalnog diskursa, kao i modifikacije neoliberalnog diskursa (promena fokusa sa kompetitivnosti na inovacije, transfer znanja, digitalizaciju). Zapravo Erjavec i

91 Prvom reformom protekcionističkih mera smatra se redukovanje podrške cenama poljoprivrednih proizvoda iz 1992. godine, kada je uvedeno direktno plaćanje vezano za zemljište pod određenim kulturama, a Luksemburškim dogovorom iz 2003. zapravo se prekida povezanost subvencija i proizvodnje jer je uvedeno direktno plaćanje (Single Farm Payment) po hektaru za zemlju u dobrom stanju sa stanovišta poljoprivrede i ekologije, bez obzira na to da li se koristi za proizvodnju (Latruffe, Dupuy & Desjeux 2013).

92 To multifunkcionalni diskurs ZAP-a približava stavovima internacionalnih organizacija, te se povlače sličnosti sa novom ruralnom paradigmom OECD-a (OECD 2006), koja ne menja polaznu pretpostavku da se posredstvom tržišta mogu ublažiti klimatske promene, odnosno postići adaptacija na njih, te je kreiranje takve ekologije u ruralnim oblastima postalo njen ključni element (Marsden 2016; Rutz, Dwyer & Schramek 2013). Modifikacija multifunkcionalnog vokabulara smatra se i početkom marginalizacije ZAP-a u EU, jer druge politike postaju značajnije, poput ekološke, bezbednosne, fiskalne i monetarne (Erjavec & Erjavec 2020).

Erjavec (2020) smatraju da je period devedesetih i početak dveihljaditih obeležila dominacija neoliberalnog diskursa kombinovana sa modifikacijama multifunkcionalnog diskursa, a da je neomerkantilistički bio skriven, dok je nakon toga zabeležena prednost multifunkcionalnog diskursa, marginalizacija neoliberalnog, kao i dalja prikrivenost protekcionističkog diskursa.

Primetna je, dakle, konstantna (premda prikrivena) prisutnost protekcionističkog diskursa, kao i pakovanje protekcionističkih mera u zelenu kutiju u odnosu na zahteve STO, te ambivalentnost u odnosu na neoliberalni diskurs. To navodi analitičare da istaknu kako neophodnost usaglašavanja različitih interesnih grupa u EU onemogućava profilisanje jedinstvenog pristupa i stvara napetosti između diskursa i ciljeva/mera ZAP-a (Erjavec & Erjavec 2020; Swain 2016), te ukazuju da reforme ZAP-a zapravo ne donose bitne promene, metaforički tvrdeći da je uvek reč o istom vinu u različitim bocama/pakovanju (Kuhmonen 2018; Alons & Zwaan 2016).

Može se reći da je Evropska unija, započevši rad na ZAP-u, sebi postavila veoma složen zadatak, imajući u vidu raznovrsnost zemalja članica u pogledu raspoloživih resursa, prosečne veličine gazdinstva, gustine naseljenosti ruralnih područja, te značaja koji poljoprivreda ima u pojedinim nacionalnim ekonomijama. Pored toga, multifunkcionalni pristup dodatno je otežao formulisanje jedinstvenih ciljeva ZAP-a naglašavanjem lokalnih posebnosti i prepuštanjem značajne reformske autonomije u tom domenu zemljama članicama (Lowe, Buller & Ward 2002; Gray 2000). Analiza procesa – iznošenja predloga za ciljeve i mere ZAP-a (engl. *uploading*) od strane članica EU u procesu njihovog usaglašavanja, kao i procesa potonjeg preuzimanja usaglašanih ciljeva/mera (engl. *downloading*) u nacionalnu legislativu, ukazala je na razlike u perspektivama, kao i na nejednakosti među zemljama članicama u odnosu na navedene procese. Naime, zemlje uspešnije u iznošenju vlastitih predloga (*uploading*) tokom usaglašavanja suočavaju se sa manje problema u preuzimanju (*downloading*) usaglašanih mera, odnosno u domestifikaciji dogovorene paradigme, dok manje uspešne (ili moćne) moraju domaćoj javnosti da „prodaju“

neželjene politike (Alons & Zwaan 2016). Najveći zagovornik ne-omerkantilističkog diskursa je Francuska, tradicionalno vodeća članica EU u pružanju otpora neoliberalizaciji ZAP-a, dok su najistaknutiji pobornici neoliberalnog diskursa članice čiji je poljoprivredno-prehrambeni sektor u najvećoj meri modernizovan i usklađen sa interesima korporativnog kapitala, odvojen od nacionalnog i regionalnog konteksta i usmeren na snabdevanje svetskog tržišta, kao što su Danska i Holandija (i Velika Britanija do izlaska iz Unije). Kada je reč o novim članicama, primetno je da one više podržavaju protekcionističke (redistributivne) mere prvog stuba ZAP-a, odnosno da pomak ka merama povezanim sa multifunkcionalnim diskursom vide kao pomak ka liberalizaciji poljoprivrede (Erjavec, Erjavec & Juvančić 2009; Lowe, Buller & Ward 2002).⁹³

*Transformacija porodičnih gazdinstava
– između multifunkcionalnosti i preduzetništva*

U odnosu na transformaciju seljačke poljoprivrede u preduzetničku, a u kontekstu promovisanih diskursa (multifunkcionalizam i neoliberalizam), jedno od analitičkih pitanja odnosi se i na potencijalnu bliskost multifunkcionalizma sa principima novog seljaštva, odnosno neoliberalizma sa preduzetničkim segmentom poljoprivrednika, u skladu sa razlikovanjem segmenata savremene poljoprivrede na koje ukazuje van der Plug. U problematizovanju takve pretpostavke, ukazuje se da multifunkcionalizam podrazumeva poslovnu diverzifikaciju (pluriaktivnost i multifunkcionalnost), te da je ovaj diskurs blizak pojmu novog seljaštva i po tome što prihvata dinamičku koprodukciju između čoveka i prirode (van der Ploeg 2010), ali da vrednosno podvajanje na instrumentalne vrednosti, karakteristične za preduzetnike, i na socijalne, ekspresivne i intrinzičke vrednosti, kao obeležja seljačke poljoprivrede,

93 Iako su Francuska i Velika Britanija dovoljno moćne i uticajne u usaglašavanju ZAP-a, i među njima se u procesu domestikacije uočavaju razlike. Tako se u UK ovaj proces dominantno oslanjao na diskurs multifunkcionalizma, a u Francuskoj na neomerkantilistički diskurs (Alons & Zwaan 2016).

nije adekvatno. U tom smislu, smatra se da je multifunkcionalni diskurs učinio kompatibilnim koncepte novog seljaštva i ekološkog preduzetnika (Niska, Vesala, H. & Vesala, K. 2012).

Relevantno je i zapažanje da multifunkcionalna poljoprivreda dozvoljava koegzistenciju produktivističkih i postproduktivističkih praksi koje se uzimaju kao indikacije promene režima akumulacije kapitala saglasno pristupu regulacione teorije.⁹⁴ Naime, ukazuje se da se gazdinstva koja su sa produktivističkih prešla na postproduktivističke prakse i razmišljanja (redukovale intenzitet proizvodnje, povećale ekološku održivost, izašle iz agrobiznisa) pretežno nalaze u marginalnim planinskim oblastima, da gazdinstva u plodnim ravninama Evrope (Istočna Engleska, Pariski basen, Emilija Romanja, Holandija, bivša Istočna Nemačka) povećavaju produktivnost, a da neka postaju i super produktivistička, pre svega u plodnim ravninama Evrope. Takođe, da je organska poljoprivreda za mnoga gazdinstva pragmatičan (produktivistički) odgovor na rastuću tražnju (za ekološkim proizvodima) a ne intrinzični pokazatelj postproduktivizma, te da je adekvatnije govoriti o kontinuumu praksi (od produktivističkih ka postproduktivističkim), a ne o smeni režima (Wilson 2001).⁹⁵

94 Režim produkcionizma bio bi karakterističan za prvu fazu ZAP-a, tokom koje su usvojeni fordistički principi u industrijalizaciji poljoprivredne (standardizovane-masovne) proizvodnje, a režim postproduktivizma bi trebalo da odgovara postfordističkim principima (diverzifikovane) proizvodnje, odnosno drugoj fazi razvoja ZAP-a EU, kada se „zelene“ ideje ubrizgavaju u poljoprivredne politike i korporativni akteri adaptiraju na tražnju za kvalitetnom (zdravom/bezbednom) hranom (Gray 2000).

95 Istraživanja su pokazala uzdržanost farmera u pogledu postproduktivističkih mera, posebno onih koje se odnose na umanjenje negativnih ekoloških/klimatskih promena, jer i dalje postoji značajan pritisak na njih da održe visok nivo prinosa (da ne bi ugrozili ugovore koje imaju sa velikim kompanijama) (Carolan & Stuart 2016). Primenom Bjusove (Beus) i Danlapove (Dunlap)(1991, 1994) skale merenja stavova poljoprivrednika u odnosu na alternativnu-konvencionalnu paradigmu, Džekson-Smit (Jackson-Smith) i Batel (Buttel) (2013) takođe su ukazali da ne postoje jasni nalazi o povezanosti prihvatanja ekoloških vrednosti i primene ekološki povezanih praksi i tehnologija kod porodičnih farmera.

Van der Plug je dosta pažnje posvetio argumentovanju teze o potrebnom agroekološkom obrtu u poljoprivredi,⁹⁶ odnosno potencijalima seljačke poljoprivrede da obezbedi adekvatne prihode na osnovu višeg udela dodatne vrednosti (iz ljudskog rada) u ukupnoj vrednosti proizvoda. Osnova njegovog zalaganja za agroekologiju zapravo jeste u dokumentovanju da takva praksa nije inferiorna u odnosu na preduzetničku poljoprivredu i da je manje zavisna od subvencija jer se preduzetnička poljoprivrede, između ostalog, suočava sa nestabilnim i opadajućim cenama proizvoda u odnosu na rastuće troškove (komodifikovanog inputa za proizvodnju). Bez adekvatnog dohodovnog potencijala agroekološke prakse porodičnih gazdinstava ne bi mogle ni da se održe u postojećem režimu subvencija ZAP-a EU (koje favorizuju veličinu poseda – velika gazdinstva), što ne znači da IH merama ZAP-a ne treba prepoznati i podržati (ali ne kao nepreduzetne i opterećujuće za budžet) (van der Ploeg 2019).

Pored zalaganja za agroekološke prakse, van der Plug ukazuje i na slabe tačke ovog pristupa (primenjivost samo u kombinaciji stočarstva sa ratarstvom), te smatra da treba prevazići debatu o tome koji je oblik poljoprivredne proizvodnje produktivniji (Kuns 2017). To pristupu ovog autora daje reformatorsku notu u smislu zalaganja za reafirmaciju seljačkog principa kao jednog od oblika poljoprivredne proizvodnje u savremenom društvu. Na osnovu studije u Holandiji, van der Plug je ukazao na tendenciju smanjivanja broja velikih farmi i porast broja uspešnih manjih i srednjih farmi, protivno modernizacijskim očekivanjima, a u prilog tezi o ponovnom poseljačenju. Osim razumevanja ovog procesa u okviru agroekološkog pristupa, van der Plug (2017) iznosi i tezu blisku konceptu ekonomije ekološkog oporavka u razvijenim zemljama.

96 Van der Plug definiše agroekologiju kao pristup poljoprivredi i sistemu hrane koji je zasnovan, koliko je moguće, na upotrebi prirodnih resursa i ekoloških principa i na zatvaranju bioloških ciklusa na gazdinstvu ili lokalnom nivou. Ključnu ulogu imaju ljudski rad i znanje i ovaj pristup se delimično poklapa sa organskom proizvodnjom koja nije nužno vezana za obezbeđivanje proizvodnih inputa na gazdinstvu/lokalnom nivou (van der Ploeg 2019).

Zapravo, on povezuje strategije velikih korporacija da izmeštaju poljoprivrednu proizvodnju na evropsku periferiju – Istočna Evropa, zemlje Magreba, istočna Afrika (gde su zemljište i rad veoma jeftini i gde se odvija raseljačenje), sa tendencijom smanjivanja velikih farmi u razvijenim evropskim zemljama, i ističe da se to odvija bez suštinske promene režima akumulacije kapitala. U skladu s tim, ukazuje i na postepeno prihvatanje pojma agroekologije u mejnstrim diskursima, na primer navodi da francuska vlada sagledava agroekologiju kao ključni stub tranzicije poljoprivrede (van der Ploeg 2019).

I drugi istraživači ukazuju na procese koji mogu biti povezani sa tezom o poseljačenju. Istraživanje FARMITRANSFERS, sprovedeno u 11 zemalja EU, u periodu 1991–2009, dokumentovalo je relativno stabilne stope sukcesije porodičnih domaćinstava, kao i ulaske iz drugih profesija (biznis, marketing, prodaja), prevashodno u sektor organske poljoprivrede, što je autore navelo na zaključak da je farmerstvo ponovo u modi (Chiswell & Lobley 2015). Međutim, druga istraživanja ukazala su da se mladi i obrazovani farmeri ne osećaju podržanim od strane ZAP-a, a takvi nalazi u skladu su i sa ocenom Evropskog revizorskog suda da instrumenti ZAP-a nemaju povoljne efekte na generacijsko obnavljanje u poljoprivredi (ciljevi nisu dobro definisani, pa ni mere targetirane na mlade porodice) (Milone & Ventura 2019). Otuda i isticanje da je porodični intergeneracijski transfer i dalje glavni mehanizam obnavljanja gazdinstava. Ipak, taj mehanizam je sve nestabilniji zbog procesa individualizacije društva, koja slabi uticaj tradicije i kulture, te porodičnih veza, na šta upućuje i nalaz da mladi i kvalifikovani odlaze ne samo zbog manjka dovoljno kvalitetnih uslova za život i rad već i zbog dugog ostajanja u poslu njihovih roditelja poljoprivrednika (Conway et al. 2021; Klarner & Knabe 2019; Chiswell & Lobley 2018).⁹⁷ U svakom slučaju, odlazak mladih i

97 Starenje poljoprivrednika je panevropski problem, u EU 30% poljoprivrednika je starije od 65 godina, a 10% mlađe od 40 godina (Eurostat 2020) (Conway et al. 2021). U literaturi se konstatuje zapostavljenost klasne ana-

obrazovanih je gubitak humanog i socijalnog kapitala potrebnog za proces ponovnog poseljačenja – pluriaktivnost gazdinstava i multifunkcionalnost ruralnih područja, a oni koji su ih napustili retko postaju povezujući – premošćujući socijalni kapital zajednice iz koje su otišli (Klarner & Knabe 2019).

Koncentracija zemljišta i mere ZAP-a

Područje Evropske unije (EU) obično se ne povezuje sa praksama otimanja zemljišta, pa ni sa ekstraktivističkim projektima, jer je reč o zemljama globalnog Severa, odnosno razvijenom institucionalnom okruženju u pogledu evidencije i zaštite vlasničkih prava i razrešenja konflikata. Ipak, neoliberalizam kao moderna forma preuzimanja (engl. *enclosure*) resursa targetira opšta dobra podjednako i na Istoku i na Jugu, pa čak i na kapitalističkom Zapadu, gde su socijalne politike prethodno uspevale da pomire socijalnu odgovornost sa prioritetima kapitalizma (Mandacia & Tutan 2018). Tako je i u EU uočljiva tendencija porasta koncentracije poljoprivrednog zemljišta, što je u neskladu sa modelom održive poljoprivrede kakav zagovara Zajednička agrarna politika, i onemogućava iznajmljivanje zemljišta potrebnog za reprodukciju farmi manjeg/srednjeg obima, odnosno ukazuje na problem sredine koja nestaje (Syimes 1992). Nekoliko je razloga koji se pripisuju porastu koncentracije vlasništva nad poljoprivrednim zemljištem u EU: sistem subvencija ZAP-a koji je vezan za veličinu poseda, promovisanje politike obnovljivih izvora energije⁹⁸ i posledične spekulativne aktivnosti na tržištu nekretnina (Mazzo & Garcia 2020; Accio et al. 2016; Carrocio et al. 2016). Već 2010. godine, samo 3% najve-

lize motiva i destinacije u istraživanjima emigracije iz ruralnih područja, premda su emigracione stope stalno visoke (Rye 2011).

- 98 Usvajanje Direktive o biogorivima (2003) postavilo je cilj da do 2010. godine 5,75% nafte i dizela u transportu bude zamenjeno biogorivima. Energetska direktiva (2009) je taj procenat podigla na 10% do 2020. godine. Oba dokumenta povezuju se sa porastom transakcija zemljišta, koja je primetna od 2005. godine (Mazzo & Garcia 2020).

ćih farmi kontrolisalo je više od 50% korišćenog poljoprivrednog zemljišta, te se konstatuje da je EU, paradoksalno, razvila regulaciju borbe sa monopolima u industriji i drugim sektorima, ali da je u poljoprivredi favorizovala i subvencionisala koncentraciju zemljišta i velike sisteme (Constantina, Luminit & Vasile 2017). S tim u vezi, ukazuje se na nedostatak pouzdanih podataka (Committee on Agriculture and Rural Development 2017) i odsustvo sistema upravljanja zemljištem na nivou EU, iako postoji liberalizacija tržišta nekretnina. Svaka zemlja članica, međutim, može da uvede restrikcije na transakcije zemljištem, kada smatra da su ugroženi nacionalni energetska sistem ili sigurnost hrane, odnosno kada to nalaže javni interes (Mazzo & Garcia 2020).

Evropski parlament je 2017. godine usvojio *Rezoluciju o stanju u poljoprivredi i koncentraciji zemljišta*, a iako ta tendencija nije nužno vezana i za procese njegovog otimanja (engl. *land grabbing*), takvim se ocenjuju prakse u novopriključenim članicama EU (Poljska, Mađarska, Rumunija). Prethodno je (2015. godine) usvojena i *Deklaracija iz Tirane* (2012) kojom se bliže određuju dovoljni uslovi (jedan ili više njih) kada se može govoriti o fenomenu otimanja zemljišta. To su: kršenje ljudskih prava; izostanak pristanka (na osnovu adekvatnih informacija) stanovništva koje se raseljava ili je pod uticajem određenog projekta; izostanak transparentnih ugovora; izostanak procene socijalnih, ekonomskih i ekoloških uticaja ili izostanak pozitivne procene (Mazzo & Garcia 2020).

3.2. Politika ruralnog razvoja

Egzogeni naspram endogenog pristupa

U periodu nakon Drugog svetskog rata do osamdesetih godina dominirao je egzogeni pristup ruralnom razvoju, stavljen u funkciju obezbeđivanja hrane i drugih resursa za rastuću urbanu populaciju i industrijalizaciju. U okviru ovog modela izdvajaju se dve faze. Prva je bila usmerena ka konsolidaciji poljoprivredne

strukture i razvoju infrastrukture orijentisane ka poljoprivredi, dok je druga bila usmerena na podsticanje relokacije preduzeća u ruralna područja, kao i na investicije u transportne i komunikacione veze između urbanih i ruralnih područja (Gkartzios & Scott 2014). Pored pozitivnih razvojnih rezultata, ovaj period je i kritikovan zbog već pomenutog raskoraka u razvoju između ruralnih područja, te se ukazuje na nekoliko njegovih ključnih nedostataka: zavisnost (od odluka spoljnih eksperata i planera, od podrške udaljenih tela koja nameću svoju razvojnu viziju i ka kojima se i odliva profit); iskrivljenost (usmerenost na poljoprivredu i zanemarivanje drugih razvojnih potencijala i neekonomskih aspekata ruralnog života); destruktivnost (po određena područja usled zanemarivanja kulturnih i ekoloških specifičnosti); odsustvo participativnosti (Woods 2005; Lowe et al. 1998). Kao odgovor na narastajuće socioprostorne nejednakosti između urbanih i ruralnih područja kao i unutar ruralnih područja, te ekoloških problema, a u skladu sa idejom multifunktionalnosti poljoprivrede, odnosno ruralnih područja, početkom osamdesetih afirmisan je endogeni pristup (Lummina, Horlings & Marsden 2014). Novina je u naglasku na jačanju unutrašnjih kapaciteta, to jest sposobnosti lokalnih aktera da prepoznaju i razviju projekte zasnovane na specifičnim ekološkim i kulturnim resursima datog područja, po osnovu kojih apliciraju za finansijska sredstva podrške (od države, odnosno fondova EU) (šire u Petrović & Toković 2016; Petrović 2014). Naglašavanje kulturnih markera kao ključnih endogenih resursa teritorijalnog razvoja obeležje je pristupa kulturne ekonomije, koji se smatra okosnicom neoendogenog pristupa i prevazilaženja inferiornosti provincijskih/marginalizovanih područja. Rej (Ray 1999, 1998, 1997) posebno ističe da afirmacija teritorijalnog identiteta podiže samopouzdanje lokalnih aktera i organizacija i jača lokalnu solidarnost, što je od posebnog značaja u područjima čija je lokalna kultura u dužem periodu bila obezvređivana od strane spoljašnje (dominantne) kulture. U cilju naglašavanja da endogeni pristup ne znači odsustvo spoljne podrške, već da teži sinergiji egzogenih i endogenih razvojnih

činilaca, uveden je i pojam neoendogenog pristupa⁹⁹ ruralnom razvoju (Bosworth et al. 2016; Ray 2006, 1999a).

Van der Plug i Renting (2000, 2004) pobornici su neoendogenog pristupa jer multifunkcionalni ruralni razvoj razumeju kao reintegraciju aktivnosti koje su sa procesom modernizacije izmeštene (eksternalizovane) iz ruralnih područja, kao diverzifikaciju a ne specijalizaciju poljoprivrede. U osnovi tog pristupa naglašavaju novu racionalnost ekonomičnog poslovanja na gazdinstvima koja vodi i ka promeni odnosa moći spram drugih aktera, u meri u kojoj se umanjuje zavisnost od finansijskog kapitala, agroindustrije, globalnih tržišta i velikih trgovinskih lanaca. U ovom smislu, ekonomično poslovanje na nivou gazdinstava (dekomodifikacija sredstava za proizvodnju – zasnovana primarno na resursima u vlasništvu ili pod kontrolom porodičnog gazdinstva, kao i na podršci mreža u koje je gazdinstvo uključeno) pretpostavlja i razvoj novih institucionalnih aranžmana na regionalnom nivou. Decentralizacija ili regionalizacija su zato od izuzetnog značaja, te se ukazuje na potrebu kreiranja ruralnih distrikta kao politički i institucionalno zaštićenih teritorijalnih prostora koji treba i mogu da pruže neophodne pretpostavke za stimulisanje inovativnih aktivnosti i razvojnih trajektorija unutar dominantnog režima hrane. To bi bio važan preduslov da ekonomična poljoprivreda (koja nastaje kao spontana reakcija malih/porodičnih gazdinstava na krize dominantnog sistema i na teškoće sa kojima se suočavaju) napreduje i dà doprinos neoendogenom ruralnom razvoju, a što bi, po mišljenju van der Pluga i Rentinga, bila troškovno efektivnija mera od većine subvencija ZAP-a.¹⁰⁰

99 Odnos endogenog i egzogenog je dinamičan, te je tako endogeno znanje (kao osnov endogenog razvoja) iako ukorenjeno u mesto i relacino, u smislu da na njegovo oblikovanje utiču i širi društveni procesi (mediji, spoljašnja tržišta i sl.) (Leith & Vanclay 2017).

100 Prednosti regionalnog prostornog nivoa, u odnosu na uži lokalni, kao povoljnijeg za agroekološke prakse i promovisanje njihove rezilijentnosti odnosi se i na diverzifikovanije karakteristike zemljišta, klime i biljnih sorti (Lamine 2015).

LEADER program

Primena principa neoendogenog razvoja, multifunkcionalnosti, teritorijalnog pristupa i realizacija ciljeva drugog stuba ZAP-a, sa posebnim fokusom na socijalno i ekonomski deprivilegovana ruralna područja (u skladu sa ciljem 5b *Izveštaja o budućnosti ruralnog razvoja* to su regioni sa dohotkom manjim od 75% proseka EU), direktno je povezana sa pokretanjem LEADER programa (Liaisons Entre Actions de Development de l'Economie Rurale), 1991. godine (prvo kao trogodišnjeg programa, koji je potom produžavan na pet godina). Njegov osnovni cilj bio je da stimuliše inovativne pristupe ruralnom razvoju kroz manje projekte, na osnovu principa supsidijarnosti (maksimalna moguća decentralizacija i kooperacija svih nivoa upravljanja) i participativnosti (ruralnih zajednica) (Navaro, Woods & Cejudo 2016; Ray 2000). Drugi princip nalagao je da lokalne akcione grupe (LAG) – postojeće ili formirane za potrebe projekta – apliciraju za sredstva na osnovu konkretnih projekata, što je prvenstveno imalo za cilj jačanje ekonomskih, socijalnih, kulturnih, institucionalnih kapaciteta ruralnih zajednica u aktiviranju lokalnih razvojnih resursa, dok je manji fokus bio na neposrednim ekonomskim ishodima (Dargan & Shucksmith 2008).

U primeni LEADER programa, međutim, zemlje članice su se dominantno oslanjale na konvencionalni birokratski pristup „odozgo“ (engl. *top down*), te program ostaje bez značajnijih efekata po postojeću asimetriju moći između različitih nivoa upravljanja, kao i aktera na lokalnom nivou. To se prepoznaje u koncentraciji moći odlučivanja o izboru teritorije, odnosno o kriterijumima projekata na višim nivoima (EU, nacionalni, regionalni), dok je na lokalnom nivou uočeno podređivanje LAG-ova lokalnim autoritetima, odnosno elitama koje kontrolišu i institucije i vlast, i nazvano je simptom prazne evropeizacije – primena programske strukture i pravila samo ukoliko je neophodno, odnosno ne ugrožava lokalne klijentelističke odnose (Furmankiewicz 2021; Navarro, Woods & Cejudo 2016; Saraceno 2013; Dargan & Shucksmith 2008; Ray 2001). Time se pokazalo da mrežni model upravljanja, koji je pro-

movisao LEADER program, nije kompatibilan sa još dominantnim hijerarhijskim modelom (unutar EU i nacionalnih država), koji je suštinski onemogućio iniciranje značajnijih pomaka na lokalnom nivou (Shucksmith, Brooks & Madanipour 2021; Georgios et al. 2021; Muller et al. 2020; Bock 2016).¹⁰¹

U vreme formiranja LEADER programa, EU je tražila način da prevaziđe filtraciju svojih politika od strane zemalja članica pod uticajem njihovih prioriteta i interesnih grupa. Namera je bila da se ojača značaj regionalnih i lokalnih aktera, sa očekivanjem da će to doprijeti kreiranju kritične mase potrebne za kolektivno lobiranje politika na EU nivou, to jest za jačanje EU institucija odozdo (engl. *bottom up*).¹⁰² U vezi s tim, Rej (2001) je otvorio pitanje mogućih divergentnih trendova u Evropi, jer bi transnacionalne veze mogle jačati neka ruralna čvorišta, odnosno bolje povezane lokacije mogle bi da postanu veći dobitnici (posredstvom lobiranja/uticaja na politike EU).

Analiza politika od uticaja na ruralni razvoj u EU ukazuje na alternativnu upotrebu dva koncepta – različitost (engl. *disparity*) i raznovrsnosti (engl. *diversity*), a naglasak na jednom, odnosno drugom otkriva drugačije pretpostavke, to jest političke ciljeve (Saraceno 2013). Koncept razlika (*disparity*) pretpostavlja standardizovana rešenja jer polazi od dihotomne perspektive (razvijeni–nerazvijeni) i pretpostavke unilinearnog socio-ekonomskog razvoja (spontanog ili odgovarajućim merama podstaknutog), pri čemu se kontekstualne razlike među nerazvijenim područjima smatraju irelevantnim. Takav pristup odozgo (engl. *top down*), nudi jednostavni okvir analize problema i primenjen je u koncipiranju Evropskog fonda za regionalni razvoj (ERDF iz 1975), u kome su dohodovne

101 Model upravljanja promovisan LEADER programom u implementaciji je re-produkovao i rodne nejednakosti (Little & Jones 2000).

102 U prvoj fazi LEADER programa transnacionalno povezivanje učesnika nije imalo prioritet, ali je već u narednom periodu značaj ovog principa pojačan, te je svaka teritorijalna organizacija (LAG) koja učestvuju na projektu bila u obavezi transnacionalne saradnje radi jačanja evropeizacije marginalnih područja i prevazilaženja parohijalizma kao moguće razvojne prepreke, odnosno u cilju podizanja kapaciteta za lobiranje zajedničkih interesa određenih područja/grupa na nivou EU (Ray 2001).

nejednakosti bile ključni indikator razvojnih razlika. Koncept raznovrsnosti (*diversity*) polazi od pretpostavke da jedinstvena kombinacija socijalnih, ekonomskih i institucionalnih činilaca nekog područja onemogućava apriorno definisanje adekvatnih razvojnih modela. Ka ovom konceptu pomera se reforma strukturnih fondova iz osamdesetih, odnosno s početka devedesetih godina prošlog veka, kada nastaje LEADER program i afirmiše teritorijalni pristup multifunkcionalnog razvoja ruralnih područja. Međutim, kako ovaj pristup zahteva metod studija slučaja, koji je težak za sintezu i postizanje krupnog plana potrebnog na nivou EU, već od 1999. godine beleži se vraćanje na binarnu diferencijaciju razvijenih i nerazvijenih područja. Ali tada se i razvijene oblasti sagledavaju kao oblasti kojima je potrebna podrška zbog efekata globalizacije, što je naglašeno u *Lisabonskoj strategiji* (2003) i sa reorijentacijom ZAP-a i strukturnih fondova ka povećanju kompetitivnosti EU u globalnoj ekonomiji (Nordberg 2021; Saraceno 2013).

Od 2005. godine, LEADER više nije odvojeni program, već je integrisan u ostale mere ruralnog razvoja u okviru drugog stuba ZAP-a, a nakon krize iz 2008. godine, fokus EU fondova se još više okreće ka makroekonomskoj stabilnosti. Neoliberalni ekonomisti poručili su da lokalne ekonomije ne treba da budu predmet pažnje EU već pojedinih članica, što suštinski ostavlja ruralne politike sa niskim prioritetom (Georgios et al. 2021),¹⁰³ potvrđujući ocenu da je početak politike prema ruralnim područjima delovao veoma ambiciozno, ali da se ta ambicija s vremenom smanjivala (Shucksmith 2010).

103 LEADER program uvek je smatran manje važnim instrumentom ZAP-a, kao uostalom i mere drugog stuba, u smislu njihovog uvođenja radi ublažavanja protekcionističkih i neoliberalnih tendencija, a usled sve većeg pritiska ekoloških i drugih civilnih organizacija (Saraceno 2013; Potter & Tizley 2005). Neke pozitivne naznake vide se u uspostavljanju Lokalno vođenih razvojnih inicijativa (*Locally Led Development Initiatives – LED*) za period 2014–2020, koje su inspirisane principima LEADER programa kao i konceptom lokalno zasnovanog razvoja (engl. *place based development*) razvijenom u dokumentu *Barca Report* (2009) koji je u međuvremenu skrajnut (šire o ovom dokumentu u Petrović 2014). Ipak, smatra se da je postojeći proces recentralizacije značajna prepreka uspešnosti LED inicijativa (Georgios et al. 2021; Marsden 2016).

Koncepti povezani sa (neo)endogenim pristupom – kritička perspektiva

Promene u politici prema ruralnom razvoju uopšteno se povezuju sa povlačenjem – fleksibilizacijom i uslovljavanjem državne podrške, smanjivanjem državne odgovornosti, odnosno njenim prebacivanjem na lokalni nivo. Iz ove perspektive, ruralni sociolozi analoški primenjuju Stounov (Stone) koncept urbanog režima (Stone 1993), koji naglašava tranziciju u konceptualizaciji moći, od moći nad (nekim) ka moći da (se nešto realizuje) (šire u Petrović 2009). Takva promena se na nivou ruralne politike vidi u promociji mreža kao trećeg puta (između tržišta i države) kojim se uloga države pomera od provizije materijalnih resursa ka proviziji obuka, umrežavanja i usluga u cilju podizanja preduzetničkih kapaciteta i socijalne inovacije aktera na lokalnom nivou. Formiranje organizacija civilnog društva na lokalnom nivou kritikuje se i kao državna strategija upravljanja na dinstancu i otvara pitanje koliko su formalne organizacije legitimni reprezentanti interesa i pitanja zajednica koje predstavljaju (Dinnie & Fisher 2020; Shucksmith 2012; 2010; Woods 2007).

Evropska komisija je 2015. godine uvela pojam socijalne inovacije u program HORIZON 2020 kao novo oruđe ruralnog razvoja. Njime se naglašava da su interakcije između lokalnih aktera važan činilac razvoja i fokusira se na podizanje kreativnog kapaciteta u civilnom i zadružnom sektoru kroz povezivanje/umrežavanje i upotrebu informacione tehnologije, sa ciljem prevazilaženja prepreka „geografske“ udaljenosti u pristupu eksternom znanju, partnerstvima i tržištima. Navedeni koncept, kao i opštiji koncept neoendogenog razvoja, pretpostavljaju adekvatan socijalni i kulturni kapital lokalne zajednice, sposobne i preduzetne lidere, autonomiju lokalnih aktera u komunikaciji sa višim nivoima upravljanja, spoljnim izvorima finansiranja. To su, međutim, pretpostavke koje marginalni regioni retko mogu da ispune, jer se suočavaju sa niskim nivoom preduzetništva, slabim civilnim društvom, odsustvom kolektivnih akcija, niskim institucionalnim kapacitetom –

klijentelističkim odnosima moći. U skladu s tim, postavlja se pitanje da li programi socijalne inovacije, koji su svakako uspješniji u naprednijim zajednicama, zapravo reprodukuju postojeće i/ili kreiraju dodatne nejednakosti i prostorne disparitete. Otuda i upozorenje da navedeni koncepti zahtevaju promene na različitim nivoima razvojne politike,¹⁰⁴ a ne samo na lokalnom, kao i da je razvoj marginalnih područja ozbiljno otežan ako se jednostrano shvati kao strategija samopomoći. U tom smislu, postavlja se i pitanje da li je umesto pojma neoendogeni razvoj adekvatnije koristiti pojam neoezogeni razvoj, kako bi se ukazalo na značaj ruralnog razvoja za društvo u celini i na neophodnost ponovnog promišljanja šire socijalne i prostorne solidarnosti (Bock 2016). Budući da su urbanizacija i ruralna marginalizacija dve strane iste medalje, socijalna inovacija marginalnih ruralnih oblasti treba da postane briga društva u celini i pitanje koje treba adekvatno politizovati (Vercher et al. 2021; Garcia-Cortijoa et al. 2019; Bonfiglio et al. 2017).¹⁰⁵

Slična kritička upozorenja spram prenamaglašavanja koncepata socijalnog i humanog kapitala lokalnih zajednica, pre svega kao alatki praktične politike (Rivera et al. 2019), prate gotovo sve razvojne programe i projekte ruralnog razvoja u Evropi/EU. Smatra se da je time fokus neoliberalnih politika pomeren na predrazvojne pripreme – podizanje kapaciteta zajednice sa nadom da će s vremenom to dovesti do progressa u vođenju ekonomskih projekata, čime se obezbeđuju manje skupa rešenja za socijalne probleme i obnavlja romantično viđenje ruralnih zajednica (Shortall

104 Za takve promene se založio Ruralni manifest usvojen od strane Evropskog ruralnog parlamenta, 2015. godine.

105 Analiza efekata EU projekta „Socijalna inovacija u marginalizovanim ruralnim područjima (SIMRA 2016–2020)“ ukazala je na depolitizaciju ruralnih problema povezanih sa teškoćama neoliberalne politike (Vercher et al. 2021). To je reakcija i na promene u planiranju koje se više ne zasniva na autoritetu struke, već na skokovitim i neočekivanim odlukama koje ishode iz uticaja moćnih aktera – u takvom pristupu pregovaranja ruralnosti (ruralnosti) je u središtu dezintegrisanog ruralnog razvoja (uz stalnu napestost između državne uloge da podstiče preduzetništvo i da štiti javni interes) (Healey 2004).

2004).¹⁰⁶ Takođe, suštinsko zanemarivanje integralnog pristupa (uzajamnosti mekih i tvrdih razvojnih dimenzija,¹⁰⁷ odnosa društvene moći) ukazuje na zanemarivanje pitanja prostorne pravde¹⁰⁸ (ili prostornih dimenzija socijalne pravde, probleme periferijalnosti), kao i na zamenu diskursa socijalne pravde ekološkim diskursom¹⁰⁹ (Nordberg 2021; Petrović 2021; Naldi et al. 2015; Bosworth & Atterton 2012; Marsden 2004; Buttel 1992). Očekivanje da će nove tehnologije doprineti prevazilaženju periferijalnosti ruralnih područja nije se ostvarilo zbog dominacije tržišne logike provajdera (nedostatak kritične mase potrošača, logistički izazovi, stara populacija – teža adaptacija), a koncept pametnih sela jednako je izložen kritici kao i koncept pametnih gradova zbog redukovanja društvenih pitanja na tehnološki determinizam i činjenice da neoliberalna paradigma osnažuje postojeće odnose moći i nejednakosti, potvrđujući da je pitanje periferijalnosti uvek složenije od proste geografije (Cowie, Townsend & Salemink 2020; Petrović 2019).¹¹⁰

106 U ovom pogledu ruralna sociologija je pod velikim uticajem radova o socijalnom kapitalu, posebno Patnamove (Putnam) teze da je socijalni kapital pretpostavka ekonomski uspešnih zajednica koju promoviše i Svetska banka (Shortall 2004).

107 Različiti aspekti lokalnih resursa stavljaju se pod krovni pojam teritorijalnog kapitala, a dele se na „tvrde“ – infrastruktura, rad, tehnologija, prirodna sredina, spomenička baština i slično – i „meke“ – institucionalni, socijalni i kulturni kapital – relaciono specifična umeća, konvencije, interakcije i slično (šire u Toković & Petrović 2017; Petrović & Toković 2016).

108 Smanjenje redistributivnih funkcija države uslovljava odsustvo koherentnosti u postproduktivističkoj fazi ruralnog razvoja u kojoj se uvodi neoendogeni pristup te se, paradoksalno, lokalne nejednakosti pokazuju kao neminovni ishod pristupa koji je trebao da bude njihov korektiv (Lowe et al. 1993).

109 Kao odgovor na krize u dvehiljaditim ekonomija dobija prioritet nad ekološkim i socijalnim aspektima održivog razvoja, delom transparentno a delom maskirano kroz koncept održivog razvoja (Leedon et al. 2021; Horlings & Marsden 2014).

110 Evropska komisija je osnovala Evropsku mrežu za ruralni razvoj (ENRD), a OECD je usvojio Principe ruralne politike vezane za tehnološki razvoj

Posebna pažnja posvećena je i pitanju da li su ruralna područja uključena u društvo znanja koje se u EU promovira kao osnova budućeg rasta i razvoja, a imajući u vidu da je lokalno znanje prepoznato kao ključni ekonomski resurs u neoendogenom pristupu ruralnom razvoju (Ray 2001, 1997). U ovom slučaju predmet kritike je dominacija ekspertskog znanja (naučna i tehnološka ekspertiza) i zapostavljanje znanja koje ishodi iz prakse, te se ukazuje na potrebu za kognitivnom pravdom, odnosno prepoznavanjem lokalnih ekoloških i kulturno specifičnih oblika znanja, koje se često zanemaruje jer se i sam koncept održivosti standardizuje (Tovey 2008).¹¹¹

Nova ruralnost – kontraurbanizacija, džentrifikacija, globalizacija

Tendencija kontraurbanizacije u razvijenim evropskim zemljama primetna je od sredine devedesetih godina prošlog veka a njeni efekti se prate iz perspektive individualne mobilnosti, u smislu migracionih motiva, odnosno mogućnosti izbora mesta stanovanja (pripadanja), kao i na nivou ruralne zajednice, u pogledu efekata koji imigracija ima na podizanje humanog i socijalnog kapitala kao značajnih resursa neoendogenog razvoja, ali i ekonomskog kapitala (generisanje poslova, potrošnje i sl). U tom smislu, kontraurbanizacija je prevashodno povezana sa imigracijom urbane srednje klase u ruralna područja, tranzicijom značenja ruralnosti povezanom sa porastom konzumerizma i prodaje „ruralne idile“ kroz razvoj seoskog turizma, te promovisanjem ruralnog kao ekskluzivnog mesta za život i provođenje slobodnog vremena, kao područja koje ispunjava ekološke zahteve stanovnika urbanih sredina (Halfacree

(OECD 2019), ipak, pametna tehnologija koja je već uvedena uglavnom se odnosi samo na poljoprivredu (Cowie, Townsend & Saleminck 2020).

111 Istraživanje „Kognitivnog pristupa proučavanju ruralnog održivog razvoja (CORASON)“ bilo je posvećeno identifikovanju dobrih praksi (lokalno specifične) a ne najboljih praksi (prenosive od konteksta do konteksta) koje favorizuje neoliberalna interpretacija održivosti (Tovey 2008).

2007; Cloke & Goodwin 1992). Imigracija srednje urbane klase ispoljava se kroz izbor ruralnog područja za sekundarno (vikendice) ili stalno stanovanje, premda u oba slučaja doprinosi umekšavanju podela između ruralnih i urbanih naselja i podrazumeva porast mobilnosti kao simbola progressa i bogatstva i važnog stratifikacijskog činioca u savremenom društvu (Ellingsen 2017; Bauman 1998).¹¹²

To otvara i pitanje prenosivosti koncepta džentrifikacije iz urbanih u ruralne studije. Umesto potiskivanja radničke klase od strane srednjih klasa (u urbanom kontekstu), ruralna džentrifikacija češće vodi istiskivanju jedne frakcije srednje klase od strane druge (seljaštvo kao srednji sloj). Takođe, dok je u urbanim područjima džentrifikacija suprotna procesu suburbanizacije, u ruralnim je više njen nastavak (odlaska srednjih klasa iz urbanih područja). Sličnost motiva je, međutim, spona između fenomena džentrifikacije u različitim područjima, a odnosi se na kupovinu željenog stila života,¹¹³ ili traženje najboljih opcija na tržištu stanova,¹¹⁴ dok su svakako ključna zajednička obeležja podizanje vrednosti nekretnina, prevrednovanje lokalne istorije i tradicije¹¹⁵

-
- 112 Poseban broj časopisa *Sociologia Ruralis*, 50(3) 2012, posvećen je takozvanom preokretu u razumevanju mobilnosti u društvenim naukama (engl. *mobility turn*) i njegovom uticaju na proučavanje ruralnosti.
- 113 Artikulacija identiteta u potrošačkom društvu u značajnoj meri je vezana za prostorne resurse, a posebno stanovanje, kao simbolički kapital (ono si gde živiš) (Peck 2005).
- 114 To se odnosi pre svega na motive marginalnih džentrifikatora, odnosno nižih srednjih slojeva koji iz urbanih područja mogu odlaziti zbog potrage za nižim troškovima stanovanja. Isto važi i za pomeranje u gradskom prostoru, ova grupa negde biva potisnuta od viših slojeva, a na drugim lokacijama se pojavljuje kao akter koji potiskuje niže od sebe (Rose 1984). Uopšteno, ruralna područja dobijaju sve veći značaj za nacionalna stambena tržišta, posebno sa promenama u stambenoj politici koja smanjuje stambene subvencije i privatizuju opcije rešavanja stambenog pitanja (Petrović 2022; Lawson-Clarke 2012; Lobao 2004).
- 115 U ovom smislu, ukazuje se i da džentrifikacija, odnosno prisustvo urbanih stanovnika ima pozitivan uticaj na podsticaj revitalizacije zaboravljene tradicije (Noack & Federwisch 2019). S druge strane, džentrifikacija i porast

u simbolički kapital, i promena društvene strukture (Phillips et al. 2021; Phillips 1993).

Posredstvom koncepta džentrifikacije pojačava se saradnja urbane i ruralne sociologije i razumevanje prostora kao fluidne kategorije promenljivog značenja, koja ima specifičan značaj za profilisanje identiteta i različitosti, a posebno činjenice da je društvena konstrukcija prostora klasno određena. Multifunkcionalni ruralni razvoj tako se povezuje sa komodifikacijom ruralnog prostora, ekonomskom i socijalnom revalorizacijom lokalnih resursa koja nužno ne mora biti od koristi lokalnom stanovništvu (Hillyard, 2007).¹¹⁶ Oslanjanjem na Burdijeovu konstataciju da prostor daje značajan doprinos naturalizaciji društvenih razlika, kroz simboličko nasilje u polju prostornog/ruralnog planiranja pokazuje se da akteri sa više ekonomskog i kulturnog kapitala nameću svoje interese i maskiraju implicitne odnose moći na način kojim se principi intervencija u prostoru drugim akterima čine neupitnim (prihvataju ih zdravo za gotovo – postaju doxa), što doprinosi njihovoj legitimizaciji (Schucksmith 2012; Bourdieu 2005). Na taj način identitet mesta (značajan za koncept ruralnog razvoja) postaje izvor prednosti za dominantnu klasu (imigrante u ruralna područja) i izvor nejednakosti (isključivanja) za niže klase (starosedeoce ruralnih područja) (Rye 2011).¹¹⁷

spekulativnog razvoja u domenu stanovanja uslovljava konflikte između lokalnog stanovništva i doseljenika, odnosno predstavnika lokalne vlasti koja podržava ruralnu džentrifikaciju kao indikator ruralnog razvoja (Gkartzios i Scott 2014).

- 116 Povezanost kontraurbanizacije i društvenih nejednakosti koje ovaj proces (može da) uslovljava nije vezana samo za ruralna područja, jer iseljavanje viših i materijalno bolje stojećih slojeva iz gradskih područja takođe menja njihovu društvenu strukturu, odnosno doprinosi koncentraciji nižih slojeva u određenim područjima i porastu prostorne i socijalne polarizacije (Dickens 2000).
- 117 U skladu s tim, Vuds (2003) ukazuje da su ruralni protesti u razvijenom svetu motivisani odbranom ruralnog od izazova koje donose spoljašnji akteri kao i konfliktima o značenju, upotrebi i regulaciji ruralnog prostora, te u vezi s tim ukazuje na pomak od ruralnih politika ka politikama ruralnog.

Istraživanja, naime, ukazuju da, kada je reč o imigrantima koji se mogu svrstati u kreativnu klasu, doprinos ruralnoj zajednici ostaje veoma ograničen jer oni koriste prednosti rada na daljinu i ne generišu nove poslove (većina ih je i samozaposleno), ne razvijaju značajniji osećaj odgovornosti za novu sredinu,¹¹⁸ a često je njihova percepcija razvoja ruralnog okruženja uokvirena pastoralnim diskursom koji se ne pokazuje kao valjani katalizator ruralne ekonomije (Ellingsen 2017; Roberts & Townsend 2016; Herslund 2012; Bosworth & Atterton 2012; Bosworth & Willet 2011).

S druge strane, u fokusu istraživanja su i talasi internacionalnih migracija nižih slojeva ka Evropi, posebno ka zemljama Južne Evrope, koji se sve češće usmeravaju ka ruralnim područjima, premda prevashodno onih u blizini velikih urbanih centara ili turističkih oblasti, gde su šanse za pronalaženje poslova veće. Otuda su efekti takvih migracija na udaljenija ruralna područja znatno manji, odnosno ograničeni na demografske, koji, međutim, generišu i probleme zbog limitiranih kapaciteta (kako fizičkih – infrastrukturnih, tako i institucionalnih – socijalnih) tih područja da upravljaju obimom i tempom migracionih promena (Aurea, Førdea & Magnussen 2018; Moren-Alegert et al. 2018; Bayona-i-Carrasco & Gil-Alonso 2013; McAeavey 2012).

Pojam nova ruralnost se upravo povezuje sa promenama ruralnih zajednica i ruralnih prostora pod uticajem ukupnih transnacionalnih društvenih kretanja u neoliberalnom kontekstu (Woods 2012). Vuds (Woods) je ponudio koncept globalno ruralno okruženje (engl. *global countryside*),¹¹⁹ sa namerom da ukaže na zanema-

118 To su nalazi tipični za ponašanje kreativne klase u rezidencijalnom okruženju. Kreativna klasa je pojam kojim se obuhvataju stručnjaci sposobni za kreativno rešavanje problema u raznim oblastima, poput finansija, tehnologije, prava, zdravstva, obrazovanja i sl. (Florida 2002).

119 Vuds se oslanja na relaciono shvatanje prostora Dorin Mesi (Doreen Massey) (2005), koja ističe da je lokalni prostor u globalnom kontekstu fizički entitet čije su granice porozne i otvorene i čiji se lokalni identitet ne konstruiše kroz jednostavne reakcije na globalne ekonomske procese, već postaje njihov konstitutivni element.

rivanje ruralnog prostora u proučavanju globalizacije. Uprkos sve-
sti o kritikama koje se odnose na opštost teorije globalnog grada
i činjenici da globalno ruralno okruženje nigde ne postoji u tako
razvijenom obliku da bi se moglo ilustrovati na konkretnim prime-
rima, kao što se koncept globalnog grada ilustruje iskustvom real-
nih gradova – Njujork, London, Tokio (Sassen 2001) – izdvojene
su neke određujuće i međupovezane karakteristike ovog koncepta.
Globalno ruralno okruženje zapravo prelama dosta od sadržaja koji
su razmatrani u pregledu koncepata režim hrane i neoekstraktivi-
zam: ono participira u globalnom izvozu hrane i složenom siste-
mu kompetitivnosti osetljivom na monetarne fluktuacije, prome-
ne tražnje, standarda i kontrole kvaliteta; daje i prima migrantsku
radnu snagu; ima značajan priliv stranih investicija; u njemu po-
stoje destrukcija ekosistema – sađenje sekundarnih komercijalnih
šuma, rudarenje, proizvodnja biogoriva; podstiče se preduzetništvo
i ugrožavaju mali proizvođači i trgovci; ono beleži porast cena ze-
mljišta i potiskivanje lokalnih rezidenata; u njemu postoji komo-
difikacija prirode i aktivnosti transnacionalnih pokreta za zaštitu
prirode/životinja, kao i drugi vidovi otpora na opisane tendencije
– lokalni i oni koji se transnacionalno povezuju (Woods 2007).

3.3. Procesi i prakse – između konvencionalnog i alternativnog

Rej (Ray 1999, 1998, 1997) je razlikovao nekoliko modaliteta
kulture ekonomije kao važnog pristupa za revalorizaciju i promo-
ciju endogenih resursa ruralnog razvoja: 1. komodifikaciju lokalne
– regionalne kulture (roba sa geografskim poreklom); 2. afirmaciju
teritorijalnog identiteta ka spolja (privlačenje turista);¹²⁰ 3. afirma-

120 Poter (Potter) i Tilzi (Tilzey) (2005) ukazuju da je kulturna ekonomija često samo niša za profitabilnost, otvaranje novih prostora za postproduktivizam unutar inherentno produktivističke poljoprivrede. Identitet kao razvojni resurs obeležen je potencijalnom tenzijom između tržišno orijentisanog teritorijalnog brenda i autentičnog osećanja identiteta ruralnog stanovništva. Ini-

ciju teritorijalnog identiteta ka unutra – podizanje samopouzdanja lokalnih aktera i organizacija, jačanje lokalne solidarnosti; 4. podizanje svesti o različitim opcijama razvoja – regionalni pokreti, alternative, gde se kulturna ekonomija može pojaviti i kao moralna ekonomija – odgovor na etički konzumerizam, industrijalizaciju/standardizaciju i ekološku degradaciju. Na specifičan način time je ukazano na raspon razumevanja multifunkcionalnosti ruralnih područja od konvencionalnog do alternativnog, koji Fridmanova (2005) smatra bitnim obeležjem postojećeg režima hrane.

Napetost između konvencionalnog sistema i alternativnih praksi, mada su granice među njima sve poroznije, obeležavaju kontradiktorni naglasci na jeftinoj hrani, s jedne strane, i rastućoj tražnji za zdravom hranom, s druge; na rastućem interesu za lokalnom hranom (sveža i holistički proizvedena), s jedne strane, te na zahtevima da se prevaziđe ograničenost lokaliteta i sezonskih ponuda, s druge strane. Iako se ekonomija obima za proizvođače i niske cene za potrošače činila kao uspešna formula koja proizvodnju hrane oslobađa od ograničenja (lokalnog i prirode), njeni negativni aspekti (ekološki i zdravstveni) učinili su da oblast proizvodnje hrane postane jedna od najkontroverznijih, kako u domenu politike tako i na nivou svakodnevnog života (Morgan, Marsden & Murdoch 2006; Harvey, McMeekin & Ward, 2004).

Tokom osamdesetih i devedesetih kritički pristupi ukazali su na neodrživost dominantnog ili „mejnstrim“ korporativnog agrosistema i usmerili se na analizu alternativnih praksi, zasnovanih na principima poseljavanja, moralne ekonomije, agroekologije, kao i na analizu prilagođavanja dominantnog sistema okretanjem ka ekonomiji kvaliteta, kao novoj osnovi ekonomske konkurencije u

cijative koje se svode na kodifikaciju kulturne proizvodnje ne postaju ništa više od muzeja produkcije (Bowen & De Master 2011). Osim toga, strategija brendiranja podstiče konkurenciju ali slabi i neophodnu saradnju među ruralnim područjima, te iako se potreba za brendiranjem ne dovodi u pitanje, neophodno je podizanje svesti o potencijalnim problemima (Lee et al. 2005, šire o konceptima brendiranja prostora u Petrović & Toković 2018; Toković & Petrović 2017).

postprodukcionišćkom periodu (Lamine, Darnhofer & Marsden 2019). Regulaciona teorija se sada fokusira na analizu uloge aktera razlićitih sektora, kao i normi, institucija, mreža i drugih organizacionih oblika kojima se stabilizuju i umanjuju konflikti postojećeg režima hrane, to jest obezbeđuje socijalna produkcija savremenog kapitalizma.¹²¹ Posebna pažnja usmerena je ka privatnom sektoru, koji teži da se predstavi kao zastupnik interesa potrošaća i tako umanju negativan publicitet u javnosti u vezi sa (ne)sigurnosti/(ne)bezbednosti hrane, negativnim uticajem na okruženje i sl. Pri tome, privatnom sektoru odgovara da zahtevi (standardi) javnog sektora ostanu minimalni kako bi se istakla njegova sposobnost za samoregulaciju, dok uloga države postaje ambivalentna (podrška privatnom sektoru u odnosu na zaštitu javnog interesa). Takav preokret odgovornosti (engl. *responsibility turn*), odnosno njen prenos na aktere svih sektora (odgovorni investitori, odgovorne kompanije, odgovorni potrošaći, odgovorna državna administracija) primarno se ocenjuje kao strategija obnavljanja legitimnosti sistema na način koji odgovara neoliberalnom kapitalizmu¹²² (Arnold et al. 2022; Marsden & Murdoch 2006; Hatanaka, Bain & Busch 2006; Busch & Bain 2004).

121 U fokusu je porast regulacije u domenu proizvodnje/prerade/distribucije/potrošnje, dakle na svim taćkama lanca provizije hrane. U 1993. godini EU je usvojila zakone o zaštiti regionalne i tradicionalne hrane, a Evropska komisija je uvela regulaciju u vezi sa praćenjem porekla i kvaliteta hrane 2002. godine (Morgan, Marsden & Murdoch 2006). Jedna od skorašnjih inicijativa Evropske komisije je usvajanje strategije „Od njive do trpeze“ (*From Farm to Fork*), sa namerom podizanja svesti svih aktera u sistemu provizije hrane o potrebi proizvodnje ekološki balansirane i zdravstveno bezbedne hrane (sa manje antibiotika, pesticida, fertilizatora itd.) (Guth et al. 2022).

122 Danas je organska regulacija minimalno definisana od strane javnog sektora. Supermarketi pokrivaju gotovo 50% ukupne distribucije hrane u EU i primenjuju strategije diferencijacije i podizanja vrednosti proizvoda. S jedne strane, teže da nabavljaju robu iz svih delova sveta, a s druge, da istaknu da roba dolazi od poznatog proizvođaća. Sa informacijama se manipuliše i kroz standardizaciju – sertifikaciju. Na primer, proizvodi od mesa životinja gajenih i ubijenih u Brazilu, ali koje je obrađeno u Evropi, nose oznaku – proizvedeno u EU (de Lima et al. 2021).

Različitošć inicijativa koje se distanciraju od konvencionalnog modela proizvodnje, prerade i distribucije hrane otežava njihovu konceptualizaciju i jedinstveno definisanje (Grivins et al. 2017). Među najčešće izdvajanim obeležjima su: ukorenjenost proizvodnje hrane u specifični lokalitet, mala veličina gazdinstava i obima proizvodnje – organski ili holistički metod; otkup hrane preko kooperativa, seljačkih tržišta ili zajednica potrošača radi podrške proizvođača; princip smanjenja distance posredstvom mreža koje što direktnije povezuju proizvođače i potrošače (Tregear 2011; Jarosz 2008).

U analizama lokalnih lanaca hrane izdvajaju se dve perspektive. Prva je *perspektiva povezivanja*, i odnosi se na inicijative uspostavljanja neposrednog/bližeg kontakta između proizvođača i potrošača, i karakteristična je za sredine u kojima dominiraju veliki lanci supermarketa kao snabdevači, i u kojima je proizvodnja hrane u velikoj meri industrijalizovana, odnosno izmeštena iz okvira nacionalne ekonomije. U Evropi se kao tipičan primer navodi Velika Britanija. Druga je *perspektiva porekla hrane*, koja se odnosi na inicijative redefinisavanja proizvodnje hrane u skladu sa vrednostima određene teritorije, tradicijom i preindustrijskim praksama, koje je modernizacija poljoprivrede marginalizovala, jer su smatrane zastarelim i nepotrebnim, ali ih nije i potpuno iskorenila. U Evropi su tipičan primer zemlje Mediterana, u kojima tranzicija ka modernoj industrijalizovanoj poljoprivredi nikada nije u potpunosti sprovedena, i koje imaju veću zastupljenost manjih gazdinstava.¹²³ U područjima industrijalizovane poljoprivrede takve prakse su iščezle iz neformalnog iskustvenog znanja lokalnih aktera, te je inicijative relokacije hrane teže sprovesti jer zahtevaju prethodnu edukaciju. Međutim, i u povoljnijim kontek-

123 Pokret spore hrane osnovan je 1986. godine u malom gradu Bra, u regionu Pijemonta, od strane šefova lokalnih restorana i osoba zabrinutih zbog negativnog uticaja amerikanizovane brze hrane na lokalnu kulturu hrane (Miele & Murdoch 2002). Francuska vlada je 2009. godine prepoznala/regulisala lanac snabdevanja spore hrane (Lamine 2015).

stima postoje rizici vezani za strategije relokacije hrane, jer može doći do preuzimanja lokalnog znanja od spoljnih eksperata, kao što se desilo sa inicijativama organske proizvodnje, koja se u sedamdesetim godinama pojavila kao glavna alternativa, da bi se tokom devedesetih značajno konvencionalizovala (Fonte 2008; Morgan, Marsden & Murdoch 2006).¹²⁴

Alternativne poljoprivredno-prehrambene mreže teže da poboljšaju položaj proizvođača, zaštite životnu sredinu, podstaknu proizvodnju hrane bez hemikalija i uz poštovanje dobrobiti životinja, fer trgovinu i sl. U svrhu ostvarivanja tih ciljeva, standardi se prepoznaju kao korisni alati za zaštitu proizvoda, održavanje i razvoj mreža na kojima se baziraju njihova proizvodnja i plasman robe. Inherentna ranjivost i slabost tih mreža, međutim, ispoljavaju se kada započne proces njihovog širenja, jer tada postaju „žrtve sopstvenog uspeha“ (Hatanaka, Bain & Busch 2006). Naime, kako je kodifikacija znanja u domenu hrane postala visoko politizovana (monopolizovana od strane korporativnih aktera),¹²⁵ prelaz od lokalnog tržišta ka ekstralokalnim tržištima, osim potencijalnih benefita, donosi i nove troškove i potencijalne konflikte jer se sistem sertifikacije, prvobitno zasnovan na partnerstvu i dijalogu (malih proizvođača na ograničenom području), transformiše u sistem nadgledanja i inspekcije (Mariani, Cerdan & Peri 2021; Dufeu et al. 2020; Bowen 2011; 2010).

124 U Evropi je organska poljoprivreda začeta kao opskurna praksa malih i marginalnih grupa poljoprivrednika, a već do 2000. godine dobila je obeležje intenzivnog rasta, koji je podržan merama ZAP-a. To je podstaklo nove pokrete relokalizacije hrane i takozvani postorganski pokret (Fonte 2008).

125 To postaje jedan od važnih socioloških fokusa kojim se ukazuje na društvena značenja tehničkih standarda, nasuprot tendenciji da se oni prikažu kao interesno neutralni (Hatanaka, Bain & Busch 2006) Promena koja se povezuje sa uvođenjem ekoloških/bezbednosnih standarda menja balans moći u sistemu proizvodnje i distribucije hrane konvencionalnog sektora: od onih koji obezbeđuju agrohemijske inpute za primarnu proizvodnju (pesticide, seme itd.) ka prerađivačima hrane i distributerima (trgovcima) (Morgan, Marsden & Murdoch 2006).

Zbog razlika u načinu organizacije i principima funkcionisanja, kao i zbog tendencija ka konvencionalizaciji, ima predloga da se alternativne inicijative analiziraju kao hibridni prostori (Le Velly 2019), odnosno da se razvrstavaju po nivou alternativnosti (Watts et al. 2005). Nešto radikalniji predlog je da se alternativnost napusti kao nejasan pojam, jer se određuje u odnosu na razliku spram mejnstrima. Zato se adekvatnijim smatra proučavanje uloge civilnog društva u upravljanju hranom (Renting et al. 2012) ili autonomnih prostora hrane sa fokusom na izgradnju nekapitalističkih i netržišnih razmena (Winson 2010). Takođe, sledom Polanjijeve ideje o dvostrukom pokretu (uvek potrebne dopune tržišta redistributivnim/reciprocitetnim mehanizmima), sugeriše se da alternativne prakse ne treba posmatrati kao novu ruralnu paradigmu, već kao specifičan vid dopune tržišnom sistemu u neoliberalnom post-kejnzijanskom kontekstu i njemu svojstvenom fokusu na individualnu odgovornost, kao i na ulogu koju civilni sektor preuzima od države u domenu ublažavanja negativnih efekata tržišta (Lamine 2015). Tome u prilog iznose se činjenice da proizvođači uključeni u kratke lance, odnosno strategije relokacije hrane nemaju jedinstven stav o alternativnosti svog delanja.¹²⁶ Istraživanja ukazuju

126 Razumevanje takvih nalaza oslanja se na Burdijeove (1977) koncepte habitusa i polja, sa naglaskom da habitus u skladu sa raspoloživim kapitalima pruža osećaj za igru u određenom polju kao i da različita polja nisu potpuno autonomna, jer odnosi moći u jednom polju mogu uticati na pozicije aktera u drugom, te da kapacitet za refleksivnost postoji jer su sopstva društvenih aktera uvek pozicionirana na preseku više polja. Iako habitus farmera može generisati otpor prema promenama u odnosu na prakse prenošene sa generacije na generaciju (više nego u drugim profesijama), i pored toga što generalna stagnantnost poljoprivrede kao glavnog polja pogoduje nižem nivou refleksivnosti farmera, smatra se da sa porastom broja polja u kojima (mogu da) učestvuju raste refleksivnost poljoprivrednika, odnosno smanjuje se njihov otpor prema promenama. S druge strane, podrazumevajuća saglasnost učesnika u borbama određenog polja o tome da je ono vredno očuvanja, smatra se povoljnim okvirom razumevanja konflikata koji postoje između zagovornika konvencionalnih, odnosno alternativnih praksi u polju poljoprivrede, kao i prevlasti konvencionalnih aktera koji poseduju više ekonomske i simboličke moći (Burns 2021; Raedeke et al. 2003).

na prisutnost pragmatičnih motiva – prihvatanje postproduktivističkog pristupa zbog sužavanja mogućnosti socijalne i ekonomske reprodukcije na konvencionalnim tržištima (posebno u periodima kriza), usled čega proizvođači zadržavaju hibridni pristup, između alternativnog i konvencionalnog. To ide u prilog Bernstajnovom stavu da je reprodukcija svih oblika proizvodnje, čak i onih koji se nekada označavaju kao nekapitalistički, zavisna od dinamike kapitala (Nikol & Jansen 2021).

Da alternativne mreže hrane nisu nužno radikalne kako se prikazuju, ukazuje se i analizom njihove organizacije. One koje imaju vrlo formalnu organizaciju mogu postepeno uticati na pomeranje dominantnog režima hrane ka svojim ciljevima, ali ne dovode u pitanje njegove osnovne principe. S druge strane, mreže koje eksperimentišu sa novim praksama (veći naglasak na principima pravednosti, demokratskim načelima, transparentnim odnosima), nose potencijal radikalnijih promena ukoliko pokažu istrajnost (Duncan & Pascucci 2017; Brunori, Rossi & Guidi 2012). Stav da tranziciji režima u periodima ozbiljnih kriza može doprineti zrelost neke od alternativnih niša ima i teoritičarka režima hrane (Friedmann 2005).

Osim malih proizvođača, predmet analitičke pažnje su i potrošači kao druga varijabla jednačine transformacionog potencijala alternativnih mreža hrane u koje su uključeni. Podozrenje prema mogućnostima radikalnijeg pokretanja društvenih promena u sferi potrošnje tradicija je marksističkog pristupa u ruralnoj sociologiji. Razumevanje potrošnje kao nepolitičke sfere cirkulacije, kao privatne i individualizovane (atomizovane) aktivnosti, a ne eminentno društvene i relacione, svodi potrošače na pasivne subjekte, nesvesne odnosa moći (kreiranih u procesu proizvodnje) usled fetišizacije objekata potrošnje, dok se mogućnost emancipacije kroz potrošnju smatra buržoaskom ideologijom (Goodman & Dupuis 2002). S druge strane, koncept građanstva, bliži veberijanskoj tradiciji u sociologiji, obično ostaje fokusiran na slobodu izbora potrošača i zaštitu njihovih prava na adekvatne informacije o robi koju kupuju (Lamine, Garcon & Brunori 2019).

Kritika takvih pristupa teži prevazilaženju proizvodnje i potrošnje kao odvojenih kategorija, odnosno njihovom razumevanju kao međusobno određujućih oblasti društvenog života. Autori koji u potrošnji vide akcioni potencijal za društvenu promenu uglavnom smatraju da je on manji od revolucionarnog a veći od kreiranja izolovanih tržišnih niša, te da se odnosi na kapacitet potrošača da koprodukuju, međusobno, i sa drugim akterima, nove materijalne i nematerijalne okvire svakodnevnog života (Brunori, Rossi & Guidi 2012; Winson 2010; Goodman & DuPuis 2002). Upravo sa istim značenjem se i van der Plug (2012) bavi analizom tržišnih niša – segmenata unutar velikih (globalnih) tržišta, za koja tvrdi da nastaju iz ekonomskih ali i političkih razloga. Iako tržišne niše ne smatra skorašnjim fenomenom, novinu savremenih prepoznaje u tome što su aktivno kreirane od strane proizvođača (vezanih za proces poseljačenja, odnosno ekonomično, agroekološko poslovanje) i potrošača (koji očekuju specifičan kvalitet proizvoda i usluga), te ih povezuje sa konceptom zajedničkog dobra (Ostrom 1990), kojim se ustanovljena – zajednička pravila prepoznaju kao ključni resurs.¹²⁷ Ipak, dominantan je stav da bez značajnijih političkih i institucionalnih promena, alternativne mreže ostaju locirane u uskim prostorima potrošnje čije granice kontrolišu korporativni akteri spremni za nove vidove diferencijacije vlastitih proizvoda, kooptiranjem alternativnih praksi (Goodman 2009).¹²⁸

127 Van der Plug (2012) naglašava da se pravila prihvaćena od strane potrošača i proizvođača (obradivača/distributera) odnose na: poseban kvalitet proizvoda ili usluga; proizvodnju i obradu hrane tehnikama specifičnog umeća i visoko stručnog rada, uz nizak nivo spoljnih inputa (visoka dodatna vrednost po jedinici proizvoda); kratke i decentralizovane tokove, horizontalnu povezanost svih aktera u lancu. Slično Šulman (Schoolman) ukazuje da se alternativne mreže hrane nazivaju moralnom ekonomijom zbog većeg stepena odgovornosti za zajednicu (zajednička dobra) koji iskazuju akteri uključeni u ove mreže (Schoolman 2020).

128 Van der Plugovo ukazivanje na uzajamnost procesa ponovnog poseljačenja (dekomodifikacije sredstava za proizvodnju) i raseljačenja (preduzetničko poslovanje) (videti u II poglavlju) takođe se povezuje sa činjenicom da je delimična dekomodifikacija proizvodnog procesa stalno izložena riziku ko-

Na kontinuumu od potrošačkog ka građanskom aktivizmu, istraživanja u razvijenim zemljama izdvajaju četiri tipa potrošača: konvencionalne, zabrinute (ne menjaju ponašanje, ali iskazuju svest o problemima), aktivne potrošače (traže drugačija rešenja i povremeno se uključuju u neke od oblika kritičke potrošnje – alternativne oblike provizije) i aktivne potrošače – građane (puna uključenost u alternativne mreže i koprodukciju novih modaliteta provizije) (Brunori, Rossi & Guidi 2012). U odnosu na dilemu potrošača da za kvalitetnu robu plate više (kroz alternativne mreže provizije) ili manje (u konvencionalnom modelu provizije), u najrazvijenijim zemljama dominira druga opcija, odnosno porast kupovine organske hrane koja je kooptirana u masovni sistem proizvodnje i troškovno dostupna većem delu populacije (Lever, Sonnino & Cheetham 2019; Carolan 2017; Lockie et al. 2002).¹²⁹ Takva konvencionalizacija organske hrane i njena sertifikacija/etiketiranje doprinela je umirenju javnosti zbog potencijalnih zdravstvenih rizika, obnovi sistemskog poverenja potrošača (zasnovanog na ekspertskim sistemima za kategorisanje i kontrolu kvaliteta), ali i depolitizovanim oblicima održive potrošnje (Dufeu et al. 2020).

Specifičan oblik alternativne proizvodnje hrane u savremenom društvu, posebno u razvijenim zemljama, jeste samoprovizija, koja uključuje i urbanu populaciju (aktivnosti koje se obavljaju na privatnim posedima – bašte u dvorištima, na balkonima, krovovima, ili na za to namenjenom opštinskom/gradskom prostoru)

optiranja (Matacena & Corvo 2020). U naporima da se pronađu adekvatni pristupi istraživanju alternativnih praksi akcenat se stavlja na procesualnost njihovog delanja (a ne na obrasce) kroz koje balansiraju svoje ciljeve sa onim što je moguće, što im je dostupno, zbog čega se i nalaze u stalnom manevrisanju i reoblikovanju, što ih čini ne samo teškim za definisanje i predviđanje već i ranjivim (Grivins et al. 2017).

- 129 Indikativan je podatak iz Danske, u kojoj se 85% organske hrane nabavlja u supermarketima, a samo 15% kroz direktnu prodaju (alternativni lanci), da većina potrošača ne traži organsku hranu van izabраниh mesta za kupovinu, što pokazuje visoku osetljivost na cene i relativno nisku orijentaciju na ekološku dimenziju potrošnje (Lund et al. 2013).

i ruralnu populaciju (oni koji nisu profesionalni farmeri). O samoproviziji se govori ako su prakse dugotrajne i ukoliko se potencijalni viškovi razmenjuju sa porodicom, prijateljima, uz moguće povremeno iznošenje na formalna ili neformalna tržišta (Vavra et al. 2018). Ova opcija, međutim, nije alternativna u smislu da je rukovodena velikim motivima (promene ekološke neodrživosti i zdravstvene nebezbednosti dominantnog sistema hrane) jer dominiraju jednostavni svakodnevni motivi – lična satisfakcija, druženje i sl. Koncept *protrošača* koji odgovara ovoj praksi u sociologiju je uveo Tofler (1980) kao treću kategoriju jer je industrijalizacija razdvojila proizvođača od potrošača, sa dominantno pozitivnom konotacijom, odnosno kao vid vraćanja kontrole potrošača nad onim što troše,¹³⁰ što se takođe navodi kao čest motiv u praksama samoprovizije hrane (Veen, Degavos & Jansma 2021). Takve prakse bile su podržane u evropskim zemljama (obezbeđivanje potrebnog prostora u gradskim naseljima) i između Prvog i Drugog svetskog rata kao vid pomoći radničkoj klasi, a danas se, pored ekonomske motivacije, povezuju sa životnim stilom, brigom za zdravlje, te potencijalnim ekološkim efektima (mada postoje i opasnosti od nekontrolisane upotrebe pesticida). U zemljama Zapadne Evrope udeo samoprovizije se početkom dvehiljaditih kretao između 10% u Holandiji i 25% u Luksemburgu, a u zemljama Istočne Evrope i znatno preko 40% (Vavra et al. 2018) (više u narednom poglavlju).¹³¹

130 Toflerovo gledište suprotno je Ricerovom (Ritzer 2015), koje je dominantno negativno jer ukazuje na dodatnu eksploataciju potrošača, koji obavljaju neplaćeni rad, i doprinosi reprodukciji hiperpotrošačkog kapitalizma.

131 Ilustrativan je primer Grčke u kojoj je porast urbanog baštovanstva kao vid samoprovizije direktno povezan sa merama štednje uvedenim nakon 2009–2010. godine usled grčke dužničke krize i fiskalnog prilagođavanja (smanjenja socijalnih davanja). Ono nastaje spontano kao vid strategije stanovništva u suočavanju sa opadajućim životnim standardom i socijalnom i ekonomskom deprivacijom, a potom dobija podršku Ministarstva za rad i socijalnu solidarnost, koje podstiče osnivanje opštinskih bašta kroz javno privatna partnerstva (Partalidou & Anthopoulou 2017).

Može se zaključiti da alternativne mreže hrane pretpostavljaju novu viziju potrošača i uglavnom se smatraju aktivnijom strategijom¹³² u odnosu na prvobitno simboličke inicijative protiv multinacionalnih kompanija u vidu bojkota (globalnih brendova) i bajkota (kupovina robe kompanija koje uvažavaju određene standarde), koje su dosta raširene u razvijenim zemljama EU. No, svi razmatrani vidovi potrošačkih praksi tipični su pre svega za pripadnike srednje klase, od kojih se ne očekuje bavljenje širim pitanjima demokratizacije i pravednosti režima hrane. Često se nazivaju i džentifikacijom hrane, a istraživanja oslonjena na Burdijeove koncepte habitusa, životnog stila, ukusa, simboličkog kapitala prikazuju etičku potrošnju kao strategiju društvene distinkcije viših slojeva¹³³ (Cretella 2019; Lamine, Garcon & Brunori 2019; Sassatelli 2015; Bailey 2013; Barnett 2005). U ovom smislu, opravdano je i pitanje koliko su alternativne mreže (kratki lanci – agroekološki principi) i mreže kvaliteta hrane (hrana sa geografskim poreklom) kreatori pravednijeg i održivijeg teritorijalnog razvoja ili su pak izvori novih društvenih nejednakosti i elitističkog lokalizma (Lamine, Garcon & Brunori 2019; DuPuis & Goodman 2005).¹³⁴ Otuda i zahtev da se kritička analiza alternativnih mreža hrane više

132 Značajna tendencija u tom pravcu vidi se u obnavljanju tradicionalnih pijaca na otvorenom (seljačke pijace), te porastu broja raznih vrsta podrške urbanih potrošača lokalnim proizvođačima itd. (Cretella 2019).

133 Analogno Burdijeovom konceptu, koncept eko-habitusa ukazuje na rekonfiguraciju vrednosti od strane nosilaca visokog kulturnog kapitala. Dok je ranije lokalno potcenjivano u odnosu na globalno, sada se revalorizuje upravo iz kosmopolitske perspektive (poznavanje proizvoda sa geografskim poreklom); nekada potcenjivano materijalno revalorizuje se iz perspektive ekološkog materijalizma, a odnos prema manuelnom radu se revalorizuje kroz vrednovanje tradicionalnih manuelnih veština pa i samoproizvodnje iz perspektive niskog ekološkog impakta kroz lokalne potrošačke prakse (Carfanga et al. 2014).

134 Istraživanja ukazuju da alternativne prakse u nabavci/pripremanju hrane povećavaju količinu ženinog fizičkog rada u nižim dohodovnim grupama u odnosu na žene viših dohodovnih grupa (odnosi se na gajenje ili nabavku – kupovinu hrane, na ulaganje napora da pronađu etički proizvedenu hranu po nižim cenama itd.) (Castellano 2016).

usmeri ka pitanju kako se distribuira dobit iz tih novih ekonomskih aktivnosti, ne samo između lokalnih i ekstralokalnih aktera već i u odnosu na klasna, rodna, etnička i druga relevantna društvena obeležja lokalnih aktera (Goodman 2009).

3.4. Novi socijalni pokreti – potencijali i ograničenja

Socijalni pokreti u neoliberalnom kontekstu razlikuju se od pokreta iz šezdesetih i sedamdesetih godina, doba relativno jake socijalne države i građanskih prava, koji su bili fokusirani na pretežno materijalna pitanja (uslova života radnika, odnosno nižih i srednjih slojeva) i odgovornost države u njihovom rešavanju. Vuds (Woods 2003, 2008) ukazuje na pomak od rigidnih hijerarhijskih organizacija ka fluidnim i policentričnim grupisanjima, od sektorskog (sindikalnog) predstavljanja ka integrativnim višeklasnim kampanjama i stvaranju koalicija, od ekonomskog pregovaranja ka postmaterijalističkim i identitetskim politikama. Dok su se potrošačke grupe i OCD-a nekada obraćale javnom sektoru sa žalbama, sada se uviđa da je efektivnije fokusirati zahteve na biznis koji smatraju odgovornim (Busch & Bain 2004).

Smanjenjem uloge države u regulisanju nacionalnog tržišta rada i prenosom njenih funkcija u domenu socijalne brige na organizacije civilnog društva (OCD), socijalna pitanja su tendenciozno izmeštena iz političke u civilnu sferu, stavljena u dominantno reformatorski okvir i sliku relativno harmoničnih odnosa između građanskog društva i države. Pored toga, naglasak na individualnoj autonomiji i samodeterminaciji postepeno je udaljio građane i civilni sektor od pitanja povećanja moći i utućaja u sferi politike/ekonomije (Gorlacha et al. 2008), a profesionalizacija OCD-a doprinela je opadanju aktivnog učestvovanja i porastu participacije kroz plaćanje članarine – donacije za rad aktivnog jezgra pokreta (Bursch 2010). U neoliberalnom kontekstu, pokazuje se da vredno-

sti individualne slobode i društvene pravde nisu nužno kompatibilne, jer društvena pravda pretpostavlja spremnost da se individualne želje i potrebe, ako je neophodno, podrede principima socijalne jednakosti ili pravde (Tanaka 2020). U tom smislu, alternativne prakse provizije hrane u razvijenim zemljama pre svega se svode na individualizovane strategije proizvodnje/plasmana/pribavljanja kvalitetnije hrane, koje pretpostavljaju odgovornost primarno u odnosu na članove pokreta/mreža/zajednica, usled čega im je i otvaranje pitanja pravednijeg sistema često van fokusa (Bonanno et al. 2010).¹³⁵

Pored toga, zatvaranje u okviru (lokalne) zajednice može postati regresivno ako se seljaštvu pristupa kao neizdiferenciranom sloju, što je obeležje rastućeg populizma¹³⁶ u Evropi, iako on svakako nije isključivo ruralni fenomen (Scoones et al. 2017; Lundgren & Johansson 2017; Friedland 2010; Brass 2013; 2007; 1997). Mamonova i Frankesta (Franquesta) (2020) smatraju da porast desnog populizma u ruralnim oblastima Evrope uslovljava kriza neoliberalnog kapitalizma, pre svega procesi deindustrijalizacije i deagrarizacije, koji zajedno sa procesima koncentracije zemlje i vlasništva u velikim kompanijama, a na račun malih farmera, us-

135 Istraživanje jedne od zajednica hrane u Danskoj, koje se zasniva na pribavljanju hrane od lokalnih proizvođača (jednom nedeljno potrošačima se dostavlja hrana koju naručuju nedelju za nedelju bez dugotrajnih ugovora), pokazalo je da se instrumentalno poverenje između potrošača i proizvođača bazira na zajedničkim interesima (potrošača da nabave kvalitetniju hranu uz nižu cenu, a proizvođača da postignu višu cenu nego preko posrednika i sigurnost plasmana naručene robe) (Thorsoe & Kjeldsen 2016).

136 Populizam je političko delanje koje spaja različite i često suprotstavljene klasne i grupne interese i zahteve u relativno homogeni glas (mi – narod) protiv neprijatelja (oni – drugi), što ga više čini stilom/strategijom političkog delanja nego političkom ideologijom (Borras 2019), usled čega se i pravi razlika između desnog populizma (u službi interesa homogenizovanog naroda unutar nacionalne države, za kapitalizam u ime naroda) i levog populizma (inkluzivniji pristup, gleda van granica nacionalnih država i naglašava različitost ili čak kosmopolitizam, kao i prakse alternativne kapitalizmu) (Wodak & Nugara 2017). O ruralnoj sociologiji u doba populizma posvećen je poseban broj časopisa *Rural Sociology*, 83(1)2018.

lovljavaju gubitak poslova, povlačenje državnih servisa i probleme sa održavanjem infrastrukture, što sve jača osećaj napuštanja ruralnih područja od strane nadležnih politika i doživljaj EU kao udaljene i tehnokratske.¹³⁷ Činjenicu da u ruralnim područjima Zapadne Evrope nema pokreta koji bi se mogli označiti kao progresivniji, agrarni populizam (Borras 2018), Mamonova i Frankesta (2020) povezuju sa uticajem tri glavne neoliberalne ideologije – individualizacija, kompeticija i potrošnja. Individualizam dovode u vezu sa merama ZAP-a koje su nametnule individualne strategije proširenja poseda, tehnološkog unapređenja, zavisnosti od industrije hrane, banaka, trgovinskih lanaca,¹³⁸ čiji rizici, odnosno neuspesi podstiču nisko samovrednovanje farmera koje pothranjuje desni populizam. U tom smislu, glasači desnog populizma zapravo ne žele drugačije društvo, već samo veću/uspešniju uključenost u postojeće, što dodatno ojačava i činjenica da su se specijalizacijom poljoprivrednici transformisali u potrošače. To se još više odnosi na ruralnu populaciju van sektora poljoprivrede, čija težnja ka uključivanju ruralnih područja kao potrošačkih provincija limitira opcije političkog angažmana (Marsden 2009; Lockie 2002).

Pojmovi prehrambeni suverenitet, poljoprivredna pravda, održivi razvoj često su popularniji među urbanim potrošačima, dok se takva pitanja smeštaju u ruralna područja pre svega sa praktičnim fokusom na poboljšanje položaja malih proizvođača kroz alterna-

137 Kritika ZAP-a posebno je naglašena od strane Francuskog nacionalnog fronta, holandske populističke stranke – Forum voor Democratie kao i populističkih pokreta u Poljskoj i Mađarskoj. Pored toga, depolitizacija svakodnevnog života i kriza reprezentativne demokratije potiskuju ideje o mogućoj alternativi neoliberalnoj globalizaciji, čemu doprinosi i odsustvo povezivanja urbocentričnih partija levice sa ruralnom populacijom, ostavljajući prostor za jačanje desnog populizma, primarno mobilisanog zbog imigracija, kojima se akcentuje uloga seljaštva u zaštiti nacionalne kulture, ali ne dovodi u pitanje neoliberalni kapitalizam (zalaganje za kapitalizam u ime naroda) (May, Arancibia & Manning 2021; Mamonova & Franquista 2020).

138 Specijalizacija u poljoprivredi je ohrabrila farmere da se identifikuju sa posebnom robom koju proizvode, a ne toliko sa poljoprivredom u celini (Bell, Lyod & Vatovec 2010).

tivne mreže hrane. To ukazuje i na različite nivoe razumevanja zajedničkih problema i često onemogućava uspostavljanje adekvatne saradnje između urbanih i ruralnih aktera (Mamonova & Franquesta 2020; Lamine, Garcon & Brunori 2019; Woods 2008).¹³⁹ Interesantno je zapažanje istraživača iz Grčke da je oslanjanje na državu i EU politike oslabilo kolektivne akcije farmera te da su godine krize (nakon 2008) doprinele obnavljanju neposrednog poverenja među grčkim farmerima i podstakle nove kolektivne akcije prema urbanim potrošačima¹⁴⁰ (Papacharalampous 2021).

I pored uočenih ograničenja potrošačkog aktivizma, potrošnja se prepoznaje kao jedan od novih političkih prostora koji nastaju usled neodrživosti neoliberalnog razdvajanja tema od javnog i privatnog interesa (lociranjem prvih u sferu politike, a drugih u sferu ekonomije), budući da je upotreba tehnologije vođena tržišnom logikom u ekonomskoj sferi dovela do negativnih ekoloških i socijalnih efekata. Otuda se potrošnja, tradicionalno smatrana individualnom aktivnošću zasnovanom na ličnom interesu i locirana u privatnoj sferi, politizuje (Calon et al. 2002), a pažnja usmerava na podizanje refleksivnosti potrošača o neželjenim rizicima, kada ih stanje između (prethodne) sigurnosti i (potencijalnog) akcidenta nagoni da promišljaju svoje rutinizirane prakse (Beck 2000). Drugim rečima, ekološka i društvena neodrživost modernog sistema hrane podstiče defetizaciju robe i motiviše potrošače da usaglasе vrednosti kojima se rukovode kao građani, sa svojim ponašanjem u

139 Analiza diskursa na onlajn platformama, pokreta za zaštitu ruralnih područja u Švedskoj, istakla je značaj diskursa reprezentacija ruralnog, kojim se menja dominantna predstava o ruralnom kao zaostalom i problematičnom, uz prikazivanje slika prirode i uspešnih pojedinaca koji su izabrali da se bave poljoprivredom i žive na selu. Pored ovog izdvojen je i diskurs frustracije, kojim se ukazuje na društvenu nepravdu prema ruralnom, nerazumevanje/potcenjivanje njegove uloge u društvu, a koji je često strukturisan kroz populistički pristup (Lundgren & Johansson 2017).

140 Tako su 2012. godine organizovani protesti protiv mera štednje i visokih poreza na poslovanje malih farmera, koji su poznati kao „paradajz pokret“ – koji je inicirao praksu direktne prodaje potrošačima u gradu (pokret je krenuo iz Soluna i potom se proširio na veće gradove) (Papacharalampous 2021).

sferi potrošnje (Tovey 1997). Pojam subpolitike (Beck 2001) koristi se da ukaže da građanske inicijative ponovo pronalaze političko, povezujući nivoe individualnog odlučivanja sa širim političkim kretanjima. Tako se i zahtevi potrošača da raspoložu informacijama gde je i na koji način hrana uzgajana/obrađivana, kao i njihov izbor kako i od koga nabavljaju hranu, tumače kao politički akt (akt političkog konzumerizma) koji je doprineo uvođenju ekoloških i etičkih standarda bezbedne i zdrave hrane u korporativnom sektoru (van Wessel 2018; Carolan 2014; Brunori, Rossi & Guidi 2012; De Krom 2009; Hatanaka, Bain & Busch 2006; Micheletti 2003). S druge strane, kritikuje se povratni efekat takvih strategija na pasivizaciju potrošača, jer se njihove aktivnosti svode na traženje adekvatnog logoa čime se potencijalna solidarnost (sa proizvođačima, drugim potrošačima) transformiše u tržišnu razmenu (Bursch 2010).

Posebna niša u razmišljanjima o aktivizmu civilnog sektora tiče se povoljne strukture političkih mogućnosti za delovanje socijalnih pokreta u razvijenim demokratijama, kako u pogledu raspoloživih resursa (materijalnih i humanih) tako i u pogledu responsivnosti institucija (na zahteve socijalnih pokreta), te mogućnosti internacionalizacije pokreta (obraćanjem institucijama na EU nivou) (della Porta & Diani 2009). Jedan od značajnih primera u domenu poljoprivrede je kampanja protiv genetski modifikovanih organizama (GMO), koja zapravo traje od 1996. godine, kada je Evropska komisija bila prinuđena da pooštri regulativnu politiku, premda su kampanju vodile transnacionalne (profesionalizovane) OCD (tj. njihovi lokalni ogranci) dok je uloga samoniklih (engl. *grassroots*) pokreta farmera bila zanemarljiva (Seifert 2009).¹⁴¹

141 U Evropskom parlamentu 2023. godine i dalje se vode rasprave o popuštanju regulacije u odnosu na GMO, koju zagovornici opravdavaju stavom da EU ne sme da bude poslednja u prihvatanju takvih alata (povećanje otpornosti biljnih kultura na štetočine, korov, vlagu/sušu, premda sa nizom otvorenih pitanja u vidu negativnih efekata), ističući Veliku Britaniju, koja je uvela zakone o GMO od izlaska iz EU, kao i iskustvo SAD i Kine. <https://euractiv.mondo.rs/poljoprivreda/a2404/Zeleni-protiv-GMO-hrane-u-EU>.

U prilog građanskom aktivizmu navode se i otpori gubicima poljoprivrednog zemljišta koje uslovljavaju rasprsnuće gradova i prateće spekulacije nekretninama, kao i povezivanje širih društvenih i ekoloških pitanja u zahtevima za kontrolu zemljišnih resursa na određenoj teritoriji.¹⁴² Takvi teritorijalno zasnovani otpori odgovaraju kategoriji novih socijalnih pokreta – multiklasni, okupljaju farmere, radnike, potrošače, urbane baštovane, aktiviste različitih dobi i pola, ne samo u ruralnim oblastima već i oblastima koje presecaju urbane i ruralne granice. Uprkos oceni da u odnosu na klasno/rasno/rodno profilisane, solidarne i identitetske pokrete prošlog veka, novi socijalni pokreti imaju manji emancipatorski potencijal, odnosno veće unutrašnje tenzije, ipak se ukazuju na njihovu važnost u kreiranju novih formi društvenog povezivanja (Borras 2019; Borras, Franco & van der Ploeg 2013; Woods 2008).¹⁴³

html, pristupljeno 29. 8. 2023. Pokušaj masovnije mobilizacije ruralnih grupa na evropskom kontinentu dogodio se 2019. godine u Berlinu, gde je organizovan skup – Za agrarnu revoluciju, na kome se okupio veliki broj organizacija koje se zalažu za reorganizaciju EU politike ka održivijem modelu, za veći fokus na direktne proizvođače hrane a ne multinacionalne korporacije i lance supermarketi. Iako su zahtevi ostali bez adekvatnih odgovora, događaj se smatra indikatorom novog poglavlja u ruralnoj mobilizaciji i otporu (Mamonova & Franquesta 2020).

- 142 Poznat je pokret Zone odbrane (Zone a Defendre) sa puno projekata u Francuskoj (prvi u Nantu protiv izgradnje aerodroma 2008. godine), otpor na Sardiniji protiv EU finansiranog projekta velikih područja prekrivenih solarnim panelima, gerila urbanog baštovanstva u Beču i sl. (Borras, Franco & van der Ploeg 2013).
- 143 Neke od inicijativa se i institucionalizuju, primer koji je i međunarodno afirmisan jeste Milan Food Policy Pact (2015) (Crettela 2019).

4. Iskustvo postsocijalističkih zemalja u Evropi

Iako je proces modernizacije značajno promenio evropski model poljoprivrede, njegovu specifičnost i dalje čine porodična gazdinstva (Swain 2016, 2013; Cardwell 2004). U ovom pogledu, razlike između zemalja Zapadne i zemalja Centralne, odnosno Istočne Evrope, starih i novih članica EU, ne ishode samo iz iskustva vezanog za socijalistički period već i znatno pre njega. Konstituisanje srednjovekovnog seljaštva sa vlasničkim pravom na zemlju u Zapadnoj Evropi nije bilo obeležje i delova Evrope istočno od Elbe, gde je sistem u kojem se seljaštvo nalazilo u statusu bliskom ropstvu (rad na velikim imanjima, sa davanjima u naturi) ukinut tek tokom XIX veka (u Pruskoj 1807. godine, 1848. godine u Austrougarskoj, 1861. godine u Rusiji)¹⁴⁴ (Smirnova 2019; Swain 2013; Szelenyi 2011). S druge strane, Čajanovljevu pretpostavku o

144 U tradicionalnom ruskom društvu seljaci su zemlju smatrali božjim vlasništvom koje treba da bude raspodeljeno onima koji je obrađuju, što je u organizacionom smislu operacionalizovano kroz opštinu kao jedinstveni teritorijalni aranžman poznat po običajnim pravilima distribucije zemlje, za razliku od Zapadne Evrope i Engleske, gde su domaćinstva imala nasledno pravo na jednu ili više parcela. Tek 1906. godine uvedeno je vlasničko pravo za članove opštine, ali je do 1917. godine bilo samo 20–30% uspešno definisanih vlasničkih parcela, jer je sam postupak parcelisanja bio stran seljaštvu, čak je bio i razlog pobuna seljaka u predvečerje revolucije (Smirnova 2019).

otpornosti seljaštva potvrdilo je ne samo iskustvo razvijenih kapitalističkih zemalja već i iskustvo zemalja Centralne i Istočne Evrope tokom socijalističkog perioda (Kuns 2017). Ipak, tokom postsocijalističke transformacije akcenat je na urbanim prostorima kao katalizatorima promena, dok se ruralni prostori sagledavaju kao homogeni, sa relativno pasivnom i konzervativnom populacijom, koja ima problem da se adaptira na brzinu i opseg promena (Kay, Shubin & Thelen 2012).¹⁴⁵

4.1. Socijalističko nasleđe i početak transformacije

U Rusiji je 1917. godine donet Dekret o zemljištvu, kojim je zemlja konfiskovana od plemstva, crkve, veleposednika i dodeljena seljacima / bezemljašima (uz ograničavanje veličine poseda), a pravo vlasništva nad zemljom svedeno je na pravo korišćenja (Smirnova 2019). Potonja kolektivizacija kao strategija modernizacije poljoprivrede i obezbeđenja akumulacije viškova za industrijalizaciju zemlje, koja je započeta 1929. godine, nikada nije potpuno potisnula porodičnu proizvodnju, premda bez vlasničkog statusa nad zemljom ona nije uporediva sa porodičnim gazdinstvima u Zapadnoj Evropi. Reč je o specifičnoj praksi davanja male parcele zemlje zaposlenima koji rade na kolektivnim/državnim gazdinstvima (pa čak i u državnim preduzećima u gradovima) kao specifični marginalni benefit. Proizvodnja od strane domaćinstava bila je namenjena za lične potrebe i nemonetarnu razmenu, a viškovi su mogli da budu prodavani na kvazitržištu po kontrolisanim cenama (Smirnova 2019; Mamonova 2018; Pallota & Nefedova 2003). Input za proizvodnju obezbeđivan je preko lokalnih političkih autoriteta, odnosno velikih sistema (seme, đubriva, mehanizacija, transportne usluge), te se govori o hibridnoj prirodi kolektivizovane poljopri-

145 Ruralnoj realnosti u postsocijalističkom prostoru posvećen je broj časopisa *Journal of Rural Studies*, 28/2012.

vrede u SSSR-u (i većini zemalja socijalističkog bloka).¹⁴⁶ O značaju proizvodnje na dodeljenim parcelama u režiji porodičnog rada govore podaci da je obezbeđivala više od 50% proizvodnje voća i više od 70% proizvodnje mleka u periodu 1937–1960, a sredinom osamdesetih čak 26% ukupne poljoprivredne proizvodnje (Spoor & Visser 2001; Bonnano et al. 1995; Roucek 1988).¹⁴⁷ Iako socijalizam jeste stavio tačku na klasičan pojam seljaštva, kroz kontinuitet obrade zemlje u porodičnoj režiji ono je u modifikovanom vidu preživelo i postalo jedan od stubova poljoprivredne proizvodnje (Jehlička et al. 2020).

Na tome se zasnivala i pretpostavka da postoji dobra osnova za prihvatanje zapadnoevropskog modela porodičnih gazdinstava u postsocijalističkoj transformaciji. Međutim, zanemarivano je da je uspeh rada na malim gazdinstvima u režiji porodica bio zasnovan na simbiozi koja je postojala između njih i velikih farmi, te se pretpostavka o dobroj osnovi za preduzetničko poslovanje porodičnih gazdinstava nije pokazala sasvim tačnom, iako je postojala izražena motivacija poljoprivrednika za samostalnošću, odnosno oslobađanjem od kontrole birokratskog političkog i ekonomskog aparata.¹⁴⁸ Naime, postojala je nesigurnost poljoprivrednika u odnosu na rizik

146 Osim Poljske, u kojoj je kao i u Jugoslaviji privatni zemljišni posed bio ograničen, i nije bilo prisilne kolektivizacije, Istočna Nemačka bila je specifična po tome što je nakon eksproprijacije (u periodu 1945–1949. kada je zemljište preko 100 ha oduzimano i dodeljivano, do 8 ha ili manje, zaposlenima na tim farmama, kao i izbeglicama iz Istočne Pruske koja je pripojena Poljskoj) sprovedena kolektivizacija, ali se formalno nije gubilo vlasništvo nad zemljom koja je unošena u kolektive (titular je ostajao, ali suštinski se nije primenjivalo pravo raspolaganja) (Singelmann 2011).

147 Proizvodnja na individualnim parcelama, osim za potrebe porodice, obezbeđivala je i dovoljno viškova da se zadovolji značajan deo potražnje, posebno u domenu mlečnih proizvoda, povrća, jer velike farme nisu bile tako dobro opremljene za radno intenzivne procese (Kuns 2017).

148 Kreiranje velikog stratuma preduzetničkih gazdinstava bio je značajan cilj liberalne agrarne reforme – ali su rezultati bili sasvim skromni, u prvoj deceniji XX veka ta kategorija je proizvela samo 10% GDP poljoprivrede u postsocijalističkim zemljama (Jehlička et al. 2020).

poslovanja u tržišnim uslovima, te nevoljnost napuštanja starog sistema (neefikasnog ali sigurnog) radi nečega što obećava boljitak, ali i potencijalni neuspeh. U osnovi postojao je otpor prema naglom uvođenju reformi bez određenih mera zaštite u odnosu na moguće negativne posledice (Bonanno & Lyman 2009; Bonanno et al. 1995). Tako je istraživanje u Istočnoj Nemačkoj pokazalo da, iako su svi vlasnici nad zemljom (koju su tokom socijalizma predali kolektivnim telima) bili slobodni da njome raspolažu, većina je ostala u reformisanim zadrugama, što je doprinelo održavanju velikih poseda koji su formirani kroz kolektivizaciju i specifičnost je tranzicije ove zemlje (Miler 1996). Istraživanja u Češkoj, takođe, ukazala su na otpor starijih poljoprivrednika da prihvate rizik privatnog gazdinstva, te su se priklanjali opciji rada u velikim preduzećima (u kojima postaju vlasnici deonica). Slično je bilo i u Mađarskoj, u kojoj je, uprkos liberalnijoj ekonomiji nakon 1968. godine, takođe uočen problem snalaženja u preduzetničkom okruženju (Syimes 1992).

Prvu deceniju postsocijalističke transformacije obeležile su zemljišne reforme (dekolektivizacija i restitucija), odnosno vlasnička transformacija (privatizacija državnih preduzeća) koje donose fragmentaciju zemljišta, a potom i ekstremno raslojavanje seljaštva sa prodorom neoliberalnog kapitalizma u prilično ortodoksnoj verziji (Swain 2016). Te promene nisu imale iste efekte u svim zemljama, ne samo zbog razlika u strukturi poseda koja je postojala tokom socijalizma već i zbog razlika u načinu na koji su uvedene postsocijalističke reforme. Tako je u Poljskoj i zemljama bivše Jugoslavije zabeležena manja promena strukture zemljišnih poseda, jer je i tokom socijalizma postojao veliki broj malih gazdinstava, dok je u zemljama čiju je strukturu poseda karakterisala kolektivizacija (velike farme) došlo do značajne fragmentacije (usitnjavanja poseda, odnosno porast broja gazdinstava). Kreiranje tržišta otvorilo je mogućnosti iznajmljivanja, kupovine i prodaje zemljišta, odnosno vodilo je postepenoj koncentraciji – formiranju velikih poseda, i novim obrascima dualizacije zemljišne strukture, te opadanju bro-

ja gazdinstava i zaposlenih u poljoprivredi. Ipak, te promene nisu svuda bile istog intenziteta i karaktera. Tako se u Češkoj nastavila tradicija visoke zastupljenosti velikih poljoprivrednih preduzeća, slično kao i na području nekadašnje Istočne Nemačke, dok se u Bugarskoj beležila dominacija malih gazdinstava zasnovanih na samoreprodukciji, a u Sloveniji malih ali diverzifikovanih gazdinstava (Bogdanov, Rović & Vittuari 2012).

U Rusiji su 1991. godine kolektivne i državne farme postale akcionarske kompanije a zaposlenima su dodeljivane akcije, dok je manji deo vrednosti akcija distribuiran kroz zemljišni posed (3–15 ha), čime je otvoren prostor za privatizaciju, ali se težilo i umanjenu tranzicionog šoka. Zadržavanje kolektivnih farmi bila je pragmatična socijalna mera, jer se za izvesno vreme nastavljala podela rada između velikih sistema (koji su i dalje dobijali značajnu pomoć države) i malih farmi, iako u drugačijem okruženju (Smirnova 2019; Mamonova 2018; Kuns 2017; Visser 2008).¹⁴⁹ Pored zemljišta vraćenog restitucijom, dodela vlasništva nad poljoprivrednim zemljištem zaposlenima u državnim preduzećima (čak i onim u gradskim sredinama) i dalje je imala ulogu dopune porodičnog budžeta (sada i zbog tranzicijske krize) i takva proizvodnja za vlastite potrebe bila je izuzeta od plaćanja poreza i kontrole koja je predviđena za velike sisteme i preduzetnička gazdinstva – dve kategorije koje su se postepeno uspostavljale u novim tržišnim uslovima. Implicitna pretpostavka takvog pristupa zemljišnoj reformi bila je da će na dugi rok tržište, sa porastom drugih opcija zapošljavanja, redukovati potrebu za samoprodukcijom na malim gazdinstvima. Iz

149 Kolektivne i državne farme su transformisane u privatna preduzeća različitih organizacionih formi (i tokom devedesetih, pa i kasnije bile su glavni poljoprivredni proizvođači). Ekonomski slabija velika poljoprivredna preduzeća nastavila su sa paternalističkom logikom podrške domaćinstvima – zbog nemogućnosti da adekvatno plate rad zaposlenih, što je vodilo neformalnom dogovoru po kojem su resursi razmenjivani za lojalnost (to se odnosi na stočnu hranu, korišćenje mašina i sl.). Ekonomski uspešnija preduzeća težila su da napuste tu logiku i da se okrenu ka tržišno zasnovanim ugovornim odnosima (Jehlička et al. 2020).

neoliberalne perspektive takve aktivnosti malog obima (engl. *small scale*) smatrane su ili tranzicionim (doprinos umanjuju nejednakosti) ili kulturološkim fenomenom, koji je suštinski irelevantan za poljoprivrednu proizvodnju (Pllota & Nefedova 2003).

S druge strane, masovna dostupnost proizvodnje hrane za sopstvene potrebe (ne samo za ruralnu populaciju) bio je značajan mehanizam smanjivanja otpora sistemskim promenama, odnosno potencijalne delegitimizacije kapitalističkog sistema. Naime, ruralna populacija je u prvoj deceniji postsocijalističkog perioda bila značajan gubitnik tranzicije, čak i u Rusiji gde je zanemarivanje poljoprivrede i ruralnih oblasti bilo dugo kritikovano, ali je u osamdesetim godinama prošlog veka Brežnjevljeva investiciona politika uspela da ruralne investicije i dohodak u poljoprivredi dostignu nivo ostalih oblasti ekonomije (Bonanno et al. 1995).

Kao primer posebno uspešnog balansiranja ruralnog i urbanog razvoja, odnosno poljoprivrede i ostalih delatnosti ističe se nekadašnja Čehoslovačka, te istraživači iz Češke pokazuju da su na kraju komunističke ere radnici u poljoprivredi imali dohodak na nivou 108% nacionalnog proseka, kao i da su uslovi života u ruralnim naseljima bili veoma dobri, zahvaljujući subvencionisanom transportu i odgovarajućoj brizi lokalnih vlasti (uz pomoć države) o komunalnoj – socijalnoj infrastrukturi, kulturi, udruženjima građana. Urušavanje socijalističkog sistema uslovalo je pad dohotka u poljoprivredi (sa 107,8% nacionalnog proseka iz 1984. na 77,4% u 1996), kao i zapostavljanje socijalne, transportne infrastrukture, a porast relativne deprivacije odrazio se i na stavove ruralnih stanovnika, koji su u odnosu na urbanu populaciju pokazivali više naklonosti ka socijalizmu (Hraba et al. 1999). Za razliku od drugih zemalja socijalističkog bloka, a posebno bivših članica SSSR-a, u Litvaniji¹⁵⁰

150 I u Litvaniji je sve do početka dvehiljaditih većina socioekonomskih indikatora kvaliteta života ruralne populacije ukazivala na pogoršanje u odnosu na socijalistički period, kada su kolektivne farme (sofhozi i kolhozi) obezbeđivale resurse za društvene potrebe ruralne populacije, te su mnogi poljoprivredni i nepoljoprivredni radnici u ruralnim područjima bolje stajali nego oni u gradovima (Žakevičiute 2019).

je kao i u ostalim baltičkim zemljama tokom devedesetih godina radikalno sprovedena dekolektivizacija, u znaku fundamentalizma porodičnih farmi (zemljište državnih ili kolektivnih farmi podeljeno je zaposlenima – u proseku po 7,3 ha), što je uslovalo izuzetnu fragmentaciju zemljišne strukture. Opadanje a potom i ukidanje državnih subvencija za đubriva, pesticide, tehničku opremu, mehanizaciju, vodilo je nekonkurentnom porastu cena poljoprivrednih proizvoda u kontekstu liberalizacije trgovine i padu udela poljoprivrede u GDP-u (sa 28% –1990. na 6,3% –2001). To je Litvaniju, kao zemlju koja je tokom celog XX veka bila regionalni proizvođač i izvoznik hrane, kasnih devedesetih godina učinilo neto uvoznikom hrane. Porast ruralnog siromaštva i problema domaće proizvodnje, ispoljena naklonost ruralne populacije, traumatizovane reformama, ka modifikaciji sovjetskih organizacionih praksi (pozitivan odnos prema prošlosti kolhoza), naterali su Vladu Litvanije da napusti neoliberalnu poljoprivrednu politiku i krene u pripremu za povlačenje fondova iz Brisela sa očekivanim ulaskom u EU (Žakevičiute 2019; Juska et al. 2008; Juska et al. 2005).

Restitucija i dekolektivizacija poljoprivrednog zemljišta podstakle su i kontraurbanizaciju u postsocijalističkim zemljama, koja se ispoljila u dva vida. Jedan je uslovljen tranzicijom, koja je naterala neke stanovnike gradova da problem nezaposlenosti i sve većih troškova života u gradovima prevaziđu povratkom u ruralna područja,¹⁵¹ a drugi je vezan za migracije srednjih i viših slojeva kao manifestacije slobode izbora gde i kako će se živeti (koja je bila ograničena u prethodnom režimu) (Šimon 2014). Nakon 1991. godine, u Rusiji je zabeležen nagli porast broja dača,¹⁵² jer je i transfer

151 U Rumuniji, na primer, liberalizacija režima zemljišta ohrabrila je nezaposlene iz urbanih sredina da krenu u seoska područja i obrađuju zemlju dodeljenu od države sa namerom da se ublaže tranzicioni šokovi (bez mogućnosti prodaje 10 godina i uz obavezu da je obrađuju) (Mandacia & Tutan 2018).

152 U Rusiji je posedovanje kuće na selu (dače) sa dugom istorijom. Tokom socijalizma, ne samo da je socijalistička elita nastavila tradiciju viših slojeva iz prerevolucionarnog perioda već je broj dača porastao i zbog alokacije poljoprivrednog zemljišta urbanoj populaciji kako bi se ublažili problemi nestašica hrane (Nefedova & Pallot 2013).

poljoprivrednog zemljišta u zemljište za gradnju postao veoma profitabilan (oko 85% novoizgrađenih dača je locirano na poljoprivrednom zemljištu). Ovaj fenomen počinje da se povezuje i sa konceptima korišćenim u Zapadnoj Evropi, kao što je ruralna džentrifikacija, jer komfor individualnog stanovanja u idiličnom ruralnom okruženju za više slojeve postaje značajna dimenzija simboličkog kapitala (Mamonova & Sutherland 2015; Nefedova & Pallot 2013). Upotreba pojma džentrifikacija (iako u ruralnim područjima nema raseljavanja, pa čak ni konverzije prethodnih građevina)¹⁵³ smatra se adekvatnom jer ukazuje na profitabilnost projekata, konverziju namene zemljišta, kao i odsustvo komunikacije sa lokalnom ruralnom populacijom. Dok novi bogataši teže distinkciji u odnosu na nekadašnju sovjetsku elitu, srednja klasa to čini u odnosu na sovjetsku urbanu radničku klasu. U oba slučaja, međutim, nova naselja nemaju značajan ekonomski efekat na ruralne zajednice jer se radna snaga za gradnju i održavanje primarno dovodi spolja (iako neki ruralni stanovnici obavljaju određene usluge), a poreski doprinos od dača je veoma mali (često nisu ni uknjižene pa i ne plaćaju porez). Ipak, dok je ruralna džentrifikacija, odnosno kontraurbanizacija viših slojeva u Zapadnoj Evropi primarno vezana za stalnu promenu mesta stanovanja (iz urbane u ruralnu sredinu) to je ređe slučaj u Rusiji (Mamonova & Sutherland 2015).

S druge strane, ruralno siromaštvo pojavljuje se kao značajna tema postsocijalističke transformacije zbog gubitka poslova (kolaps državnih ili kooperativnih farmi, gašenje industrija lociranih u ruralna područja, slabljenje prethodnih modela komutiranja – gubitak poslova koji je ruralna populacija obavljala u obližnjim gradovima), i male privlačne snage ruralnih područja za nove/strane investicije, koje uglavnom odlaze u velike gradove i metropolitenska područja.¹⁵⁴ Kombinacija navedenih činilaca, uz veliki broj malih gazdinstava niske produktivnosti (nakon restitucije i deko-

153 Novi bogataši često kupuju elitne dače iz sovjetskog perioda, ponekad ih obnavljaju, ali ih češće ruše i grade nove, znatno luksuznije (Mamonova & Sutherland 2015).

154 Tranzicija je uslovila porast urbano-ruralnih nejednakosti sa razvojnim strategijama baziranim na polovima rasta (favorizovanjem za investicije naja-

lektivizacije), smatrani su glavnim uzročnicima značajnog siromaštva u ruralnim oblastima u periodu pre pristupanja postsocijalističkih zemalja EU (Swain 2016). U ranim diskusijama o proširenju EU očekivala se reforma ZAP-a zbog implikacija koje po budžet može imati širenje na zemlje u kojima je poljoprivreda ne samo mnogo zastupjenija delatnost već i sa drugačijim karakteristikama (brojnija i siromašnija ruralna populacija, manja prosečna veličina gazdinstva, niža produktivnost poljoprivrede, iako ova grana daje veći doprinos BDP-u) nego u starim članicama, u odnosu na čije iskustvo su mere ZAP-a dizajnirane (Kuhmonen 2018; Swain 2013). Do takve reforme nije došlo, usled čega su efekti mera ZAP-a u postsocijalističkim zemljama pokazali neke specifičnosti.

4.2. Ulazak u EU i efekti ZAP-a

Proširenje EU povećalo je razlike u dohocima i tehničkoj opremljenosti gazdinstava između novih i starih članica, a zbog izostajanja temeljnog prilagođavanja ZAP-a, izraženija dualizacija strukture gazdinstava u novim članicama (manji broj izrazito velikih farmi i veliki broj malih) uslovljava je i veće disproporcije u usmeravanju subvencija u korist velikih gazdinstava, što je dodatno stimulisalo proces koncentracije zemljišta, premda ne u istoj meri u svim novim članicama. Na primer, u Češkoj, koja je uz Slovačku i nekadašnju Istočnu Nemačku¹⁵⁵ primer uspešnog restrukturiranja velikih farmi nasleđenih iz socijalističkog perioda, 33,5% subvencija odla-

traktivnijih mesta – velikih, glavnih gradova) dok ruralne oblasti, ali i mali gradovi ostaju isključeni (Camprag & Suri 2019).

- 155 Uprkos značajnim finansijskim podsticajima od strane vlade za porodična gazdinstva (engl. *family farm start ups*) većina ih ostaje u kooperativama, što doprinosi opstajanju velikih gazdinstava na području Istočne Nemačke koja se s vremenom upravo zbog toga (veličina i mogućnost modernizacije) ocenjuju uspešnijim od gazdinstava na području Zapadne Nemačke (Singelmann 2011). I u Češkoj i Slovačkoj transformacija poljoprivrede je rezultirala pojavom velikih poljoprivrednih holdinga i izbegnuta je izrazita fragmentacija poseda kao u drugim zemljama (Bernard 2019).

zilo je na 1,59% velikih gazdinstava, dok je u Poljskoj taj raskorak manje izražen jer je proces koncentracije zemlje (nema nasleđa kolektivizacije) nešto sporiji, te je 0,04% velikih gazdinstava primalo 7,6% ukupnih subvencija.¹⁵⁶ Osim toga, samo mali deo (10% u prethodnim programima i 14–17% u programskom periodu 2014–2020) razvojnih fondova usmeren je ka lokalnom razvoju ili ruralnim zajednicama,¹⁵⁷ a pozitivni efekti subvencija oba stuba vidljivi su uglavnom u finansijski stabilnim poljoprivrednim kompanijama ekonomski jakih regiona (Žakevičiute 2019; Swain 2013, 2016).

Iako postepeno dolazi do opadanja broja farmi uz istovremeni porast veličine poseda, i dalje dominiraju za evropske standarde¹⁵⁸ veoma mala gazdinstva, od kojih su mnoga na nivou samoreprodukcije.¹⁵⁹ Premda subvencije ZAP-a ovim gazdinstvima obezbeđuju egzistencijalno preživljavanje, one nisu dovoljne za prevazilaženje takvog stanja. Ima i ocena da mehanizmi podrške ZAP-a uslov-

156 Kao referenca za stare članice sa manjim disproporcijama, navodi se Francuska, gde 1,52% velikih gazdinstava prima 10,58% subvencija (Swain 2013).

157 U pretpristupnom periodu (SAPHARD programa) sve zemlje kandidati davale su primat merama I stuba koje povećavaju konkurentnost poljoprivrede u odnosu na mere II stuba – multifunkcionalni razvoj. Nakon ulaska u EU sve nove članice pokazuju balansirani odnos prema merama I i II stuba, osim Poljske koja je i dalje pokazivala umerenu preferenciju ka kompetitivnim merama, što je analitičare navelo na zaključak da ekonomski rast podstiče preusmeravanje ka multifunkcionalnom razvoju (Ramniceanua & Ackrilli 2007).

158 Poljska sa sporijim ali značajnim pomeranjem ka većim farmama ima samo 5% farmi čija veličina odgovara veličini od 16 i više evropskih jedinica mere koje se smatraju minimumom za ekonomsku održivost (Wilkin 2014).

159 O intenzivnom oslanjanju na rad porodičnih gazdinstava, odnosno radno intenzivne strategije obrade zemlje manjih i srednjih farmi u odnosu na kapitalno intenzivne velike farme govore podaci iz Rumunije, da su farme sa manje od 10 ha, koje obrađuju 5% ukupnog poljoprivrednog zemljišta zapošlavale 45% aktivnih u poljoprivredi, da su farme srednje veličine (10–50 ha), obrađujući 57% ukupnog poljoprivrednog zemljišta zapošlavale 54,8% zaposlenih u poljoprivredi, a da su velike farme (preko 100 ha) u čijem je posedu 38% poljoprivrednog zemljišta angažovale 0,2% radne snage u poljoprivredi (Constantina, Luminit & Vasile 2017).

ljavaju dalje strukturno slabljenje malih gazdinstava jer subvencije doprinose da se poljoprivredno zemljište procenjuje kao atraktivna investicija, što podiže cenu zemljišta koje postaje nedostižno za male farmere (u smislu strategija proširenja proizvodnje). Osim toga, ugovori podrške gazdinstvima ne dopuštaju menjanje poslovnih planova tokom pet godina, što je neprilagođeno novim članicama čije su farme još u intenzivnom procesu modernizacije poljoprivrede i transformacije društvenoekonomskog sistema. Povrh svega, poljoprivrednici posebno ističu da apliciranje za subvencije predstavlja veliko birokratsko opterećenje (i zahteva posebne veštine) (Galluzzo 2021; Žakevičiute 2019; Constantina, Luminit & Vasile 2017; Aistara 2009). U tom pogledu indikativan je primer Poljske, za koju se smatra da ima prednosti za organsku proizvodnju, jer je 80% gazdinstava tokom socijalizma bilo van sistema (oduprlo se kolektivizaciji). To je uslovalo smanjenu pristupnost hemijskim sredstvima (pesticidi su korišćeni sedam puta manje nego u zemljama OECD-a, u proseku, a veštačka đubriva dva do tri puta manje). U prilog organskoj proizvodnji navode se i komparativno niži troškovi u odnosu na druge zemlje EU (niska cena rada), kao i očuvani jaki porodični odnosi i lokalni identiteti u mnogim područjima (de Master 2012). Međutim, iako subvencije obezbeđuju olakšice, poljski poljoprivrednici se žale da je nametnuta sertifikacija proizvoda skupa i dugotrajna, da na nju nemaju nikakvog uticaja, te da se pri definisanju standarda ne obraća pažnja na geografski sociokulturni kontekst, čime, zapravo, konvencionalizacija organske proizvodnje reprodukuje neke od ekoloških i društvenih kontradikcija koje bi trebala da otklanja (Bilewicz 2020; Szumelda 2019).¹⁶⁰ Inače, dok je organska proizvodnja hrane u Zapadnoj Evropi primarno inicirana odozdo, pa potom konvencionalizovana, u postsocijalističkim zemljama podsticaj razvoju organske proizvodnje dolazi odozgo, kroz EU fondove i legislativu, a Češka, Poljska, Letonija, Estonija pred-

160 Ekološke farme u Poljskoj se usmeravaju na proizvodnju jedne kulture, što ih čini zavisnim od velikih sistema i udaljava od agroekoloških principa (Bilewicz 2020).

njače u pogledu broja registrovanih gazdinstava koja se njome bave (Slavova, Moshitz & Georgieva 2017).

Dvostrukost ciljeva ZAP-a EU, kombinovanje produkcionizma (industrijalizacija poljoprivredne proizvodnje, velika gazdinstva – ekonomija obima), sa postproduktivističkim ciljevima (sertifikovani organski sektor, diverzifikacija ruralne ekonomije) doprinosi da mala gazdinstva u novim članicama propadaju kroz pukotine postojećih programa jer se ne uklapaju ni u postproduktivističku viziju koja je centrirana na potrošače, niti u industrijalizovanu agroekonomiju vođenu kapitalno intenzivnim i tehnološkim strategijama (Mincyte 2011). Analitičari ukazuju da je pitanje odnosa navedenih ciljeva ZAP-a veoma složeno, posebno kada se ima u vidu iskustvo manje razvijenih zemalja (Južne, Centralne, Istočne Evrope), u kojima je poljoprivredna proizvodnja često iz ekonomske nužnosti ostala bliska agroekološkim principima, te se postavlja pitanje da li se te ekološki održivije prakse mogu označiti postproduktivističkim (Wilson 2001)? Međutim, kako u razvojnim strategijama (poljoprivrede, ruralnih područja) novih članica dominira modernizacijska paradigma, koja je pojačana pristupanjem EU, male farme se ocenjuju kao najslabija karika razvoja, zbog niske produktivnosti, zaostalosti, što uslovljava i potcenjivanje lokalnog znanja bliskog agroekološkim principima kao i na njima zasnovanih lokalnih inicijativa (Bilewicz 2020; Szumelda 2019; Kuns 2017; Smith & Jehlička 2013; Mincyte 2011; Kelemen et al. 2008).¹⁶¹

Nedostatak političke reprezentacije malih gazdinstava u pregovaranjima mera ZAP-a (engl. *uploading*) uzima se kao mogući razlog neuvažavanja njihovog potencijala, iako bi trebalo da EU koristi mehanizme da zaštiti male proizvođače u skladu sa svojim naporima da podrži tradicionalne prakse. Razlog odsustva takve podrške nalazi se u otvaranju EU ka globalnim tržištima i time uslovljenim vezivanjem direktnih plaćanja za niz kontrolnih parametara koji zahtevaju registraciju gazdinstava. Iz te perspektive gazdinstva koja su u režimu samoodržavanja (engl. *semi/substance*

161 U Litvaniji su mala gazdinstva kritikovana zbog urušavanja predstave o Litvaniji kao evropeizovanoj naciji (Mincyte 2011).

farming) ostaju van formalnog političkog i ekonomskog domena, što je za neke autore indikacija da njihov osnovni problem nije niska produktivnost, nazadnost, neefikasnost, već to što se suštinski njima teško može upravljati (Kuns 2017; Mincyte 2011). Imajući u vidu da je povlačenje države ojačalo neformalne ekonomske odnose i autonomiju malih poroizvođača u postsocijalističkom periodu, upozorava se da ih formalizacija koju donosi ZAP EU može gurnuti dublje u neformalne prakse, odnosno obeshrabiliti ih da se bave poljoprivredom u obimu koji prevazilazi potrebe njihove porodice (Mamonova 2018; Kuns 2017).

Kada je reč o implementaciji LEADER i sličnih programa, prepreke ishode iz paternalističkog odnosa predstavnika vlasti prema OCD-ima i građanima, odnosno iz manjeg aktivizma građana (slabije civilno društvo) u odnosu na zemlje Zapadne Evrope. Težnja političkih aktera da očuvaju postojeće odnose moći u ruralnim područjima rezultirala je ne samo dominacijom lokalne elite u domenu alokacije novca i odlučivanja lokalnih akcionih grupa (LAG) već i blokade programa (uskraćivanjem potrebnih informacija), odnosno svođenja participacije OCD-a na neophodni minimum za dobijanje programa (Falkowski 2013; Marquardt et al. 2012; Loštak & Hudečkova 2010; Kovach et al. 2006). Posebno je primetan porast projektne klase, zbog relativno malog broja lokalno zasnovanih OCD-a (engl. *grassroots*), te u programima dominiraju organizacije koje rade na nacionalnom nivou i često nisu adekvatni predstavnici interesa lokalnih aktera (Kovach & Kučerova 2006).¹⁶² U tom kontekstu, za nove članice je izrazito nepovoljno umanjivanje značaja LEADER i drugih participativnih programa u EU ruralnim politikama, jer je stvaranje autonomnih aktera civilnog društva dugotrajan proces (Furmankiewicz, Janc, & Macken-Walsh 2021, 2016).¹⁶³

162 Istraživači u Hrvatskoj su ustanovili razlike u uspešnosti LAG-ova spram uticaja lokalnih vlasti/politike zavisno od nivoa razvoja ruralnih područja (manja uspešnost u perifernim, veća u dinamičnijim i razvijenim oblastima) (Lukić & Obad 2016).

163 U periodu 2007–2013, mnoge zemlje su odustale od programa zbog budžetskih pritisaka, na primer u Mađarskoj SAPHARD nije produžen iako je pokazivao dobre rezultate (Dargan & Shucksmith 2008).

4.3. Tiha održivost naspram alternativnih mreža hrane

Jedno istraživanje u Poljskoj izdvojilo je tri kategorije gazdinstava u procesu njihove diferencijacije: preduzetnička, ona koja svojevoljno kombinuju rad u poljoprivredi sa zaposlenjem u drugim sektorima (mešovita, pluriaktivna gazdinstva) i ona koja u poljoprivredi ostaju jer nemaju druge opcije.¹⁶⁴ Primenjujući van der Plugovu podelu na pluriaktivna (seljačka) i specijalizovana – preduzetnička gazdinstva, pokazalo se da između prve dve grupe ima preklapanja: iako prva jasno pokazuje preduzetničke karakteristike, u pogledu obezbeđivanja inputa za proizvodnju, pokazuje i neke osobenosti seljačke ekonomije, dok druga grupa odstupa od van der Plugove kategorizacije u pogledu voljnog i ciljanog stvaranja alternativa tržištu (te prakse izostaju). Posedovanje male parcele zemljišta tumači se kao izvor socijalne sigurnosti, kao ključni resurs koji obezbeđuje rezilijentnost ruralne populacije, dok se ekološki balans u proizvodnji i okretanje ka direktnoj prodaji urbanim potrošačima primarno povezuje sa finansijskim razlozima (visoke cene đubriva i pesticida, odnosno teškoća plasmana robe na liberalizovanom tržištu), a ne sa svesnom opredeljenošću ka ekologiji, odnosno alternativnim mrežama hrane, nalik onim u Zapadnoj Evropi (Guth et al., 2022; Szumelda 2019; Mincyte 2011).

Samoprovizija hrane u novim članicama je znatno više zastupljena nego u starim, fenomen je dužeg trajanja i među urbanom populacijom i nije specifičan samo za niže dohodovne grupe

164 Drugo istraživanje u Poljskoj izdvojilo je četiri kategorije gazdinstava: gazdinstva veličine do 5 ha (51,4% farmi u 2017) kod kojih je gotovo polovina proizvodnje za lične potrebe, gazdinstva se ne šire niti intenziviraju proizvodnju, već se uglavnom oslanjaju na subvencije za održavanje postojećeg stanja; prelazna kategorija gazdinstava veličine 5 do 15 ha (33,1% u 2017), dominantno tržišne orijentacije ali sa elementima seljačke ekonomije; treća kategorija gazdinstava od 15 do 50 ha, koja se uklapa u van der Plugovu definiciju preduzetnika (15% u 2017); i gazdinstva preko 50 ha (2,6%) organizovana kao kompanije ili industrijske farme, visoko specijalizovana (Bilewicz 2020).

(egzistencijalni motivi), zbog čega istraživači dovode u pitanje ocenu autora sa Zapada da je reč samo o strategiji preživljavanja (ili ekstremno – demodernizaciji društava Centralne i Istočne Evrope) (Jehlička et al. 2020; Vavra et al. 2018; Smith & Jehlička 2013; Kostov & Lingard 2002).¹⁶⁵ Naime, u zemljama Centralne i Istočne Evrope i nakon 25 i više godina od sloma socijalizma, 35–60% stanovništva bavi se samoprovizijom hrane, uključujući i zemlje uspešne u tranziciji kao što je Češka, bez statistički značajnih razlika u zastupljenosti među urbanom i ruralnom populacijom, obrazovnim kategorijama, a kod dohodovnih razlika uočava se čak inverzna povezanost (nije najzastupljenija kod najsiromašnijih, što se povezuje sa pitanjem dostupnosti zemljišta ali i pojeftinjenjem hrane sa prodorom supermarketa) (Jehlička et al. 2020). Istraživanje u Poljskoj, takođe, ukazuje na kontinuitet praksi samoprovizije hrane kao i direktne nabavke hrane od malih proizvođača, još iz socijalističkog perioda. Napominje se da je tokom devedesetih godina većina Poljaka bila veoma spremna da prihvati snabdevanje u supermarketima kao znak modernizacije, međutim, da se ubrzo otvorilo pitanje kvaliteta masovno proizvedene hrane, što se, uz nizak nivo društvenog poverenja, uzima kao objašnjenje visoke zastupljenosti samoprovizije i kratkih lanaca provizije u Poljskoj (Ribeiro et al. 2021). Uprkos brzom prihvatanju modernih formata kupovine, i istraživači iz Češke izveštavaju o zastupljenosti direktne kupovine hrane od malih proizvođača. No, u poređenju sa praksama u Zapadnoj Evropi (kratki lanci – alternativne mreže hrane), ove prakse se pokazuju kao konvencionalniji tip razmene, kako za proizvođače tako i za potrošače, koji su primarno motivisani kvalitetom hrane (svežina, ukus) a manje brigom o ekološkim i etičkim pitanjima, odnosno podrškom lokalnim farmerima i kooprodukcijom praksi provizije (Spilkova & Perlin 2013).¹⁶⁶

165 Procene govore da se 40–80% urbanih domaćinstava oslanja na samoprodukciju hrane u daćama (Treivish 2014). Za više slojeve, uzgoj hemijski čiste hrane dobija obeležje simboličke delatnosti, te ona postaje sve više kulturni a sve manje ekonomski fenomen (Zavisca 2003).

166 Istraživanju ekosela u Hrvatskoj (nastalih kao rezultat svesnog izbora načina života) konceptualno se prilazi kao području subpolitike u Bekovoj termino-

Da bi se istakla navedena razlika, uveden je koncept tihe održivosti (engl. *quite sustainability*). Njime se ističe specifičnost praksi koje imaju povoljne ekološke¹⁶⁷ i socijalne ishode, iako ih akteri direktno ne povezuju sa ciljevima ekološke održivosti niti sa otporom dominantnim institucijama, a glavna usmerenost ka kvalitetu hrane, povezivanju sa porodicom i prijateljima/komšijama, odvaja ih od tržišnih transakcija. Samoprovizija hrane kao strategija tihe održivosti, dakle, ne nudi se kao zamena ili alternativa tržišnoj ekonomiji hrane, niti odgovor na njene ekonomske i socijalne propuste/neuspehe, već je demonstracija svakodnevnog života. Takva filozofija svakodnevnog života oblikovana je iskustvom fundamentalno različitog odnosa velikih i malih gazdinstava tokom socijalizma, ali i u postsocijalističkom periodu, te se ovi akteri nužno ne vide kao suprotstavljeni i odvojeni svetovi (Jehlička et al. 2020; Varga 2017).

Međutim, upravo apolitičnost tihe održivosti smatra se i razlogom zapostavljanja praksi samoprovizije hrane u postsocijalističkim zemljama od strane zapadnoevropskih istraživača i aktivista, koji su usmereni primarno ka alternativnim praksama u odnosu na neoliberalne politike. Autori iz postsocijalističkih zemalja smatraju da bi uključivanje praksi tihe održivosti u istraživački fokus evropske ruralne sociologije doprinelo razumevanju međupovezanosti tržišnih i neformalnih aktivnosti, kao i prepoznavanju svakodnevnih, nenameravanih (neciljanih) formi održivosti (Goszyński & Wroblewski 2020; Smith & Jehlička 2013).¹⁶⁸

logiji, no autorka ukazuje i na neotpornost malih zajednica kao problem zajednički sličnim alternativnim modelima samoprovizije na Zapadu (Bokan 2016).

- 167 Ekološki efekat se ilustruje podatkom da zamena kupovine hrane samoprovizivenom rezultira uštedom od 2,1 kg CO₂ po kg povrća (Jehlička et al. 2020).
- 168 Autori koji promovišu koncept tihe održivosti ukazuju i na značaj mogućih mera podrške (prostorno planiranje, porezi) a posebno medijske podrške i oblikovanja javnog mnjenja putem poruka da put ka održivosti može biti manje težak no što se predstavlja ili pretpostavlja (Jehlička et al. 2020).

4.4. Koncentracija zemljišta – neoekstraktivizam

Koncentracija kontrole nad poljoprivrednim zemljištem i prirodnim resursima na evropskom tlu najneposrednije se povezuje sa iskustvom postsocijalističkih zemalja. Stalna potreba kapitala za ulaganjem u nove prostore (nižih troškova proizvodnje), kao i u regione koji su dugo bili izolovani ili delimično uključeni u kapitalizam, učinila je postsocijalističke zemlje Evrope posebno interesantnim za direktna strana ulaganja u pribavljanje zemljišta za poljoprivrednu proizvodnju, proizvodnju biogoriva, ekstrakciju ruda i voda i sl. (Mandacia & Tutan 2018; Bunkus & Theesfeld 2018; Borras, Franco & van der Ploeg 2013).

Nerazrešena pitanja vlasničkih prava (ukidanje državne, društvene ili kooperativne svojine nad zemljištem, restitucija oduzetog zemljišta i restrukturiranja/privatizacije poljoprivrednih preduzeća), bila su pogodnost za preuzimanje zemljišta, najpre od strane novih bogataša bliskih političkoj eliti. Po slučajevima zabeleženim u Mađarskoj poznat je fenomen džepnih ugovora (engl. *pocket contracts*), koji su sklapani pre rešavanja vlasničkih pitanja ili dozvola relevantnih za kupovinu zemljišta, a koji su datirani tek kada je kreirano adekvatno zakonsko okruženje (do tada metaforički držani u džepu) (Lubarda 2020).¹⁶⁹ Ovaj i slični procesi otimanja kroz obezvređivanje resursa u poljoprivredi (odlaganjem restrukturiranja, uslova za privatizaciju) zarad lakšeg sticanja vlasništva, a iz perspektive očekivanog pristupanja EU, odnosno mogućnosti da se stečeno vlasništvo kapitalizuje sa otvaranjem ka tržištu EU, naziva se fenomenom sporog nasilja (engl. *slow violence*) (Vorbrugg 2022), koje ostaje van većeg fokusa javnosti. Tome doprinosi

169 Orban je upravo na otkrivanju afera vezanih za džepne ugovore privlačio glasove iz ruralnih sredina (poručujući da zemlja treba da ide Mađarima/ lokalnim poljoprivrednicima), no nakon izbora menjao je retoriku. Nakon 2014. godine, lokalni oligarsi koji su do tada bankirali zemljište mogli su da ga prodaju strancima i profitiraju, što je Orban objašnjavao neophodnošću usaglašavanja sa EU. Slične prakse su zabeležene i u Poljskoj, Severnoj Makedoniji (Lubarda 2020).

i nepostojanje pouzdanih podataka o transakcijama zemljištem (ni na nivou EU ni nacionalnom) i mala medijska pažnja posvećena ovoj temi uprkos njenim razmerama. Na primer, nakon ulaska Rumunije u EU, između 2007–2013, čak 700–800 hiljada hektara poljoprivrednog zemljišta je kupljeno od strane inostranih investitora, koji su već 2014. godine kontrolisali gotovo trećinu poljoprivrednog zemljišta. Prvi kupci su bili Rumuni koji su kupovali zemlju u ime stranaca, na koje je ona kasnije prenošena (Mandacia & Tutan 2018). Magnet za kupovinu zemljišta bile su, u evropskim okvirima, niske cene, ali je porast tražnje uslovio i njihov nagli rast i dodatno učinilo zemljište nedostupnim lokalnom stanovništvu (za 10 godina cena poljoprivrednog zemljišta u Rumuniji je porasla sa 100 evra na 3000 do 5000 evra po hektaru) (Constantina, Luminit & Vasile 2017). Tihom-sporom nasilju kroz koje se odvija koncentracija kontrole nad poljoprivrednim zemljištem pogoduje i dalje raširena percepcija javnosti o neantagonističkom odnosu između malih gazdinstava i velikih poljoprivrednih sistema, što korporativni agrobiznis koristi da opravda i kontroliše proces akumulacije zemljišta. Među novim članicama EU, Rumunija i Mađarska su posebno privlačne zbog ekstremno plodnog zemljišta i povoljnih mogućnosti za navodnjavanje, a od zemalja koje još nisu članice najčešće se pominju Srbija i Ukrajina (Mamonova 2018; Constantina, Luminit & Vasile 2017; Borrás, Franco & van der Ploeg 2013).

Otvorenost za neoekstraktivističke razvojne opcije povezana je sa relativno pasivnom pozicijom novih članica u prihvatanju EU legistative u procesu njenog pregovaranja, jer je većina principa nova za postsocijalističke zemlje. Pored toga, ostavljanje državama-članicama da za definisane (prihvaćenih) zajedničkih ciljeva odrede sredstva njihovog postizanja, često se od strane nacionalnih političara koristi za minimiziranje ekoloških efekata projekata koji mogu biti u koliziji sa podizanjem ekonomske konkurentnosti nacionalne ekonomije (Gorton, Lowe & Zellei 2005). To je posebno izraženo u domenu ekstraktivističkih projekata namenjenih tranziciji ka zelenim izvorima energije u EU, koji potencijalno ostavljaju nepopravljive posledice po okruženje u ruralnim zajednicama na evropskoj

periferiji (Piletić, 2023; Antonowicz-Cyglicka, 2021).¹⁷⁰ S druge strane, pridruživanje EU i poboljšanja strukture političkih mogućnosti u odupiranju negativnim efektima takvih projekata prikazuje se kao povoljnost zemalja Centralne i Istočne Evrope u odnosu na zemlje u razvoju, jer obraćanjem institucijama EU mogu upozoriti na odstupanje nacionalne politike od standarda EU. To reflektuje pozicioniranost zemalja Centralne i Istočne Evrope u međuprostoru globalnog Severa i Juga, gde se istočnost pokazuje kao granična pozicija – ni sasvim Sever ni sasvim Jug, isuviše moćna da bi bila periferija, ali i isuviše slaba za poziciju centra (Jehlička et al. 2020).

4.5. Socijalni protesti – između prehrambenog suvereniteta i populizma

Iako se prakse tihe održivosti ne smatraju alternativnim, istraživači ocenjuju da bi njihovi nosioci bili spremni da ih brane ukoliko bi bile ugrožene, u čemu nalaze sličnost sa idejama pokreta za prehrambeni suverenitet (Mamonova 2018). S druge strane, u nabranjanju razloga zbog kojih te prakse ne dobijaju aktivnije iskaze, navodi se inercija (post)socijalističkog iskustva produkcione simbioze koja i dalje doprinosi odsustvu percepcije velikih sistema kao ugrožavajućih i odsustvu značajnije kritike prema zvaničnom stavu da su veliki proizvođači efikasni i efektivni. Takođe, socijalističko nasleđe smatra se relevantnim i za postojeći otpor prema kolektivnim akcijama, odnosno prema velikim mobilizacijskim shemama (Hajdu & Mamonova 2020; Mamonova 2018).

S druge strane, aktivizam seljaštva ispoljava se u rastu populizma, koji u ovim zemljama ima tradiciju.¹⁷¹ To se direktno povezuje sa tranzicijskim gubicima u ruralnim područjima (gašenje velikih

170 Na primer, iako je za izgradnju malih hidrocentrala neophodna striktna ekološka procena negativnih efekata radi izdavanja dozvola za gradnju, kontrola implementacije tih uslova je znatno blaža u zemljama kandidatima (Piletić 2023).

171 Kao što je već navedeno u prvom poglavlju, populizam je u zemljama Centralne i Istočne Evrope obeležio period između dva svetska rata, kada su se

preduzeća i gubitak poslova, koncentracija zemlje i vlasništva u velikim kompanijama na račun malih gazdinstava, nedostajanje gazdinstava srednje veličine i sl.). Neusaglašenost mera ZAP-a EU sa specifičnostima novih članica je takođe konstantan izvor kritike i nezadovoljstva, posebno u odnosu na ocenu novih članica kao „zaostalih“, što nameće provincijski kompleks i podstiče osećaj ugroženosti nacionalnog suvereniteta (Mamonova i Franquista 2020).¹⁷² Povezanost seljačkih protesta, najčešće u odnosu na konkretne mere agrarne politike, sa potragom za izgubljenim identitetom i nacionalnim narativima izraženija je u novim nego u starim članicama EU. Otuda upozorenje na opasnost da bi reteritorijalizacija identiteta i naglašavanje nacionalne tradicije i suvereniteta (usled ugroženosti nacionalne posebnosti) unutar supranacionalne EU mogla u novim članicama da generiše odnos prema EU kakav su nekada imale prema SSSR-u (Aistora 2009).

Kako bi i prakse tihe održivosti dobile na „glasnosti“ i ojačale progresivne, kosmopolitske ideje među ruralnom populacijom, potrebno je da se principi prehrambenog suvereniteta približe kontekstu postsocijalističkih zemalja (Mamonova 2018).¹⁷³ Problem prevođenja ideja prehrambenog suvereniteta u poljski kontekst prepoznat je u diksrepanciji stavova farmera i aktivista/potrošača iz urbanih sredina, koji su uprkos mnogim zajedničkim interesima slabo povezani. Dok se u diskursu farmerskog protesta prepoznaju elementi desnog populizma, koji poljoprivrednike predstavlja kao

ljačke partije učestvovala u vlasti zemalja ovog dela Evrope (Mamonova & Franquista 2020).

172 Na primer, pokret Poljska samoodbrana ističe da EU politike i ZAP uništavaju poljsku poljoprivredu radeći u korist nacionalne i internacionalne elite a na račun malih proizvođača, a slične kritike dolaze i od vladajuće partije Fides u Mađarskoj (Hajdu & Mamonova 2020).

173 Pri mobilizaciji pokreta Eco Ruralis iz Rumunije (priključenog 2011. internacionalnom pokretu La Via Campesina) afirmisano je očuvanje lokalnog biodiverziteta tako što su lokalnim poljoprivrednicima pri uklanjanju (bez nadoknade) distribuirana semena za proizvodnju lokalnih kultura, što je otvorilo komunikaciju i za druga univerzalnija pitanja prava na prehrambeni suverenitet (Hajdu & Mamonova 2020).

branitelje tradicionalnih vrednosti cele nacije (kao građane i proizvođače hrane odgovorne za ostvarivanje ključnih potreba države), diskurs urbanih aktera bliži je univerzalnim principima ekologije i socijalne pravde, koji pozivanje na patriotizam u odnosu na hranu smatra izrazito reakcionarnim (Bilewicz 2020). Pozivajući se na razlikovanje agrarnog populizma u odnosu na desni populizam (Borras 2018) (više u odeljku 2.6), analitičari ukazuju da populizam seljaštva ne treba odbacivati kao neprogresivan, odnosno da treba podsticati njegove univerzalističke principe, posebno u postsocijalističkim zemljama u kojima se akteri u političkom polju još konstituišu (Lubarda 2020).

Iako je fenomen tihe održivosti u fokusu pažnje istraživača, kao refleksija niske političke mobilizacije, ekološki protesti vezani za ekstraktivističke projekte u ruralnim područjima, s druge strane, ilustruju činjenicu da neaktivno građanstvo i politička manipulacija nisu osobenost zemalja Centralne i Istočne Evrope. Otuda i upozorenje da ih ne treba ocenjivati u odnosu na apstraktne demokratske ideale, jer su građani ovog regiona, kao i građani Zapadne Evrope, aktivni kada za to imaju neposredan povod (percepcija ugroženosti)¹⁷⁴ a ne zbog intrinzične osobenosti modernog građanstva (Swain 2016). Pored toga, otpori gradnji hidroelektrana ili nuklearnih elektrana, puteva, pokreti protiv rudarenja zlata, odnosno uranijuma (Rumunija, Češka, Bugarska) pokazali su i kapacitet za međusobno umrežavanje (lokalnih pokreta) kao i za transnacionalizaciju (Tarrow 2005), kroz povezivanje sa međunarodnim organizacijama (Greenpeace, Friends of Earth i dr.). Na taj način, ti pokreti doprinose novim predstavama o ruralnim područjima/stanovnicima i njihovom značaju za ukupnu populaciju i pitanja od

174 U prilog ovom stavu govori i podatak da je u Holandiji zabeleženo više građanskih inicijativa u ruralnim oblastima nego u urbanim zbog pada ulaganja u servise usled smanjivanja broja stanovnika u određenim naseljima (de Haan et al. 2018). Svakako, nivo zrelosti institucija, posebno u komunikaciji sa akterima civilnog sektora/građanima odnosno bolja struktura političkih mogućnosti u razvijenim zemljama u odnosu na postsocijalističke zemlje pravi razliku u poverenju građana da njihov angažman ima smisla.

opšteg društvenog značaja (Gorlacha et al. 2008). To je svakako pozitivan aspekt teritorijalizacije društvenih pokreta i borbi kroz koje se prelama složena relaciona dinamika društvenih procesa koji se odvijaju na različitim nivoima (lokalni, nacionalni, globalni).

4.6. Neke specifičnosti iskustva Srbije

Razvoj seljaštva i seljačkog društva u Srbiji tokom srednjeg veka, kao i tempo, odnosno karakteristike transformacije u moderno društvo imaju određene specifičnosti. Najpre, posebnost turskog feudalizma sa ustanovom pronije (sva zemlja smatrala se državnom svojinom i davana je na korišćenje spahijama, državnim službenicima i upravicima oblasti) opredelila je Miloša Obrenovića da se nakon odlaska Turaka osloni na slobodno seljaštvo, ali je produkovalo i veoma usitnjenu strukturu poseda. To je, uz niz mera (npr. Ukaz o zaštiti seoskog okućja), odredilo i duže očuvanje patrijarhalne kućne zajednice i sitnog poljoprivrednog poseda, spor razvoj preduzetništva, odnosno spremnosti na ulaganje i inovacije i sl. Sporost ekonomskih promena u Srbiji, a posebno u poljoprivredi, očituje se i kroz podatke o smanjivanju udela poljoprivrednika u ukupnom broju zaposlenih krajem XIX veka. Dok je, na primer, u Engleskoj taj udeo već bio izuzetno nizak (12% – 1881. godine), a u većini ostalih zapadnoevropskih zemalja i SAD oko 50%, u Srbiji je iznosio 85% (1900. godine).¹⁷⁵ Dakle, krajem XIX veka Srbija je

175 O razlikama u potonjem tempu promena govore i sledeći podaci. Početkom XXI veka, udeo poljoprivrednika u ukupnom broju zaposlenih u najrazvijenijim zemljama spustio se ispod 3% (SAD, Nemačka, Belgija, Francuska, Holandija, Danska), u EU na oko 6%, dok se Srbija sa 20% nalazi u grupi zemalja sa najvišim vrednostima ovog indikatora. U postsocijalističkom periodu, kako je iskustvo drugih postsocijalističkih zemalja pokazalo, relativni značaj poljoprivrede postepeno se smanjuje, no u Srbiji je taj proces sporiji kako zbog manje razvijenih reformi same poljoprivrede u odnosu na zemlje koje su pristupile EU, tako i zbog sporije ekonomske tranzicije u celini. To se pre svega očituje u još visokom udelu zaposlenih u poljoprivredi, dok učešće poljoprivrede u formiranju BDP-a konstantno opada, pre svega relativno

i dalje bila zemlja u kojoj je industrijsko radništvo marginalno, kao i najamni rad u poljoprivredi, iako su pauperizacija i prekarizacija seljačkih poljoprivrednih gazdinstava neumoljivo rasle, a prodirući kapitalizam dobijao je karakteristike zavisnog razvoja (izvoz sirovinna – uvoz gotovih proizvoda) (šire u Šljukić & Šljukić 2012).

Nakon Drugog svetskog rata, prihvatanje socijalističkog društvenog uređenja opredelilo je modernizaciju društva kroz intenzivnu industrijalizaciju i crpljenje akumulacije kapitala iz poljoprivrede. To je zahtevalo ukрупnjavanje poseda kroz podružtvljavanje poljoprivrede, ali bez prisilne kolektivizacije, od koje se odustalo 1953. godine. Otuda je agrarna reforma bila usmerena na utvrđivanje zemljišnog maksimuma nad individualnim gazdinstvima (najpre 45 ha a potom na 10 ha), odnosno kreiranje poljoprivrednih preduzeća u društvenom/državnom vlasništvu (od zemljišta koje je nacionalizovano – oduzeto iznad propisanih maksimuma), kao i na kontrolu velikog broja sitnih seljačkih poseda (zabrana angažovanja najamne radne snage, nabavke krupne mehanizacije, osnivanje zadruga po horizontalnom principu i sl.)¹⁷⁶ (šire u Šljukić & Janković 2015). Generalno je položaj seljaštva na individualnim gazdinstvima bio veoma nepovoljan, posebno do kraja šezdesetih godina, te je u ovom periodu zabeležen masovan egzodus radne snage iz poljoprivrede, odnosno izraziti porast kategorije mešovitih domaćinstava.¹⁷⁷ Sprovedena sociološka istraživanja dokumentovala su

(zbog visokog učešća početkom dvehiljaditih usled ekonomske stagnacije tokom devedesetih), ali i realno (sa 17% u 2002. na 6,3% u 2021) (Jelić & Kolarević 2021, 2019).

- 176 Podružtvljavanje poljoprivrede u jugoslovenskom modelu socijalizma, osim putem širenja zemljišnih površina društvenog sektora u kome su dominantnu ulogu imali poljoprivredno-industrijski kombinati, odvijalo se i kroz kooperaciju individualnih poljoprivrednika sa poljoprivrednim subjektima društvenog sektora ili putem poljoprivrednih zadruga, ali formiranih od strane države – vertikalna integracija (Puljiz 2013).
- 177 U Jugoslaviji je 1970. godine njihov udeo iznosio čak 45% (Puljiz 2013), dok je u Srbiji, po popisu iz 1991, iznosio 23%, da bi se u prvoj deceniji postsocijalističkog perioda popeo na 28%. Dok su iz unilinearne (kako modernističke tako i marksističke) perspektive mešovita domaćinstva smatrana tranzit-

izuzetno nepovoljan društveni položaj seljaštva kao društvenog sloja tokom socijalizma, u svim posmatranim dimenzijama (šire u Šljukić & Šljukić 2012). Ipak, relaksiranjem mogućnosti mehanizacije (1967. godine) i merama ekonomske liberalizacije, deo seljačkih gazdinstava uspeo je da se transformiše u pravcu farmerskih gazdinstava zapadnog tipa. Imajući u vidu očekivanu transformaciju ka tržišnoj ekonomiji, takvo iskustvo se smatralo ekonomskom i društvenom prednošću seljaštva u Srbiji, u odnosu na zemlje koje su prošle kroz iskustvo kolektivizacije, ne samo u pogledu sticanja određenog ekonomskog kapitala već i kumulacije potrebnih znanja i veština (Šljukić 2006). Međutim, ta prednost nije iskorišćena jer postsocijalističke reforme nisu kreirale adekvatne mere podrške preduzetničkim porodičnim gazdinstvima. Ukidanja zemljišnog maksimuma i otvaranje tržišta nekretnina u najvećoj meri su iskoristili pripadnici političke, odnosno ekonomske elite, kojima je na ruku išao izabrani model privatizacije državnih poljoprivrednih preduzeća u Srbiji. Te privatizacije odvijale su se pre razrešavanja odnosa kooperativnog, društvenog i državnog vlasništva iz Ustava iz 2006. godine¹⁷⁸ i po svim karakteristikama spadaju u kategoriju džepnih ugovora – što je dokumentovano i u Izveštaju Antikorupcijskog saveta iz 2003. godine (Kušić & Lazić 2022; Nedeljković 2021; Kušić 2020).

Struktura poseda pod uticajem transformacijskih procesa ipak nije značajnije promenjena jer i dalje dominiraju mala gazdinstva

nim fenomenom (prelaska viška rada iz poljoprivrede u industriju, odnosno druge delatnosti), danas je pojam pluriaktivnih domaćinstava poželjna kategorija multifunkcionalnog razvoja ruralnih područja (na šta ukazuje van der Plug).

- 178 Iako je Ustav iz 1996. godine ponovo prepoznao zadružno zemljište (koje je ukinuto 1962. godine, odnosno spojeno sa društvenim i državnim), kada je Ustavom 2006. godine ukinuta kategorija društvenog vlasništva (pretvarajući ga u državno), zemljište nije vraćeno kooperativama, odnosno pojedincima na osnovu čijeg vlasništva su svojevremeno formirana društvena poljoprivredna preduzeća, već je registrovano kao vlasništvo državnih preduzeća, to jest preduzeća koja su ih otkupila (koja su do tada imala samo pravo korišćenja društvenog zemljišta).

(sa blagim porastom prosečne veličine gazdinstava i površinom zemlje koju gazdinstva koriste), uz značajnije regionalne varijacije¹⁷⁹ budući da do izraženijeg procesa dualizacije strukture gazdinstava po veličini dolazi u regionu Vojvodine, gde se beleži porast broja i udela velikih gazdinstava, to jest relokacija aktera proizvodnje od malih ka velikim gazdinstvima (Bogdanov, Rodić & Vittuari 2012). S druge strane, kao i u drugim postsocijalističkim zemljama, značajan broj malih gazdinstava pružio je egzistencijalno utočište industrijskim radnicima koji su izgubili posao u tranzicijskom restrukturiranju, i na njima se proizvodnja održava na nivou samoreprodukcije (Šljukić 2006). Kao ishod postsocijalističkog restrukturiranja poljoprivrede izdvojena su četiri društvena sloja: 1. pravi seljaci – prevashodno proizvode za potrebe sopstvenih porodica, a marginalno za tržište; 2. farmeri (moderni poljoprivrednici) – poseduju ili uzimaju u zakup veće površine zemljišta koje obrađuju primenom mehanizacije i savremenih metoda proizvodnje, ličnim radom uz povremeno angažovanje najamne radne snage, dominantno usmereni na tržište; 3. vlasnici velikih poljoprivrednih imanja (i po nekoliko hiljada hektara) koja obrađuju savremenim metodama i stalnim angažovanjem najamne radne snage; 4. poljoprivredni radnici – najamna radna snaga (Šljukić & Šljukić 2012). U poređenju sa van der Plugovim razlikovanjem segmenata savremene poljoprivrede, opravdano je pretpostaviti da je kategorija farmera hibridna, te da ima određene karakteristike seljačke privrede (pre svega oslanjanje na rad članova porodice), odnosno da je preduzetnička i u tom smislu sa značajnom komodifikacijom glavnih resursa za proizvodnju (osim rada) kao i uključenosti u tržišne

179 Prosečna površina korišćenog poljoprivrednog zemljišta po gazdinstvu bila je 2012. godine 5,4 ha i 2018. porasla je na 6,1 ha, (što je znatno manje od proseka EU – 18 hektara). Regionalne razlike u prosečnoj površini korišćenog zemljišta su sledeće (2018. godina): Vojvodina 12,3 ha; Beograd 4,7 ha; Šumadija i zapadna Srbija 4,2 ha; Južna i jugoistočna Srbija 4,3 ha. Poljoprivredna gazdinstava koja koriste do 2 ha poljoprivrednog zemljišta opadaju – 2012. godine bilo ih je 47% a 2018. godine 38,2% (<https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/publikacije>).

tokove finansijskog i industrijskog kapitala, dakle, produktivistički modernizovana. Favorizovanje ove grupe kao osnove razvoja poljoprivrede u Srbiji, u odnosu na treću grupaciju – veleposednike (neposrednih ili posrednih dobitnika privatizacije socijalističkih preduzeća), obrazlaže se njihovom vezanošću za poljoprivredu, seosku sredinu i lokalne interese, za razliku od veleposednika čiji je kapital mobilniji, odnosno može se lako preusmeriti u neku drugu, profitabilniju delatnost (Šljukić & Šljukić 2012).

Međutim, iako je „farmerizacija“ jedan od osnovnih ciljeva Strategije razvoja poljoprivrede Srbije, proces privatizacije poljoprivrednih preduzeća i potonje restrukturiranje poljoprivrede dominantno se odvija pod hegemonijom imidža velikog investitora kao spasitelja poljoprivrede¹⁸⁰ (Nedeljković 2021; Šljukić, Šljukić & Vidicki 2021). Kategorija pravih seljaka ili malih proizvođača uglavnom se vezuje za probleme (starenja i nedovoljnih kapaciteta da se obrađuje zemlja) i zapostavljaju se moguće prednosti vezane za koncepte agroekologije ili tihe održivosti. Definicija malih proizvođača je u literaturi prilično neodređena i uglavnom podrazumeva mali obim proizvodnje (veličina poseda nije presudna, kao i način obrade zemlje iako je po obimu proizvodnje bliži agroekološkim i tradicionalnim tehnikama) i odsustvo najamne radne snage (ne nužno na osnovu porodičnog rada) (White 2018), što bi ih moglo svrstati i u kategoriju pravih seljaka i u kategoriju farmera u Srbiji. Jedno preliminarno istraživanje¹⁸¹ bilo je fokusirano na male proizvođače koji uspostavljaju direktnu vezu sa potrošačima preko društvenih mreža i koriste jednostavne proizvođačke tehnologije ili

180 Amandman na Zakon o poljoprivrednom zemljištu iz 2015. godine podstiče izdavanje zemljišta velikim investitorima, propisujući da svaka opština može dati na lizing do 30% zemljišta kojim raspolaže investitoru van javnog postupka (tendera) a za prvi poziv 2017. minimalna investicija je propisana na 500 hiljada evra. Taj amandman naišao je na oštre kritike i proteste farmera zbog netransparentnosti procesa, odnosno favorizovanja stranaca u odnosu na domaće zakupce (Kušić 2020).

181 Istraživanje je zasnovano na analizi materijala fejsbuk grupe „Mali proizvođači hrane u Srbiji“ koja je osnovana sa ciljem da poveže male proizvođače hrane sa sela sa kupcima iz grada.

tradicionalne tehnologije (ne nužno organske). Proizvođači su pokazali preduzetničke ambicije da prevaziđu okvire lokalnih tržišta na koja su trenutno usmereni, dok su potrošači dominantno individualno motivisani, željom ili potrebom da se hrane zdravije, odnosno nepoverenjem u industrijski proizvedenu hranu koju nude veliki trgovinski lanci (Šljukić, Šljukić & Vidicki 2021). Opisane prakse (posebno proizvođača) iako imaju dodirne tačke sa konceptima kratkih lanaca i spore hrane ne podrazumevaju alternativnu perspektivu, što važi i za potrošače koji ne učestvuju u kokreiranju novih lanaca, već su primarno pokretači nešto specifičnije tražnje.

Kada je reč o diverzifikovanoj tražnji, odnosno ponudi, istraživanja ukazuju da je većina potrošača u Srbiji spremna da plati višu cenu za organske prehrambene proizvode u odnosu na proizvode konvencionalnog porekla, ali i da u Srbiji ne postoji obradivo zemljište sertifikovano za integralnu proizvodnju, dok je procentualna zastupljenost sertifikovanih površina pod voćem i povrćem minimalna (sertifikacija u pogledu minimalnog uticaja na životnu sredinu i u odnosu na adekvatan tretman radnika i životinja), što su sve preduslovi za druge standarde EU (Lukinović, Opačić & Milojević 2021). Tržište hrane u Srbiji je još dominantno u rukama regionalnih/nacionalnih trgovinskih lanaca, usled čega su i standardi niži, odnosno kontrola proizvoda je znatno manje rigorozna (Bogdanov, Rodić & Vittuari 2012; Gorton et al. 2011). No, približavanje EU i očekivano pooštavanje standarda, osim pretpostavljeno pozitivnih aspekata za potrošače, nosi izazove prilagođavanja malih proizvođača, kojima je neophodna adekvatna institucionalna potpora.

Istraživanje ekoloških stavova i praksi poljoprivrednih proizvođača u Srbiji pokazalo je visoku zastupljenost neadekvatnih praksi u odnosu na okruženje, prednost rešavanja egzistencijalnih problema u odnosu na ekološku zaštitu i odsustvo spremnosti da se prihvate dodatni troškovi kako bi se ekološka zaštita unapredila (Šarković, Cvejić & Bogdanov 2016). Druga istraživanja ukazuju da se preduzetnički poljoprivredni proizvođači (farmeri) okreću ka uvozu proizvodnih inputa koji daju veće prinose i vode speci-

jalizaciji proizvodnje (uz rizike upotrebe hemijskih sredstava), ali da istovremeno zadržavaju mali obim diverzifikovane proizvodnje domaćih sorti, za lične potrebe i prijatelje (Battaglini & Babović 2016), dakle, na jednom gazdinstvu primenjuju dva sistema (jedan za tržište – domaće i inostrano, drugi za ličnu upotrebu). S druge strane, raste svest potrošača i građana o kvalitetu hrane i veliki broj malih potrošača uspešno prodaje svoju robu van agroindustrijskih kompleksa, što je u Srbiji tradicija neprekinuta u socijalističkom periodu i predstavlja značajno iskustvo koje treba unaprediti (Kušić & Lazić 2022). Takvi nalazi ukazuju da predmet pažnje agrarne politike u Srbiji treba da budu sve kategorije gazdinstava, da je rešavanje pitanja ruralnog siromaštva i materijalne deprivacije ne samo socijalno već i razvojno pitanje (Cvejić et al. 2010), te da treba podržati i agroekološki pristup na malim gazdinstvima gde njegova racionalnost može biti razvojna prednost (na koju ukazuje i van der Plug). Ukoliko takav pristup izostaje, očuvanje demografskog potencijala ruralnih područja je svakako neizvesno, na šta ukazuje konstantnost nepovoljnih migracionih tendencija mladih sa sela (Mojić 2012; Stojšin 2021; Petrović et al. 2022),¹⁸² premda ima i indicija i da se predstava o poljoprivredi kao nepoželjnom zanimanju postepeno menja, odnosno da raste popularnost ruralnosti kao pogodnog ambijenta za život (Battaglini & Babović 2016),¹⁸³ što su svakako teme koje zaslužuju temeljniju istraživačku pažnju.

182 To se posebno odnosi na ona područja koja ne mogu da „pozajme veličinu“ od obližnjih gradova, jer se opremljenost naselja osnovnom komunalnom i socijalnom infrastrukturom (uključujući stabilne i jake internet veze) pokazuje kao ključni činilac opredeljenja mladih da ostanu na selu, odnosno da selo postane privlačno i za nepoljoprivrednike (Pupak & Trako-Poljak 2021).

183 Istraživanje u Sirogojnu ukazalo je na mogućnosti adekvatne zarade kroz pluriaktivnost domaćinstva, jer obezbeđuje proizvodnju i potrošnju zdrave hrane, lepo zdravo okruženje kao i zaposlenje van poljoprivrede, na primer programeri obavljaju posao na daljinu, ipak dominantno je reč o osobama iz Sirogojna, dakle zaustavljanju demografskih gubitaka, a ne imigrantima iz grada, odnosno demografskim dobitcima (Battaglini & Babović 2016).

U pogledu neoekstraktivističkih razvojnih strategija, Srbija je već sa dobijanjem statusa kandidata za članstvo u EU predvidela slobodnu kupovinu poljoprivrednog zemljišta za strance (daleko pre nego što stekne punopravno članstvo),¹⁸⁴ ali je zbog otpora javnosti Zakonom o poljoprivrednom zemljištu iz 2019. godine pravo kupovine zemljišta strancima ograničeno.¹⁸⁵ Ipak, Srbija se suočava sa neoekstraktivističkim razvojnim strategijama kako u domenu rudarenja, zelene energije i poljoprivrede, a Ugovor sa Ujedinjenim Arapskim Emiratima tipičan je primer koji uključuje ekstraktivizam u zoni poljoprivrede (Kušić & Lazić 2022). Ovakvi aranžmani podstiču proteste poljoprivrednika jer se strancima nudi u zakup zemljište prethodno izdavano domaćim poljoprivrednicima po ceni koja je po hektaru niža no što zakonski okvir propisuje (zakonski okvir propisuje lizing na tri godine po ceni od 400 evra po hektaru, a strancima je ponuđeno na 30 godina po 250 evra po hektaru – van tendera) (Kušić & Lazić 2020). Potojnji uvidi da se ugovorene obaveze ne ostvaruju u pogledu obima proizvodnje, uslova rada i sličnog ukazuju na dovoljne elemente da se takve prakse povežu sa otimanjem zemljišta po određenju Tiranske deklaracije.¹⁸⁶

184 Mađarska je ispregovarala odlaganje slobodne kupovine poljoprivrednog zemljišta za strance za deset godina od sticanja punopravnog članstva u EU, Rumunija i Hrvatska za sedam godina (Kušić & Lazić 2022; Mazzo & Garcia 2020).

185 Pravo kupovine strancima je ograničeno na one koji imaju deset godina prebivalište u jedinici lokalne samouprave u kojoj žele da kupe zemlju (maksimum 2 ha), koji već obrađuju zemlju najmanje tri godine, imaju registrovano poljoprivredno gazdinstvo, mašine i opremu za obavljanje poljoprivredne proizvodnje, uz zabranu kupovine u pograničnim zonama (10 km od granice). Navedeni uslovi se ne odnose na kompanije registrovane u Srbiji, već samo na fizička lica, što svakako omogućava prodor stranog kapitala na ovo tržište (Kušić & Lazić 2020).

186 Privatizacija PKB-a Beograd, 2018. godine, u kojoj je učestvovalo preduzeće Al Dahra iz Ujedinjenih Arapskih Emirata, obavljena je uz potpunu marginalizaciju malih deoničara (i dalje se vodi sudski postupak) (Kušić & Lazić 2020).

Skorašnji protesti u ruralnim područjima fokusirani su na ekološke teme i protiv autoritarne prirode političkog režima. Iako je katalizator protesta bilo pitanje zemljišta (na primeru projekta Ria Tinta za rudarenje litijuma u Gornjim Nedeljicama) ili ekstraktivizam prirodnih resursa (projekat gradnje malih hidrocentrala na području Stare planine), malo analitičke pažnje posvećeno je tematici oduzimanja poljoprivrednog zemljišta (Petrović & Pešić 2023; Kušić i Lazić 2022). Bavljenje ovim pitanjem započeo je Pokret za slobodu – radničko seljačka alijansa, još 2010. godine, povezivanjem i sa pokretom La Via Capensina, ali je pokret uskoro zamro. Ocena je da za sada pitanja ekologije i pravedne zelene tranzicije ostaju više urbana i vezana za teme konzervacije (zaštite prirode) i zdravlja, dok se pitanja vezana za zemlju često kooptiraju od strane političkih aktera na desnom kraju ideološkog spektra (Kušić & Lazić 2022), što svakako doprinosi i već uočenoj podvojenosti razumevanja zajedničkih problema između urbane i ruralne populacije, ne samo u Srbiji i postsocijalističkim zemljama.

5. Umesto zaključka – O doprinosu ruralne perspektive

U skladu sa Njubijevom (1977) konstatacijom da teorija ruralnog društva omogućava da se prepoznaju specifičnosti opšte teorije društva u prostoru, u ovom, zaključnom poglavlju naglašava se značaj ruralne perspektive u razmatranju nekih važnih socioloških pitanja.

Najpre, Bernstajново razmatranje agrarnog pitanja, kao i koncepti režima hrane i neoekstraktivizma daju doprinos razumevanju uloge koju prostor (u ovom slučaju poljoprivredno zemljište kao prostorni resurs, odnosno ruralni prostor u širem smislu) ima u reprodukciji kapitalističkog sistema. Harvijeva (2004, 2003) teza o stalnoj tendenciji kapitala ka ubrzanoj cirkulaciji u prostoru i ka tehnološkim inovacijama u otklanjanju prepreka takvoj strategiji (potrage za lokacijama koje nude niže troškove proizvodnje / nova tržišta, kao i akumulacije posredstvom razvlašćivanja u cilju prevazilaženja krize akumulacije vrednosti), u osnovi su koncepta neoekstraktivizma i režima hrane. Takođe, Bernstajnova (2010) teza da je transnacionalizacija kapitala – njegovo prostorno širenje na globalnom nivou – razdvojila pitanje apsorbovanja viška rada iz poljoprivrede od pitanja akumulacije kapitala u nacionalnim okvirima, pomera fokus agrarnog pitanja sa kapaciteta poljoprivrede da omogući širenje drugih sektora ekonomije na pitanje da

li semiproletarizovani seljaci mogu da zadrže zemlju značajnu za njihovu egzistenciju. Sličan je Makmajklov (2014) stav da je neoliberalni kapitalizam izokrenuo politički aspekt agrarnog pitanja, sa odnosa između procesa raseljačenja i organizacija najamnog rada (proletera) na političku mobilizaciju seljaka koja je posvećena pitanjima prava na zemlju. U skladu s tim, Makmajkl iznosi i nešto radikalniji stav da je agrarno pitanje XXI veka preusmereno na pitanje upravljanja zemljištem. To otvara i perspektivu teritorijalizacije društvenih pokreta i borbi, ne samo u zemljama u razvoju.

Činjenica da su ruralna područja radikalno suočena sa cikličnim usponima i padovima kapitalističkog sistema uslovljava porast socijalnih pokreta i borbi koje se odvijaju upravo u ovim prostorima i koje, osim progresivnih ideja (prehrambeni suverenitet, fer i slobodna trgovina), pokazuju prijemčivost i za rastući populizam (na svim pozicijama ideološkog spektra), zbog ugroženosti nacionalnog suvereniteta u raspolaganju poljoprivrednim zemljištem i ključnim prirodnim resursima u doba globalnog korporativnog režima hrane. Pored toga, kao i oficijelna nova ruralna paradigma neoendogenog razvoja EU, i alternativni pokreti i prakse potvrđuju da je politika identiteta distinktivno prostorna politika (Dickens 2000). Na to posebno ukazuje širenje strategija smanjivanja prostorne distance između proizvođača i porošača, odnosno relokacije hrane (u konkretnu geografsku teritoriju). Naime, prostorna dimenzija takvih alternativnih praksi u razvijenim zemljama je vid otpora industrijalizovanoj globalnoj hrani niotkuda i najdirektnije ukazuje na značaj koncepta režim hrane i neоекstraktivizam za razumevanje stanja poljoprivrede i ruralnih područja bilo gde u svetu, upravo zbog prostornosti fenomena kojima se bave.

Prostorni aspekt neоекstraktivizma karakterističan je i po tome što se transnacionalni/inostrani kapital u određenoj meri oslobađa direktnih investicija u prostorne pretpostavke ekstrakcije resursa čiju vrednost prisvaja (i izvlači iz konkretnog prostora). Naime, njegova moć sve više se zasniva na kontroli tokova, što dodatno olakšava preusmeravanje kapitala na nove lokacije. To daje na značajju Kastelsovoj (Castells) teoriji umreženog društva u ru-

ruralnoj sociologiji, i pomaže razumevanju odnosa povezanosti između prostora tokova (novca, znanja, ljudi, roba) i prostora mesta (u kojima se odvijaju konkretne, u ovom slučaju, ekstraktivističke aktivnosti).

Činjenica da Kastelsov (1996, 2005) koncept umreženog društva reflektuje specifičnu urbocentričnost, nameće pitanje da li odsustvo direktnog razmatranja ruralnog znači i da je ruralni prostor unutar arhitekture globalnih mreža pozicioniran na dnu hijerarhije mrežnih čvorišta, te da se istrajnost ruralnih problema i u razvijenim društvima može sagledavati kao refleksija novonastajuće geografije mreža u kojoj je ruralno (opet) rekonfigurisano od strane dominantnih urbanih centara kao značajnih čvorišta za upravljanje globalnim mrežama.¹⁸⁷ Ipak, na pitanje da li razumevanje ruralnog razvoja može da ima koristi od primene mrežne paradigme odgovara se pozitivno i referira na analizu globalnih lanaca vrednosti koja ukazuje da je kapitalizam u oblasti poljoprivrede ozbiljno deprivilegovao tradicionalne stanovnike ruralnih područja (Bosworth & Atterton 2012; Murdoch 2000). U tom smislu, Kastelsova teza da se savremeno urbano pitanje artikuliše na fundamentalnoj tenziji prostora tokova i prostora mesta¹⁸⁸ prilagođava se razumevanju odnosa globalnih tokova (hrane, finansija, informacija) i ruralnih prostora (Woods 2008). Činjenica da se u studijama globalizacije zanemaruje bogata geografija lokalnih prostora, jer se pažnja usmerava na tehnološku modernizaciju poljoprivrede koja umanjuje zavisnost od lokalnih specifičnosti (tlo, klima i u skladu sa njima razvijene prakse), odgovara pražnjenju prostora tokova od

187 Bridž (Bridge 1997) je ukazao na potrebu da se istorizuje mrežna teorija kako bi se istražila interakcija između internacionalnih mreža i prethodnih modela nejednakog prostornog razvoja.

188 U umreženom društvu produkuje se prostor tokova ispražnjen od značenja, jer to odgovara zahtevima njegove univerzalne upotrebe. Prostor mesta ne nestaje, ali njegova specifična logika (značenje) biva apsorbovana prostorom tokova (finansijskim, produkcionim, informacionim mrežama), što znači da logika globalnih mreža sve više određuje relativnu važnost lokalnog prostora (mesta), koje mreže selektivno povezuju, jačajući one (bilo stare ili nove) iz kojih se upravlja tokovima globalnog kapitala (Castells 1996).

značenja, što se reflektuje na fizičke prostore (mesta) u meri u kojoj su oni uključeni u prostore tokova i označava se porazom lokalnih (poljoprivrednih) kultura (proizvodnja hrane niotkuda) (Bush & Oosterveer 2007; Araghi 1995).¹⁸⁹

U skladu s tim, relevantna su i pitanja kako se ruralni prostori bore sa novim modelima nejednakog razvoja baziranim na čvorištima i mrežama, te da li su konceptualne dioptrije ruralnih sociologa dovoljno rafinirane da vide više od arhipelaga u moru kontinuirane zloupotrebe resursa, periferijalizacije i poricanja (od strane dominantnih politika i diskursa) (Marsden 2009). Tim pre što je, kako Lobao (2004) konstatuje, u (prostornoj) sociologiji znatno veća pažnja posvećena proučavanju metropolitenskih regiona kao funkcionalnih ekonomskih i upravljačkih jedinica, što je direktna posledica urbocentrične razvojne perspektive koju je globalizacija dodatno pojačala kreiranjem nove geografije centralnosti u kojoj na značaju dobijaju globalni i svetski gradovi (Sassen 2001, 1993; Knox & Taylor 1997; šire u Petrović 2014). Da bi podigli vidljivost ruralnih područja, i ruralni sociolozi se koriste analogijama vezanim za koncept svetskih ili globalnih gradova (Friedmann 2018a), tako i Vuds (2007) uvodi koncept globalnog ruralnog područja, a Rej (2001) povlači paralelu sa istraživanjem globalnih gradova kao komercijalnih entiteta čiji uticaj prevazilazi granice nacionalne države i meri se značajem čvorišta koja predstavljaju u globalnim tokovima, otvarajući pitanje ishoda transnacionalnih veza koje kroz LEADER program mogu jačati neka ruralna čvorišta.

Lobao i Saenz (2002) posebno se zalažu za afirmisanje prostorne perspektive u ruralnoj sociologiji jer doprinosi spoznaji kako se makroproces koji sociologija prati na nacionalnom/globalnom nivou različito ispoljavaju u užim prostornim okvirima, čime sociološke generalizacije postaju kontekstualizovane i operativnije,

189 Kastels je potencijal umreženog društva video u porastu mogućnosti komunikacije između različitih kultura, no ukoliko se kulturne specifičnosti redukuju, društvo se svodi na dominantne mreže i zajednice koje im se opiru (2005).

i doprinose razumevanju činilaca koji kreiraju ruralne-društveno-prostorne nejednakosti i razlike tokom vremena. Iz iste perspektive posebno se naglašava potreba za analizom uzroka i nivoa do kog dostupnost resursa u određenom prostoru povećava rizik od siromaštva, odnosno smanjuje obrazovne i mogućnosti kvalitetne zdravstvene zaštite lokalnog stanovništva. Takvim analizama ruralna sociologija dovodi u pitanje individualistička objašnjenja nejednakosti (individualna odgovornost neoliberalnog sistema), dajući neophodnu argumentaciju zahtevima za socijalnu politiku koja uvažava prostorne varijable u oblikovanju društvene strukture. Ovo isticanje ima posebnog značaja jer je prostornoj koncentraciji siromaštva mnogo više pažnje posvećeno u urbanim sredinama (na nivou susedstva), dok je disperzovana forma siromaštva tipična za ruralne oblasti u velikoj meri zapostavljana (kako u akademskim radovima tako i u radovima koji se bave praktičnom politikom), a ističe se i da predstavljanje ruralnih zajednica kao harmoničnih i inkluzivnih dodatno inhibira tretman siromaštva kao ozbiljan problem (Bernard 2019; Bernard et al. 2019).¹⁹⁰ I pored obnove interesa za empirijska istraživanja distinktivnih identiteta i poređaka različitih prostornih formi, koja potvrđuju kolaps dihotomija i doprinose razumevanju urbanizacije ruralnog i ruralizacije urbanog, globalizacije lokalnog i lokalizacije globalnog itd. (Rosenquist 2020; Woods 2009, 2012), pitanja prostorne pravde uglavnom se vezuju za istraživanja gradova, a tek odskoro se pojavljuju i u domenu ruralne sociologije (Jones et al. 2020; Nordberg 2020).

Poslednjih godina je u svim evropskim zemljama zabeležen porast siromaštva u ruralnim područjima,¹⁹¹ ali najviše u zemljama sa generalno nižim nivoom ekonomskog razvoja, višim udelom poljoprivrednika, posebno na malim gazdinstvima, i u postsoci-

190 Da bi se ukazalo na relativnu zapostavljenost ruralnog siromaštva i socijalne isključenosti, ovim temama je posvećen poseban broj časopisa *Sociologia Ruralis*, Vol. 59 (3) 2019.

191 Istraživanje je sprovedeno u 32 evropske zemlje. Nisu obuhvaćene Holandija, Malta, Srbija, Slovenija (zbog nedostatka određenih varijabli) (Bernard 2019).

jalističkim zemljama (Bernard 2019). Kako je ruralno siromaštvo ishod prostorne strukture mogućnosti adekvatnog zadovoljavanja bazičnih potreba vezanih za svakodnevni život i rad, istraživanje je pokazalo da u ekonomski razvijenijim zemljama uznapredovala urbanizacija podiže strukturu dostupnih mogućnosti u ruralnim područjima, ali dominantno u onim koja se graniče sa gradskim, dok su udaljene oblasti i dalje infrastrukturno deprivirane i opterećene problemima zbog emigracije i starenja stanovništva, što ne samo da povećava rizik od siromaštva i socijalne isključenosti već smanjuje i kapacitet da se sa njim suoče, i ukazuje na nedovoljnu efektivnost mera ZAP-a i ruralnih politika, te na neadekvatnost pristupa ruralnom razvoju koji se zasniva na ideji gradova regiona¹⁹² (Copus, Kahila & Fritsch 2020; Black et al. 2019).

Konceptu socijalne isključenosti prigovara se da podstiče dihotomiju na isključenu manjinu i uključenu većinu, te da je potrebno fokusirati se na relacione procese, a posebno na odnose moći, reafirmacijom klasnog pristupa. U skladu s tim, najviše se preporučuje Burdijeov pristup jer uspešno prevazilazi dualizam strukture i aktera i omogućuje formulaciju klase ne kao spoljašnje i fiksne već kao kontinuiranog, habitusom uslovljenog, fluidnog procesa diskursivne konstrukcije u relevantnim poljima koja su neraskidivo vezana sa prostorom (Shucksmith 2012).¹⁹³ Formiranje burdijeovskih klasa je povezano sa (fizičkim) prostorom ukazivanjem na (infra)strukturne resurse polja u koja je habitus uronjen i u kojima se (u skladu sa raspoloživim kapitalima) odvijaju interakcije, transakcije i borbe društvenih aktera. U tom smislu, društvena konstrukcija prostora je neminovno klasno određena i značajna za profilisa-

192 U osnovi reč je o urbocentričnom razmišljanju da gradovi automatski podstiču regionalni razvoj, koji treba zameniti konceptom urbano-ruralnog partnerstva, čime se naglašava neophodnost da se fokusirano radi na pozitivnim uticajima gradske sredine na ruralno okruženje (Copus, Kahila & Fritsch 2020).

193 U ovom smislu, Burdijeov pristup odgovara Šaninovom (Shannin) i van der Plugovom ukazivanju da seljaštvo treba razumeti kao proces u stalnom remodelovanju.

nje identiteta i različitosti, što je posebno naglašeno razmatranjem simboličkog nasilja u polju prostornog planiranja, kojim dominantne klase kreiraju za njih komforno ruralno okruženje (odgovara njihovom habitusu) i nameću kriterijume poželjne stvarnosti, postižući efekat njene naturalizacije, odnosno prihvatanja i od strane nižih klasa, iako je ona u mnogim aspektima njima nedostupna (Schucksmith 2012).

Posebna pažnja pridaje se činjenici da napredak tehnologije podiže atraktivnost ruralnih oblasti za nove delatnosti (koje prethodno nisu uzimale u obzir te lokacije) i za nove stanovnike, prevashodno u razvijenim zemljama. To s jedne strane podiže šanse da se unapredi struktura prostornih mogućnost za život i rad, kao i raspoloživi humani i socijalni kapital, te povećaju šanse za smanjivanje siromaštva i socijalne isključenosti, ali istovremeno otvara pitanja direktnog ili indirektnog otuđenja ruralnih resursa od lokalnog stanovništva i degradacije životne sredine, kao i raskoraka u identitetskim i razvojnim vizijama ruralnih područja između starosedelaca i imigranata (kao i unutar ovih grupa). U skladu s tim, otvara se pitanje šta bi analogno pravu na grad trebalo da znači pravo na ruralno okruženje i ko bi trebao da ima takvo pravo (Shucksmith, Brooks & Madanipour 2021; Landy & Moreau 2018)?

Odgovor na ovo pitanje oslanja se na Lefevrov koncept prava na grad¹⁹⁴ i njegovo razumevanje savremene urbanizacije. Za Lefevra (2003, 1993) kapitalistička urbanizacija je proces koji svojim širenjem uništava istorijske uslove koji su mu omogućili rast, što se u odnosu na ruralno područje tumači njegovim pretvaranjem u apstraktni prostor kapitalističke modernizacije (Wilson 2011). Upravo zato što je grad industrijskog kapitalizma konačno i potpuno podredio ruralni prostor industrijskoj logici, kapitalističkoj proizvodnji i akumulaciji, zatirući njegove izvorne karakteristi-

194 Pravo na grad Lefevr definiše kao viši oblik prava, na slobodu, na participaciju i prisvajanje upotrebne vrednosti prostora (različito od onog po osnovu vlasništva) i smatra ga kolektivnim (pravo svih članova zajednice) a ne individualnim pravom (Lefebvre 1996).

ke, danas pravo na grad prevazilazi gradski prostor (Elden 2004).¹⁹⁵ Otuda se i građanske borbe inicirane u gradovima šire na okruženje, a fokus klasne borbe pomera od neposrednih relacija između kapitala i rada na borbe centrirane na svakodnevni život (Limonad & Monte-Mor 2015), u skladu sa Lefevrovim (2002) razumevanjem svakodnevnog života kao terena borbe u kojoj je razotudjenje konkretna mogućnost. Slično idejama van der Pluga o ponovnom poseljačenju kao vidu svakodnevnog otpora, za Lefevra je konfrontacija totalizujućim ambicijama države i kapitala moguća na osnovu autonomnih prostornih praksi samoproizvodnje (Wilsdon 2011). Persel (Purcell) (2008) kritikuje redukcionizam prava na grad (uključujući i samog Lefevra)¹⁹⁶ i smatra da je taj koncept značajan za mobilizaciju stanovnika i promišljanje borbi protiv neoliberalizma, ali da takvu ambiciju kompromituje njegovo ograničeno tumačenje na urbani prostor čime se ignoriše svet ruralnog. Zato predlaže da se pravo na grad zameni konceptom prava na prostor (svih ljudi koji nastanjuju određeni prostor), jer borba za prostornu pravdu zahteva proširenje koncepta prava na grad i na druge prostore (Elden & Morton 2015). U istom smislu i Harvi (2008) ističe da ukoliko isti procesi (kapitalizma) oblikuju ruralno, pravo na grad, odnosno selo je u krajnjoj liniji ista stvar. Ovo se čini značajnim predlogom kada se ima u vidu relativna podvojenost razumevanja zajedničkih problema između urbanog i ruralnog stanovništva, na koju ukazuju istraživanja u evropskim zemljama.

195 Nastajuće urbano društvo i njegov etos podredili su industrijsku i poljoprivrednu eru, oteli ruralno, i u tom smislu pravo na grad se može primeniti na ruralnu dinamiku (Elden 2004).

196 Iako je Lefevr bio dobro upoznat sa problematikom ruralnih područja, o čemu je pisao u knjizi *Du rural a l'urban* (Lefebvre 1973), u svom kasnijem radu bavio se isključivo urbanim pitanjima, što je svakako vezano za njegovo uverenje da je savremeno društvo prešlo kritičnu tačku u kojoj je urbanizacija postala globalni fenomen, a urbani uslovi sinonim za kapitalizam kao sistem, čime je zapravo proces urbanizacije prevazišao industrijalizaciju kao pogon kapitalizma. U tom smislu, isticao je Lefevr, urbana transformacija utiče na sve zone planete (zemlja, voda, vazduh), odnosno na sve prostorne dimenzije, unutar i izvan tipično gradskih naselja (Lefebvre 2009; Brenner 2014; o Lefevrovom odnosu prema problematici sela više u Vujović 1977).

Problematizovanje pitanja prava na prostor u skladu je sa afirmisanjem pogleda „odozdo“ u ruralnoj sociologiji i stavljanjem naglasaka na istraživanje mogućnosti za drugačije delanje. Time se ruralna sociologija ne razumeva samo kao teorijski projekat već i kao politički projekat otvaranja mogućnosti drugačijeg sveta (Darnhofer 2020, Gibson-Graham 2006), što je svakako prepoznatljivo u radovima van der Plugaa i teoretičara režima hrane (Bernstein 2018). Jedna od značajnih ambicija ruralne sociologije, pod uticajem aktersko-mrežnog pristupa i relacionog shvatanja prostora, jeste pokušaj prevazilaženja ograničenja strukturnog viđenja moći zarad relacionog, pre svega sa namerom da se ukaže na moguće tačke otpora koje zanemaruje strukturni determinizam. Takva procesno-relaciona sociologija ne polazi od stava da svi akteri imaju jednaku moći, već samo da potencijalna moć nekog od aktera ne može biti unapred u potpunosti procenjena, pri čemu se misli i na prepreke, mogućnosti i iznenađenja koja dolaze od prirode/fizičkog prostora, a koje mogu značajno promeniti ili čak onemogućiti početne ciljeve društvenih aktera (Gellert 2005). U oblasti ruralne sociologije, to dopunjuje analizu strukturnih prepreka, sa kojima se poljoprivrednici/ruralni stanovnici suočavaju, analizom mogućnosti za drugačije delanje, za različitost u praksama, kreativnost koja ishodi iz koaktivnosti ljudi i prirode/prostora (Darnhofer 2020; Jaffe 2017), što su ideje koje prepoznajemo u radovima van der Plugaa, kao i drugih autora koji se bave alternativnim praksama.

Svetska pandemija kovida 19 direktno je ukazala na krizu agrobiznisa i globalnih lanaca u proizvodnji i distribuciji hrane, te otvorila pitanje održivosti ovog sistema i podstakla razmišljanja o značaju i značenju ruralnog prostora u savremenom društvu (Kulcsar 2020; Pelucha et al. 2021). Upozoravano je da bi pandemija kovida 19 mogla da bude vrh ledenog brega kaskadnih katastrofa koje će pogoditi čovečanstvo ako se nastavi sa postojećim potrošačkim i ekstraktivističkim modelima. Kada je reč o poljoprivredi, naglasak je na društveno produkovanim rizicima (Beck 2008), odnosno paradoksu da su tehnologije dizajnirane da poboljšaju

uslove života i prehrane ljudi učinile planetu manje gostoprimljivo za ljude, te da je način na koji se bavimo poljoprivredom na veliko (i ratarstvom i stočarstvom) kreirao mogućnosti za pojavu duge liste patogena, odnosno mutaciju mnogih virusa i njihovo širenje na ljudsku populaciju (Clapp & Moseley 2020).¹⁹⁷ Ukazano je na mogući doprinos agroekologije rekonstruisanju sistema hrane u postkovid periodu, te da bi trebalo da on bude vođen savezom društvenih, urbanih i ruralnih pokreta svesnih da povratak na prepandemijski poljoprivredni sistem ne bi trebalo da bude opcija (Altieri & Nicholls 2020).¹⁹⁸ Međutim, dok je Visoki panel eksperata za sigurnost i kvalitet hrane Komiteta za svetsku sigurnost hrane promovisao agroekološke principe i kraće lance snabdevanja, međunarodni programi i institucije koje podržavaju globalni korporativni režim hrane nastavile su da promovišu integraciju malih proizvođača u duge, internacionalne lance, sa osnovnom idejom da to doprinosi podizanju ekonomske efikasnosti i poboljšava dostupnost hrane (Clapp & Moseley 2020). U skladu s tim stižu i upozorenja da bi iskustvo stečeno tokom pandemije kovida 19 moglo da podstakne i novi talas akvizicije zemljišta i keriranja velikih poseda, čak i relaksiranje ekološke regulacije u interesu konsolidacije agrobiznis korporacija, a u cilju poboljšanja nacionalne sigurnosti hrane (Oliveira, McKay & Liu 2021). Buš (Busch) (2010) je pre više od decenije izneo gledište da će neoliberalizam naići na izazov savršene oluje, misleći na klimatske promene, troškove energije, degradaciju životne sredine, biodiverziteta, uz napomenu da je realno pretpostaviti da je potrebna velika kriza da

197 Uticaj prethodnih kriza u poljoprivredi i odgovora na njih učinili su korporativni agrosistem posebno ranjivim upravo na krizu koju je generisao covid 19 (globalna nabavka se pokazala od male koristi ako hrana ne dopire do tržišta za koja je namenjena ili ako ljudi ne mogu da plate za nju zbog smanjene ponude/porasta cena). Upravo su zemlje koje su najviše prihvatile principe korporativnog agrosistema među onima koje je kriza zbog kovida 19 najviše i pogodila (Clapp & Moseley 2020).

198 Iako su alternativne mreže hrane još fenomen niša u dominantnom sistemu, u vreme krize poput kovida 19 uočava se njihov značaj i potreba povezivanja u šire pokrete (Zoll, Spech & Siebert 2021).

se ljudi pokrenu na akciju. Iako se kriza izazvana pandemijom kovid-19 takvom činila, sve je izvesnije da nije dovoljan okidač radikalnijih promena. U svakom slučaju, opravdana je sumnja da je za proizvodnju biogoriva moguće konvertovati 25% zemljišta koje se sada koristi za gajenje žitarica (a kako bi se smanjila trenutna potrošnja fosilnih goriva za 14%), te udvostručiti poljoprivrednu proizvodnju do 2050. godine (zbog rastuće populacije i smanjenja gladi), bez pritiska na već fragilno okruženje, pogoršanja problema vezanih sa klimom, jačanja monopola velikih korporacija i masovnog razvlašćivanja siromašnih farmera, odnosno bez generisanja novih kriza (Clapp & Moseley 2020).

Na kraju, treba napomenuti i nedostatke koji smanjuju heurističke kapacitete ruralne sociologije kao prostorne sociologije. Prvi se odnosi na očigledno potrebnu tešnju saradnju između dve sociološke discipline fokusirane na prostor u problematizovanju odnosa između urbanog i ruralnog u globalnom kontekstu, ali i na konstataciju da ruralni sociolozi nisu u dovoljnoj meri upoznati sa urbanom sociologijom (Dickens 2000; DuPuisa & Goodman 2005) i da i dalje postoji zabrinjavajuće tretiranje prostora kao pasivnog kontejnera (Woods, Goodwin-Hawkins & Jones 2019).

Drugi problem, koji svakako nije karakterističan samo za ruralnu sociologiju, jeste izraženi naučni imperijalizam najrazvijenijih zemalja, koji ukazuje na gotovo nepremostivu podelu između studija u razvijenom svetu (hermetički usmerenih na teme i koncepte relevantne za njihov kontekst: kontraurbanizacija, džentrifikacija ruralnog, postproduktivizam) i studija u zemljama globalnog Juga (Soubry, Sherren & Thornton 2020). Vuds (2012) ukazuje da takva podeljenost ne odgovara globalnoj povezanosti ruralnih područja, aktera i aktivnosti posredstvom transnacionalnih lanaca vrednosti i mreža transnacionalnih korporacija, koji se protežu u oba sveta. Na marginalizaciju specifičnosti konteksta postsocijalističkih zemalja skreću pažnju i autori iz zemalja Centralne i Istočne Evrope, koje se u odnosu na univerzalno i uniformno iskustvo Zapadne Evrope i Severne Amerike smatraju zaostalim i nevalidnim za sticanje znanja o savremenom društvu, čime se stavljaju

u poziciju primalaca znanja i testiranja koncepata i istraživačkih tema razvijenih na Zapadu. Takav pristup zanemaruje diverzifikaciju mogućnosti za inovaciju i rezilijentnost poljoprivrednog sistema i ruralnih područja, na čemu inače ZAP formalno insistira, odnosno suprotan je ukazivanju da se posebnost ruralne sociologije ispoljava upravo u istraživačkom fokusu na zapostavljena područja i ljude (Jehlička et al. 2020; Goszczynski & Wroblewski 2020; Maye & Duncan 2017; Kay, Shubin & Thelen 2012). Veća komunikacija između različitih socio-prostornih konteksta neophodna za analizu negativnih tendencija korporativnog režima hrane kao i mogućnosti njihovog prevazilaženja je svakako i jedan od razloga postojeće separacije na kojoj insistiraju najrazvijenije zemlje.

6. Literatura

- Accio, A. et al. 2016. The Land Grabbing in the International Scenario: The Role of the EU in Land Grabbing. *Agricultural and Food Economics*, 4(12) DOI 10.1186/s40100-016-0056-7
- Aistara, G.A, 2009. Maps from Space: Latvian Organic Farmers Negotiate Their Place in the European Union. *Sociologia Ruralis*, 49(2): 132–150. DOI: 10.1111/j.1467-9523.2009.00485.x
- Ajates, R. 2020. An Integrated Conceptual Framework for the Study of Agricultural Cooperatives: From Repolitisation to Cooperative Sustainability. *Journal of Rural Studies*, 78: 467–479. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.06.019>
- Akram-Lodhi, A.H., Kay, C. (eds). 2009. *Peasants and Globalization: Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question*. London: Routledge.
- Akram-Lodhi, A.H., Kay, K. 2010. Surveying the Agrarian Question (Part 2): Current Debates and beyond. *The Journal of Peasant Studies*, 37(2): 255–284. DOI:10.1080/03066151003594906
- Alons, G., Zwaan, P. 2016. New Wine in Different Bottles: Negotiating and Selling the CAP post-2013 Reform. *Sociologia Ruralis*, Vol. 56(3):349–370. DOI: 10.1111/soru.12088
- Altieri, M., Rosset, P. 1996. Agro-Ecology and the Conversion of Large-Scale Conventional Systems to Sustainable Management. *International Journal of Environmental Studies*, 50 (3–4): 165–185. DOI: 10.1080/00207239608711055

- Altieri, M.A., Toledo, V.M. 2011. The Agroecological Revolution in Latin America: Rescuing Nature, Ensuring Food Sovereignty and Empowering Peasants. *The Journal of Peasant Studies*, 38(3): 587–612. <https://doi.org/10.1080/03066150.2011.582947>
- Altieri, M.A., Nicholls, C.I. 2020. Agroecology and the Reconstruction of a Post-COVID-19 Agriculture. *The Journal of Peasant Studies*, 47(5):881–898. DOI:10.1080/03066150.2020.1782891
- Araghi, F. 1995. Global De-Peasantisation, 1945–1990. *The Sociological Quarterly*, 36(2): 337–368.
- Araghi, F. 2001. The Great Global Enclosure of Our Times: Peasants and the Agrarian Question at the End of the Twentieth Century. In: Magdoff, F, Buttel, F.H., Foster, J.B. (eds.), *Hungry for Profit: The Agribusiness Threat to Farmers, Food and the Environment*, 145–160. New York: Monthly Review Press.
- Araghi, F. 2003. Food Regimes and the Production of Value: Some Methodological Issues. *The Journal of Peasant Studies*, 30(2): 41–70. DOI:10.1080/03066150412331311129
- Araghi, F. 2009. The Invisible Hand and the Visible Foot: Peasants, Dispossession and Globalization. In: Akram-Lodhi, A. H., Kay, C. (eds.), *Peasants and Globalization: Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question*. London: Routledge, 111–47.
- Arnold, N. et al. 2022. Governing Food Futures: Towards a ‘Responsibility Turn’ in Food and Agriculture. *Journal of Rural Studies*, 89:82–86.
- Aurea, M., Førdea, A. Magnussen; T. 2018. Will Migrant Workers Rescue Rural Regions? Challenges of Creating Stability Through Mobility. *Journal of Rural Studies*, 60: 52–59. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2018.03.005
- Austin, K. 2010. The “Hamburger Connection“ as Ecologically Unequal Exchange: A Cross-National Investigation of Beef Exports and Deforestation in Less-Developed Countries. *Rural Sociology*, 75(2): 270–299. DOI: 10.1111/j.1549–0831.2010.00017.x. ruso_17_299
- Bailey, C. 2013. Local Solutions to Inequality: Steps Toward Fostering a Progressive Social Movement. *Rural Sociology*, 78(4): 411–428. DOI: 10.1111/ruuso.12032.
- Barca, F. (2009). *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy: A Place-based approach to meeting European Union challenges and expectations*, Independent report, European Commission.

- Battaglini, E., Babović, M. 2016. Nature and Culture in Territorialisation Processes: Towards Sustainability, In: Desein, J., Battaglini, E., Horlings, L. (eds.), *Culture and Territorialisation. Theory and Practice*, Routledge Studies in Culture and Sustainable Development, London, Routledge.
- Bayona-i-Carrasco, J., Gil-Alonso, F. 2013. Foreign Immigration the Solution to Rural Depopulation? The Case of Catalonia (1996–2009) *Sociologia Ruralis*, 53(1): 26–51. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2012.00577.x
- Beck, U. 2000. Living Your Own Life in a Runaway World: Individualization, Globalization and Politics. In: Hutton, W., Giddens, A. (eds.), *Global Capitalism*. New York: The New Press
- Beck, U. 2001. *Prionalaženje političkoga: prilog teoriji refleksivne modernizacije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Beck, U. 2008. *World at Risk*, 1st edition, Polity Press.
- Bell, M. 1992. The Fruit of Difference: The Rural-Urban Continuum as a System of Identity! *Rural Sociology*, 57(1): 65–82. <https://doi.org/10.1111/j.1549-0831.1992.tb00457.x>
- Bell, M. 2007. The Two-ness of Rural Life and the Ends of Rural Scholarship. *Journal of Rural Studies* 23(4):402–415. DOI:10.1016/j.jrurstud.2007.03.003
- Bell, M., Lloyd, S.E., Vatovec, Ch. 2010. Activating the Countryside: Rural Power, the Power of the Rural and the Making of Rural Politics. *Sociologia Ruralis*, 50(3):205–224. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2010.00512.x
- Bernard, J. et al. 2019. Poverty and Social Exclusion in Diversified Rural Contexts. *Sociologia Ruralis*, 59(3): 353–367. DOI: 10.1111/soru.12260
- Bernard, J. 2019. Where Have All the Rural Poor Gone? Explaining the Rural–Urban Poverty Gap in European Countries. *Sociologia Ruralis*, 59(3):369–392. <https://doi.org/10.1111/soru.12235>
- Bernstein, H. 1979. Concepts for the Analysis of Contemporary Peasantries. *The Journal of Peasant Studies*, 6(4): 421–444.
- Bernstein, H., Byres, T.J. 2001. From Peasant Studies to Agrarian Change. *Journal of Agrarian Change* 1 (1): 1–56. <https://doi.org/10.1111/1471-0366.00002>

- Bernstein, H. 2004. "Changing Before Our Very Eyes": Agrarian Questions and the Politics of Land in Capitalism Today. *Journal of Agrarian Change*, 4(1-2):190-225. <https://doi.org/10.1111/j.1471-0366.2004.00078.x>
- Bernstein, H. 2006. Is there an Agrarian Question in the 21st century? *Canadian Journal of Development Studies*, 27(4), 449-60. DOI: 10.1080/02255189.2006.9669166
- Bernstein, H. 2009. Agrarian Questions from Transition to Globalization. In: Akram-Lodhi, A.H., Kay, C. (eds.), *Peasants and Globalization: Political Economy, Rural Transformation and the Agrarian Question*. London: Routledge, pp. 239-261.
- Bernstein, H. 2009a. V.I. Lenin and A.V. Chayanov: Looking Back, Looking Forward. *The Journal of Peasant Studies*, 36(1): 55-81, DOI: 10.1080/03066150902820289
- Bernstein, H. 2010. Introduction: Some Questions Concerning the Productive Forces. *Journal of Agrarian Change*, 10(3): 300-314. <https://doi.org/10.1111/j.1471-0366.2010.00272.x>
- Bernstein, H. 2010a. *Class Dynamics of Agrarian Change*. Halifax, N.S.: Fernwood.
- Bernstein, H. 2016. Agrarian Political Economy and Modern World Capitalism: The Contributions of Food Regime Analysis. *The Journal of Peasant Studies*, 43(3): 611-647. DOI: 10.1080/03066150.2015.1101456
- Bernstein, H. 2018. Forum: Fifty Years of Debate on Peasantries, 1966-2016. *The Journal of Peasant Studies*, 45(4): 689-714. DOI: 10.1080/03066150.2018.1
- Bernstein, H. 2018a. The 'Peasant Problem' in the Russian Revolution(s), 1905-1929. *The Journal of Peasant Studies*, 45(5-6): 1127-1150. DOI: 10.1080/03066150.2018.1428189
- Beus, C.E., Dunlap, R.E. 1991. Measuring Adherence to Alternative vs. Conventional Agricultural Paradigms: A Proposed Scale. *Rural Sociology*, 56(3): 432-460.
- Beus, C.E., Dunlap, R.E. 1994. Endorsement of Agrarian Ideology and Adherence to Agricultural Paradigms! *Rural Sociology*, 59(3): 462-484.
- Bilewicz, A.M. 2020. Beyond the Modernisation Paradigm: Elements of a Food Sovereignty Discourse in Farmer Protest Movements and Alternative Food Networks in Poland. *Sociologia Ruralis*, 60(4):754-772. DOI: 10.1111/soru.12295

- Bock, B. 2016. Rural Marginalisation and the Role of Social Innovation; A Turn Towards Nexogenous Development and Rural Reconnection. *Sociologia Ruralis*, 56(4):552–573. DOI: 10.1111/soru.12119
- Bogdanov, N., Rodić, V., Vittuari, M. 2012. Structural Change in Transitional Agriculture: Evidence from Serbia. *132nd Seminar of the EAAE “Is transition in European agriculture really over?” New dimensions and challenges of transition and post-transition processes in agriculture and food sectors in the European Union and EU acceding and neighbouring countries*. Skopje, October 25–27.
- Bokan, N. 2016. Ekosela: subpolitični odgovor na neodrživost. *Sociologija i prostor*, 54 (2016) 204 (1): 45–70. <https://doi.org/10.5673/sip.54.1.3>
- Bonanno, A. et al. 1995. To Farm or Not to Farm: Rural Dilemma in Russia and Ukraine! *Rural Sociology*, 58(5): 404–425. <https://doi.org/10.1111/j.1549-0831.1993.tb00502.x>
- Bonanno, A., Lyman, K. 2009. The Introduction of Capitalism in Russian Agriculture: Popular Response to Neo-Liberal Reforms. *Rural Sociology*, 64(1): 113–132. DOI:10.1111/j.1549-0831.1999.tb00007.x
- Bonanno, A. et al. (eds.), 2010. From Community to Consumption: New and Classical Themes in Rural Sociology Research. *Research in Rural Sociology and Development*, Vol. 16, Emerald Group Publishing Limited.
- Bonfiglio, S.A. et al. 2017. Are Rural Regions Prioritizing Knowledge Transfer and Innovation? Evidence from Rural Development Policy Expenditure across the EU. *Journal of Rural Studies*, 53: 78–87. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.05.005>
- Borras, S.M. 2004. *La Via Campesina: An Evolving Transnational Social Movement*. Transnational Institute (TNI) Briefing Paper, November 2004. Amsterdam: Transnational Institute (TNI).
- Borras, S.M., Edelman, M., Kay, C. 2008. Transnational Agrarian Movements: Origins and Politics, Campaigns and Impact. *Journal of Agrarian Change*, 8 (2–3): 169–204. DOI: 10.1111/j.1471-0366.2008.00167.x
- Borras, S.M. 2009. Agrarian Change and Peasant Studies: Changes, Continuities and Challenges – An Introduction. *The Journal of Peasant Studies*, 36(1)5–31. DOI:10.1080/03066150902820297

- Borras S.M. et al. 2012. Land Grabbing in Latin America and the Caribbean. *Journal of Peasant Studies*, 39 (3–4): 845–872. DOI: 10.1080/03066150.2012.679931
- Borras, S.M., Franco, J., van der Ploeg, J.D. 2013. Introduction. In: *Land Concentration, Land Grabbing and People's Struggles in Europe*, a joint project of TNI, FIAN International, FIAN Netherlands, FIAN Germany, FIAN Austria, IGO in Poland and FDCL in Germany. Transnational Institute (TNI) for European Coordination, Via Campesina and Hands off the Land network.
- Borras, S.M., Franco, J. 2013. Global Land Grabbing and Political Reactions 'From Below'. *Third World Quarterly*, 34(9): 1723–1747. <https://doi.org/10.1080/01436597.2013.843845>
- Borras, S. M., Franco, J. C., Wang, C. 2013. The Challenge of Global Governance of Land Grabbing: Changing International Agricultural Context and Competing Political Views and Strategies. *Globalizations*, 10(1): 161–179. DOI: 10.1080/14747731.2013.764152
- Borras, S. M., Franco, J. C., Suárez, S. M. 2015. Land and Food Sovereignty. *Third World Quarterly*, 36(3): 600–617. DOI:10.1080/01436597.2015.1029225
- Borras, S.M. 2018. Understanding and Subverting Contemporary Right-Wing Populism: Preliminary Notes from a Critical Agrarian Perspective. Paper presented at the ERPI 2018 *International Conference "Authoritarian Populism and the Rural World"* (17–18 March 2018, International Institute of Social Studies, The Hague). Available online at: [https://www.tni.org/files/artic le-downl oads/erpi_cp_47_borras.pdf](https://www.tni.org/files/artic%20le-downloads/erpi_cp_47_borras.pdf) Accessed 12 July 2019
- Borras, S.M. 2019 Agrarian Social Movements: The Absurdly Difficult but not Impossible Agenda of Defeating Right-Wing Populism and Exploring a Socialist Future. *Journal of Agrarian Change* 20(1): 1–34. DOI: 10.1111/joac.12311
- Bosworth, G., Willett, J. 2011. Embeddedness or Escapism? Rural Perceptions and Economic Development in Cornwall and Northumberland. *Sociologia Ruralis*, 51(2):195–214. DOI: 10.1111/j.1467-9523.2011.00533.x
- Bosworth, G., Atterton, J. 2012., Entrepreneurial In-migration and Neoenogenous Rural Development. *Rural Sociology* 77(2):254–279. DOI: 10.1111/j.1549-0831.2012.00079.x

- Bosworth, G. et al. 2016. Empowering Local Action through Neo-Endogenous Development; The Case of LEADER in England. *Sociologia Ruralis*, 56(3):427–479. DOI: 10.1111/soru.12089
- Bourdieu, P. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press
- Bourdieu, P. 2005. *The Social Structure of the Economy*. Cambridge: Polity Press
- Bowen, S. 2010. Embedding Local Places in Global Spaces: Geographical Indications as a Territorial Development Strategy. *Rural Sociology*, 75(2):209–243. DOI: 10.1111/j.1549–0831.2009.00007.x
- Bowen, S. De Master, K. 2011. New Rural Livelihoods or Museums of Production? Quality Food Initiatives in Practice. *Journal of Rural Studies*, 27: 73–82. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2010.08.002>
- Bowen, S. 2011. The Importance of Place: Re-territorialising Embeddedness, *Sociologia Ruralis*, 51(4): 325–348. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2011.00543.x
- Božić, D., Bogdanov, N. Ševarlić, M. 2011. *Ekonomska poljoprivreda*. Beograd: Poljoprivredni fakultet Univerzitet u Beogradu.
- Brass, T. 1997. The Agrarian Myth, the ‘New’ Populism and the ‘New’ Right. *The Journal of Peasant Studies* 24 (4): 201–245.
- Brass, T. 2007. Weapons of the Week, Weakness of the Weapons: Shifts and Stasis in Development Theory. *The Journal of Peasant Studies*, 34(1):111–153. DOI: 10.1080/03066150601120049
- Brass, T. 2013. *Peasants, Populism and Postmodernism: The Return of the Agrarian Myth* (1st edn). London: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Brenner, N. (ed) 2014. *Implosions/Explosions: Towards a Study of Planetary Urbanization*. Berlin: Jovis.
- Bridge, G. 1997. Towards a Situated Universalism: On Strategic Rationality and ‘Local Theory’. *Environment and Planning D: Society and Space*, 15(6):633–639. DOI: 1068/d150633
- Brunori, G., Rossi, A., Guidi, F. 2012. On the New Social Relations around and beyond Food. Analysing Consumers’ Role and Action in Gruppi di Acquisto Solidale (Solidarity Purchasing Groups). *Sociologia Ruralis*, 52(1):1–30. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2011.00552.x
- Bunkery, S.G., Ciccantell, P.S. 2005. Matter, Space, Time and Technology: How Local Process Drives Global Systems, In: Ciccantell, P.S.,

- Smith, D., Seidman, G. (eds.), Nature, Raw Materials, and Political Economy. *Research in Rural Sociology and Development*, Vol. 10. Oxford: Elsevier.
- Bunkus, R., Theesfeld, I. 2018. Land Grabbing in Europe? Socio-Cultural Externalities of Large-Scale Land Acquisitions (LSLA) in East Germany. *Land*, 7/98 DOI: 10.3390/land7030098
- Burch, D., Lawrence, G. 2005. Supermarket Own Brands, Supply Chains and the Transformation of the Agrofood System. *International Journal of the Sociology of Agriculture and Food*, 13(1): 1–18. <https://doi.org/10.48416/ijaf.v13i1.312>
- Burch, D., Lawrence, G. 2009. Towards a Third Food Regime: Behind the Transformation. *Agriculture and Human Values*, 26(4):267–279. <https://doi.org/10.1007/s10460-009-9219-4>
- Busch, L. Bain, C. 2004. New! Improved? The Transformation of the Global Agrifood System. *Rural Sociology* 69(3): 321–346. <https://doi.org/10.1526/0036011041730527>
- Busch, L. 2010. Can Fairy Tales Come True? The Surprising Story of Neoliberalism and World Agriculture. *Sociologia Ruralis*, 50(4):331–351. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2010.00511.x
- Bush, S., Oosterveer, P. 2007. The Missing Link: Intersecting Governance and Trade in the Space of Place and the Space of Flows. *Sociologia Ruralis*, 47(4):384–399. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2007.00441.x>
- Burns, L. 2021. Challenges to Habitus: Scruffy Hedges and Weeds in the Irish Countryside. *Sociologia Ruralis*, 61(1):2–25. DOI: 10.1111/soru.12307
- Buttel, F.H. 1992. Environmentalization: Origins, Processes, and Implications for Rural Social Change! *Rural Sociology* 57(1); 1–27. <https://doi.org/10.1111/j.1549-0831.1992.tb00454.x>
- Buttel, F.H. 1996. Environmental and Resource Sociology: Theoretical Issues and Opportunities for Synthesis. *Rural Sociology* 61(1): 56–76. <https://doi.org/10.1111/j.1549-0831.1996.tb00610.x>
- Buttel, F.H. 2001. Some Reflections on Late Twentieth Century Agrarian Political Economy. *Sociologia Ruralis*, 41(1): 165–181. DOI: 10.1111/1467-9523.00176
- Campbell, H. 2005. The Rise and Rise of EurepGAP: The European (Re) Invention of Colonial Food Relations. *International Journal of*

- Sociology of Agriculture and Food*, 13 (2): 6–19. DOI <https://doi.org/10.48416/ijaf.v13i2.307>
- Campbell, H. 2009. Breaking New Ground in Food Regime Theory: Corporate Environmentalism, Ecological Feedbacks and the ‘Food from Somewhere’ Regime. *Agriculture and Human Values* 26 (4): 309–319. DOI: 10.1007/s10460-009-9215-8
- Campbell, B. et al. 2017. Agriculture Production as a Major Driver of the Earth system Exceeding Planetary Boundaries. *Ecology and Society* 22(4):8. DOI: 10.5751/ES-09595-220408
- Camprag, N., Suri, A. (eds). 2019. *Three Decades of Post-socialist Transition*, Technische Universität Darmstadt.
- Carfanga, L.B. et al. 2014. An Emerging eco-Habitus: The Reconfiguration of High Cultural Capital Practices among Ethical Consumers. *Journal of Consumer Culture*. 14(2): 158–178. DOI: 10.1177/1469540514526227
- Carolan, M. 2014. Future Food ‘Needs’: From Consumer to Citizen Choice. *Sociologia Ruralis*, 54 (1): 98–100. DOI: 10.1111/soru.12035
- Carolan, M., Stuart, D. 2016. Get Real: Climate Change and All That ‘It’ Entails. *Sociologia Ruralis*, 56(1):74–95. <https://doi.org/10.1111/soru.12067>
- Carolan, M. 2017. More-than-Active Food Citizens: A Longitudinal and Comparative Study of Alternative and Conventional Eaters. *Rural Sociology*, 82(2): 197–225. DOI: 10.1111/ruso.12120
- Carolan, M. 2020. Rural Sociology Revival: Engagements, Enactments and Affectments for Uncertain Times. *Sociologia Ruralis*, 60(1):284–302. DOI: 10.1111/soru.12284
- Castellano, R.L. 2016. Alternative Food Networks and the Labor of Food Provisioning: A Third Shift? *Rural Sociology*, 81(3): 445–469, DOI: 10.1111/ruso.12104.
- Castells, M. 1996. *The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell.
- Castells, M. 2005. The Networked Society. From Knowledge to Policy. In: Castells, M., Cardoso, G. (eds.), *The Networked Society. From Knowledge to Policy*. Washington: Johns Hopkins Centre for Transatlantic Relations, 3–23.
- Chayanov, V.A. 1986. *The Theory of Peasant Economy* (edited by Thorner, B. et al.), Manchester University Press.

- Chiswell, H.M., Lobley, M. 2015. Recruitment Crisis in Agriculture? *Sociologia Ruralis*, 55(2):150–154. DOI: 10.1111/soru.12071
- Chiswell, H.M., Lobley, M. 2018. It's Definitely a Good Time to Be a Farmer: Understanding the Changing Dynamics of Successor Creation in Late Modern Society. *Rural Sociology*, 83(3): 630–653 DOI: 10.1111/ruso.12205
- Ciccantell, P.S., Smith, D.A., Seidman, G. (eds.), 2005. Nature, Raw Materials, and Political Economy. *Research in Rural Sociology and Development*, Vol. 10. Oxford: Elsevier.
- Ciccantell, P.S., Smith, D.A. 2005. Introduction. In: Ciccantell, P.S., Smith, D.A., Seidman, G. (eds). Nature, Raw Materials, and Political Economy. *Research in Rural Sociology and Development*, Vol. 10. Oxford: Elsevier. 1–20.
- Clapp, C., Moseley W.G. 2020. This Food Crisis Is Different: COVID-19 and the Fragility of the Neoliberal Food Security Order. *The Journal of Peasant Studies*, DOI: 10.1080/03066150.2020.1823838
- Cloke, P., Goodwin, M. (1992). Conceptualizing Countryside Change. From Post-Fordism to Rural Structured Coherence. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 17, 321–336. <https://doi.org/10.2307/622883>
- Cloke, P. J., 2006. Conceptualizing Rurality, In: Cloke, P., Marsden, T., Mooney, P. H. (eds.), *Handbook of Rural Studies*. London: Sage Publications Ltd, 18–28.
- Constantina, C., Luminit, Ch., Vasile, A.J. 2017. Land Grabbing: A Review of Extent and Possible Consequences in Romania. *Land Use Policy* 62: 143–150. DOI: 10.1016/j.landusepol.2017.01.001
- Conway, Sh. et al., 2021. Going against the Grain: Unravelling the Habitus of Older Farmers to Help Facilitate Generational Renewal in Agriculture. *Sociologia Ruralis*, 61:602–622. DOI: 10.1111/soru.12355
- Copus, A., Kahila, P., Fritsch, M. 2022. City Region Thinking, a Zombie Idea in Regional and Rural Development? Scotland and Finland Compared. *Journal of Rural Studies*, 89: 348–356. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.11.019>
- Cotula, F. 2013. The New Enclosures? Polanyi, International Investment Law and the Global Land Rush. *Third World Quarterly*, 34(9): 1605–1629.

- Cowie, P., Townsend, L., Salemin, K. 2020. Smart Rural Futures: Will Rural Areas Be Left behind in the 4th Industrial Revolution? *Journal of Rural Studies*, 79: 169–176. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.08.042>
- Cretella, A. 2019. Alternative Food and the Urban Institutional Agenda: Challenges and Insights from Pisa. *Journal of Rural Studies*, 69: 117–129. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.04.005>
- Cvejić S., Babović M., Petrović M., Bogdanov N., Vuković O. 2010. *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*, Beograd: UNPD Srbija, Sektor za inkluzivni razvoj, Beograd.
- Dargan, L., Shucksmith, M. 2008. LEADER and Innovation. *Sociologia Ruralis*, 48(3) DOI: 10.1111/j.1467–9523.2008.00463.x
- Darnhofer, I. 2020. Farming from a Process-Relational Perspective: Making Openings for Change Visible. *Sociologia Ruralis*, 60(2) DOI: 10.1111/soru.12294
- Davis, M. 2006. *Planet of Slums*. London: Verso.
- della Porta, D., Caiani, M. 2009. *Social Movements and Europeanization*, Oxford: Oxford University Press.
- de Haan, E. et al. 2018. Defining ‘Success’ of Local Citizens’ Initiatives in Maintaining Public Services in Rural Areas: A Professional’s Perspective. *Sociologia Ruralis*, 58(2):312–330. DOI: 10.1111/soru.12173
- de Lima, F.A. et al. 2021. Do Organic Standards Have a Real Taste of Sustainability? – A Critical Essay. *Journal of Rural Studies*, 81: 89–98. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.08.035>
- de Master, K. 2012. Designing Dreams or Constructing Contradictions? European Union Multifunctional Policies and the Polish Organic Farm Sector, *Rural Sociology* 77(1): 89–109, DOI: 10.1111/j.1549–0831.2012.00071.x
- Dickens, P. 2000. Society, Space and the Biotic Level. An Urban and Rural Sociology for the New Millennium. *Sociologia*, 34(1):147–164. Doi: 10.1177/S0038038500000109
- Dinnie, E., Fischer, A. 2020. The Trouble with Community: How ‘Sense of Community’ Influences Participation in Formal, Community-Led Organisations and Rural Governance. *Sociologia Ruralis*, 60(1):243–459. DOI: 10.1111/soru.12273

- Dixon, J. 2009. From the Imperial to the Empty Calorie: How Nutrition Relations Underpin Food Regime Transitions. *Agriculture and Human Values*, 26(4):321–333. DOI: 10.1007/s10460-009-9217-6
- Dufeu, I. et al. 2020. Can Standards Save Organic Farming from Conventionalisation? Dynamics of Collective Projects and Rules in a French Organic Producers' Organization. *Sociologia Ruralis*, 60 (3): 621 – 638. <https://doi.org/10.1111/soru.12298>
- Duncan, J., Pascucci, S. 2017. Mapping the Organisational Forms of Networks of Alternative Food Networks: Implications for Transition. *Sociologia Ruralis*, 57(3):316–339. DOI: 10.1111/soru.12167
- DuPuis, E.M., Goodman, D. 2005. Should We Go “Home“ to Eat?: Toward a Reflexive Politics of Localism. *Journal of Rural Studies*, 21: 359–371 . <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2005.05.011>
- Edelman, M. et al. 2014. Introduction: Critical Perspectives on Food Sovereignty. *The Journal of Peasant Studies*, 41(6): 911–931. DOI: 10.1080/03066150.2014.963568
- Elden, S. 2004. *Understanding Henri Lefebvre Theory and the Possible*, London New York: Continuum.
- Elden, S., Morton, A.D. 2015. Thinking Past Henri Lefebvre: Introducing “The Theory of Ground Rent and Rural Sociology“. *Antipode*, 48(1): 57–66. doi: 10.1111/anti.12171
- Ellingsen, W. 2017. Rural Second Homes: A Narrative of De-Centralisation. *Sociologia Ruralis*, 57(2): 230–244. DOI: 10.1111/soru.12130, pp. 229–244.
- Erjavec, K., Erjavec, E., Juvančić, L. 2009. New Wine in Old Bottles: Critical Discourse Analysis of the Current Common EU Agricultural Policy Reform Agenda. *Sociologia Ruralis*, 49(1):42–55. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2008.00477.x
- Erjavec, K., Erjavec, E. 2020. The Noble or Sour Wine: European Commission's Competing Discourses on the Main CAP Reforms. *Sociologia Ruralis*, 60(3):661–679. DOI: 10.1111/soru.12300
- Escobar, A. 1998. Whose Knowledge, Whose Nature? Biodiversity, Conservation, and the Political Ecology of Social Movements. *Journal of Political Ecology*, 5(1): 53–82.
- European Commission (2008) *Poverty and Social Exclusion in Rural Areas – Final Study Report*, European Commission 2008.

- Fairhead, J., Leach, M., Scoones, I. 2012. Green Grabbing: A New Appropriation of Nature? *The Journal of Peasant Studies*, 39(2):237–261. DOI: 10.1080/03066150.2012.671770
- Falkowski, J. 2013. Political Accountability and Governance in Rural Areas: Some Evidence from the Pilot Programme LEADER in Poland. *Journal of Rural Studies*, 32: 70–79. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2013.04.008>
- Florida, R. 2002. *Cities and the Creative Class*. New York: Basic Books.
- Fold, N., Pritchard, B. (eds) 2005. *Cross-continental Food Chains*. New York-London: Routledge.
- Fonte, M. 2008. Knowledge, Food and Place. A Way of Producing, a Way of Knowing. *Sociologia Ruralis*, 48(3):200–222. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2008.00462.x
- Franco, J., Mehta, L., Veldwisch, G.J. 2013. The Global Politics of Water Grabbing. *Third World Quarterly*, 34(9): 1651–1675. <https://doi.org/10.1080/01436597.2013.843852>
- Friedland, W.H. 2002. Agriculture and Rurality: Beginning the “Final Separation”? *Rural Sociology*, 67(3): 350–371. DOI: 10.1111/j.1549-0831.2002.tb00108.x
- Friedland, W.H. 2010. New Ways of Working and Organization: Alternative Agrifood Movements and Agrifood Researchers. *Rural Sociology* 75(4):601 – 627. DOI: 10.1111/j.1549-0831.2010.00031.x
- Friedmann, H., McMichael, P. 1989. Agriculture and the State System: The Rise and Decline of National Agricultures, 1870 to the Present. *Sociologia Ruralis*, 29: 93–117.
- Friedmann, H. 1993. International Political Economy of Food: A Global Crisis. *New Left Review*, Jan./Feb. 1993, 197: 29–57.
- Friedmann, H. 2005. From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and the Emergence of Food Regimes. In: F.H. Buttel and P. McMichael, (eds.), *New Directions in the Sociology of Global Development. Research in Rural Sociology and Development*, Vol. 11. Oxford: Elsevier, 229–67.
- Friedmann, H. et al. 2010. Agrifood Alternatives and Reflexivity in Academic Practice. *Rural Sociology*, 75(4): 532–537, DOI: 10.1111/j.1549–0831.2010.00035.x

- Friedmann, H. 2016. Commentary: Food Regime Analysis and Agrarian Questions: Widening the Conversation. *The Journal of Peasant Studies*, 43(3): 671–692. DOI: 10.1080/03066150.2016.1146254
- Friedmann, H. 2018. Forum: Fifty Years of Debate on Peasantries, 1966–2016. *The Journal of Peasant Studies*, 45(4): 689–714. DOI: 10.1080/03066150.2018.1
- Friedmann, H. 2018a. Metabolism of Global Cities: London, Manchester, Chicago. In Marsden, T. (ed.), *Sage Handbook of Nature*. Thousand Oaks: Section on Urban Natures: Sustainable Communities. 1328–1358.
- Friedmann, H. 2019: The Awkward Class: A Foundation for Peasant Studies, *The Journal of Peasant Studies*, 46: 1096–1105. DOI: 10.1080/03066150.2019.1608684
- Furmankiewicz, M., Janc, K., Macken-Walsh, A. 2016. The Impact of EU Governance and Rural Development Policy on the Development of the Third Sector in Rural Poland: A Nation-Wide Analysis. *Journal of Rural Studies*, 43: 225–234. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.12.011>
- Furmankiewicz, M., Janc, K., Macken-Walsh, A. 2021. Implementation of the EU LEADER Programme at Member-State Level: Written and Unwritten Rules of Local Project Selection in Rural Poland. *Journal of Rural Studies*, 86: 357–365. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.05.020>
- Galluzzo, N. 2021. A Quantitative Analysis on Romanian Rural Areas, Agritourism and the Impacts of European Union's Financial Subsidies. *Journal of Rural Studies*, 82: 458–467. DOI:10.1016/j.jrurstud.2021.01.025
- Garcia-Cortijo, M.C. et al. 2019. Innovation in Rural Spain. What Drives Innovation in the Rural-Peripheral Areas of Southern Europe? *Journal of Rural Studies*, 71: 114–124. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2019.02.027
- Geisler, Ch., Makki, F. 2014. People, Power, and Land: New Enclosures on a Global Scale. *Rural Sociology*, 79(1): 28–33. DOI: 10.1111/ruso.12030.
- Gellert, P.K. 2005. For a Sociology of Socionature: Ontology and the Commodity-Based Approach. In: Ciccantell, P.S., Smith, D.A., Se-

- idman, G. (eds.). *Nature, Raw Materials, and Political Economy. Research in Rural Sociology and Development*, Vol. 10. Oxford: Elsevier. 65–91.
- Gellert, P.K. 2010. Extractive Regimes: Toward a Better Understanding of Indonesian Development. *Rural Sociology*, 75(1): 28–57. <https://doi.org/10.1111/j.1549-0831.2009.00001.x>
- Gkartzios, M., Scott, M. 2014. Placing Housing in Rural Development: Exogenous, Endogenous and Neo-Endogenous Approaches. *Sociologia Ruralis*, 54(3) DOI: 10.1111/soru.12030
- Goodman, D., Watts, M. 1994. Reconfiguring the Rural or Traversing the Divide?: Capitalist Restructuring and the Global Agro-Food System. *The Journal of Peasant Studies*, 22(1);1–49. DOI: 10.1080/03066159408438565
- Goodman, D. 2001. Ontology Matters: The Relational Materiality of Nature and Agro-Food Studies. *Sociologia Ruralis*, 41(2):182–200. DOI: 10.1111/1467–9523.00177
- Goodman, D., DuPuis, M. 2002. Knowing Food and Growing Food: Beyond the Production-Consumption Debate in the Sociology of Agriculture. *Sociologia Ruralis*, 42(1): 5–22. DOI: 10.1111/1467–9523.00199
- Goodman, D. 2009. Place and Space in Alternative Food Networks: Connecting Production and Consumption, Environment, Politics and Development Working Paper Series Department of Geography, King's College London, Paper No. 21, <http://www.kcl.ac.uk/schools/sspp/geography/research/epd/working.html>
- Gorlacha, K. et al. 2008. Agriculture, Communities, and New Social Movements: East European Ruralities in the Process of Restructuring. *Journal of Rural Studies*, 24: 161–171. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2007.12.003>
- Gorton, M., Lowe, Ph., Zellei, A. 2005. Pre-accession Europeanisation: The Strategic Realignment of the Environmental Policy Systems of Lithuania, Poland and Slovakia towards Agricultural Pollution in Preparation for EU Membership. *Sociologia Ruralis*, 45(3): 202–223. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2005.00301.x
- Gorton, M. et al. 2011. Public and Private Agri-Environmental Regulation in Post-Socialist Economies: Evidence from the Serbian Fresh

- Fruit and Vegetable Sector. *Journal of Rural Studies*, 27: 144–152. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2010.12.002>
- Goszczyński, W., Wróblewski, M. 2020. Beyond Rural Idyll? Social Imaginaries, Motivations and Relations in Polish Alternative Food Networks. *Journal of Rural Studies*, 76: 254–263. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.04.031>
- Gray, J. 2000. The Common Agricultural Policy and the Re-Invention of the Rural in the European Community. *Sociologia Ruralis*, 40(1): 30–52. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00130>
- Grivins, M. et al. 2017. Bricolage for Self-Sufficiency: An Analysis of Alternative Food Networks. *Sociologia Ruralis*, 57 (3):341–356. DOI: 10.1111/soru.12171
- Guth, M. et al. 2022. Is Small Beautiful? Technical Efficiency and Environmental Sustainability of Small-Scale Family Farms under the Conditions of Agricultural Policy Support. *Journal of Rural Studies*, 89: 235–247. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.11.026>
- Hajdu, A., Mamonova, N. 2020. Prospects of Agrarian Populism and Food Sovereignty Movement in Post-Socialist Romania. *Sociologia Ruralis*, 60(4): 880–904. DOI: 10.1111/soru.12301
- Halfacree, K.H. 1993. Locality and Social Representation: Space, Discourse and Alternative Definitions of the Rural. *Journal of Rural Studies*, 9(1): 23–37.
- Halfacree, K.H. 2006: Rural Space: Constructing a Three-Fold Architecture. In: Cloke, P., Marsden, T., Mooney, P.H. (eds.), *Handbook of Rural Studies*. London: Sage Publications Ltd, 44–62.
- Halfacree, K.H. 2007. Trial by Space for a ‘Radical Rural’: Introducing Alternative Localities, Representations and Lives. *Journal of Rural Studies* 23:125–141. doi:10.1016/j.jrurstud.2006.10.002
- Hall, D. 2013. Primitive Accumulation, Accumulation by Dispossession and the Global Land Grab. *Third World Quarterly*, 34(9): 1582–1604.
- Harrison, M. 1979. Chayanov and the Marxists. *The Journal of Peasant Studies*, 7(1): 86–100 DOI: 10.1080/03066157908438093
- Harvey, D. 2003. *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. 2004. The ‘New’ Imperialism: Accumulation by Dispossession. *The Socialist Register*, 40: 63–87.

- Harvey, D. 2008. The Right to the City. *New Left Review*, 53, September-October 2008.
- Harvey D. 2010. *The Enigma of Capital: And the Crises of Capitalism*. Oxford University Press.
- Harvey, D. 2012. *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. Verso.
- Harvey, M., McMeekin, A., Warde, A. (eds.) (2004) *Qualities of Food*. Manchester: Manchester University Press.
- Hatanaka, M., Bain, C., Busch, L. 2006. Differentiated Standardization, Standardized Differentiation: The Complexity of the Global Agrifood System. In: Marsden, T., Murdoch, J. (eds.), *Between the Local and the Global: Confronting Complexity in the Contemporary Agrifood Sector. Research in Rural Sociology and Development*, Vol. 12. Oxford: Elsevier, 39–68.
- Healey, P. 2004. The Treatment of Space and Place in the New Strategic Spatial Planning in Europe. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28(1): 45–67. DOI: 10.1111/j.0309-1317.2004.00502.x
- Hecht, S. 2017. Europe and the People without History. *The Journal of Peasant Studies*, 45(1): 220–225. DOI: 10.1080/03066150.2018.1396022
- Herslund, L. 2012. The Rural Creative Class: Counterurbanisation and Entrepreneurship in the Danish Countryside. *Sociologia Ruralis*, 52(2): 236–255 DOI: 10.1111/j.1467-9523.2011.00560.x
- Hillyard, S. 2007. *The Sociology of Rural Life*. www.bergpublishers.com
- Hofstee, E.W. 1963. Rural Sociology in Europe. *Rural Sociology*, 28(3): 329–341.
- Hoggart, K., Buller, H., Black, R., 1995: *Rural Europe, Identity and Change*. London: Edward Arnold.
- Holloway, L., Kneafsey, M., 2004: Geographies of Rural Cultures and Societies: Introduction. In: Holloway, L., Kneafsey, M. (eds.), *Geographies of Rural Cultures and Societies*. Ashgate Publishing, Aldershot 1–11.
- Lummina G., Horlings, L.G., Marsden, T.K. 2014. Exploring the ‘New Rural Paradigm’ in Europe: Eco-economic Strategies as a Counterforce to the Global Competitiveness Agenda. *European Urban and Regional Studies*, 21(1): 4–20. DOI: 10.1177/0969776412441934

- Hraba, J. et al. 1999. Rural and Urban Differences in Economic Experiences, Anxiety and Support for the Post-communist Reforms in the Czech and Slovak Republics. *Rural Sociology*, 64(3): 439–463.
- Hulme, D. 2008. Agricultural Technology Development, Agricultural Extension and Applied Social Research. *Sociologia Ruralis*, 30(3–4): 323–335. DOI: 10.1111/j.1467–9523.1990.tb01004.x
- Ince, O. 2014. Primitive Accumulation, New Enclosures, and Global Land Grabs: A Theoretical Intervention. *Rural Sociology*, 79(1): 104–131. DOI: 10.1111/ruso.12025.
- Jackson-Smith, D.B., Buttel, F.H. 2003. Social and Ecological Dimensions of the Alternative-Conventional Agricultural Paradigm Scale. *Rural Sociology*, 68(4):513–530. DOI: 10.1111/j.1549-0831.2003.tb00149.x
- Jaffe, J. 2017. Knowledge Equity Is Social Justice: Engaging a Practice Theory Perspective of Knowledge for Rural Transformation. *Rural Sociology*, 82(3): 391–410. DOI: 10.1111/ruso.12143
- Jaffe, J., Gertler, M. 2017. *Rural Sociology. The Cambridge Handbook of Sociology*, Vol. 1. Cambridge University Press.
- Jansen, K. 2014. The Debate on food sovereignty theory: agrarian capitalism, dispossession and agroecology. *The Journal of Peasant Studies*, 42(1):213–232. DOI: 10.1080/03066150.2014.945166
- Jehlička, P. et al. 2020. Thinking Food like an East European: A Critical Reflection on the Framing of Food Systems. *Journal of Rural Studies*, 76: 286–295. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.04.015>
- Jelić, S., Kolarević, V. 2021. Depopulacija i dostupnost usluga, sadržaja za socijalnu participaciju i infrastrukture u ruralnim naseljima – primer devastiranih opština jugoistočne Srbije. *Sociološki pregled*, 56(4): 1338–1360. <https://doi.org/10.5937/socpreg55-32121>
- Jelić, S., Kolarević, V. 2019. Significance of Agriculture in the Economic Structure of Transit Countries. *Sociological Review*, 53(3): 999–1019. doi: 10.5937/socpreg53-22695
- Jensen, J. 2018. Understanding Rural Social Class in an Era of Global Challenge. *Rural Sociology*, 83(2): 227–243. DOI: 10.1111/ruso
- Juska, A. et al. 2005. Resisting Marginalisation: The Rise of the Rural Community Movement in Lithuania. *Sociologia Ruralis*, 45 (1/2):3–21. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2005.00287.x

- Juska, A. et al. 2008. Rural Intelligentsia and Path Dependency in Post-Socialist Civic Organising: The Case of Lithuania. *Sociologia Ruralis*, 48(2):93–117. DOI: 10.1111/j.1467-9523.2007.00454.x
- Karlsson, L. et al. (2017): ‘Triple Wins’ or ‘Triple Faults’? Analysing the Equity Implications of Policy Discourses on Climate-Smart Agriculture (CSA). *The Journal of Peasant Studies*, 45(1):150–174. DOI: 10.1080/03066150.2017.1351433
- Kay, R., Shubin, S., Thelen, T. 2012. Rural Realities in the Post-Socialist Space. *Journal of Rural Studies*, 28: 55–62. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2012.03.001
- Kelly, A.B. 2011. Conservation Practice as Primitive Accumulation. *The Journal of Peasant Studies*, 38(4): 683–701. DOI: 10.1080/03066150.2011.607695
- Kelemen, E. et al. 2008. Knowledge Dynamics and Sustainability in Rural Livelihood Strategies: Two Case Studies from Hungary. *Sociologia Ruralis*, 48(3):257–273. DOI: 10.1111/j.1467-9523.2008.00467.x
- Klärner, A., Knabe, A. 2019. Social Networks and Coping with Poverty in Rural Areas. *Sociologia Ruralis*, 59(3): 447–473. DOI: 10.1111/soru.12250, 448–473
- Knox, P.P., Taylor P.J. (eds.) 1997. *World Cities in a World System*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kostić, C. 1975. *Sociologija sela*. Beograd: ICS.
- Kostov, Ph., Lingard, J. 2002. Subsistence Farming in Transitional Economies: Lessons from Bulgaria. *Journal of Rural Studies*, 18: 83–94. DOI: 10.1016/S0743-0167(01)00026-2
- Kováč, I., Kučerová, E. 2006. The Project Class in Central Europe: The Czech and Hungarian Cases. *Sociologia Ruralis*, 46(1): 3–21. DOI: 10.1111/j.1467-9523.2006.00403.x
- Kroeber, A. 1948. *Anthropology*. New York: Harcourt Brace and Company.
- Kuhmonen, T. 2018. The Evolution of Problems Underlying the EU Agricultural Policy Regime. *Sociologia Ruralis*, 58 (4): 847– 866 DOI: 10.1111/soru.12213
- Kulcsár, L. 2020. Leaving Fury Road: Rural Sociology in the Era of Post-Populism, *Rural Sociology*, 85(4): 853–855. <https://doi.org/10.1111/ruso.12363>

- Kuns, B. 2017. Beyond Coping: Smallholder Intensification in Southern Ukraine. *Sociologia Ruralis*, 57(4):481–506. DOI: 10.1111/soru.12123
- Kušić, K., Lazić, S. 2022. Land on the Move. Inequality and Consolidation of Agricultural Land in Serbia. In: *LeftEast*, March 11, <https://lefteast.org/land-on-the-move-inequality-and-consolidation-of-agricultural-land-in-serbia/> (pristupljeno 9 juna 2022).
- Kušić, K. 2022. Land and Human-Soil Relations in Southeast Europe. *Connections. A Journal for Historians and Area Specialists*, <https://www.connections.clio-online.net/article/id/fda-133277> (pristupljeno 14. oktobra 2023).
- Lamine, C. 2015. Sustainability and Resilience in Agrifood Systems: Reconnecting Agriculture, Food and the Environment. *Sociologia Ruralis*, 55(1): 41–61. DOI: 10.1111/soru.12061
- Lamine, C., Darnhofer, I., Marsden, T.K. 2019. What Enables Just Sustainability Transitions in Agrifood Systems? An Exploration of Conceptual Approaches Using International Comparative Case Studies. *Journal of Rural Studies*, 68: 144–146. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.03.010>
- Lamine, C., Garçon, L., Brunori, G. 2019. Territorial Agrifood Systems: A Franco-Italian Contribution to the Debates over Alternative Food Networks in Rural Areas. *Journal of Rural Studies*, 68: 159–170. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.11.007>
- Landy, F., Moreau, S. 2018. *The Right to the Village. Justice spatiale – Spatial justice*. Université Paris Ouest Nanterre, La Défense, UMR LAVUE 7218, Laboratoire Mosaiques, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01718604>
- Latour, B. 1987. *Science in Action*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. 1993. *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latruffe, L., Dupuy, A., Desjeux, Y. 2013. What Would Farmers' Strategies Be in a no-CAP Situation? An Illustration from Two Regions in France. *Journal of Rural Studies*, 32: 10–25. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2013.04.003
- Lawson-Clark, Sh. 2012. In Search of Housing: Urban Families in Rural Contexts. *Rural Sociology*, 77(1): 110–134. DOI: 10.1111/j.1549-0831.2011.00069.x

- Leduc, G. et al. 2021. How Are Ecological Approaches Justified in European Rural Development Policy? Evidence from a Content Analysis of CAP and Rural Development Discourses. *Journal of Rural Studies*, 86: 611–622. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.06.009>
- Le Velly, R. 2019. Allowing for the Projective Dimension of Agency in Analysing Alternative Food Networks. *Sociologia Ruralis*, 59(1): 2–22. DOI: 10.1111/soru.12217
- Lee, J. et al. 2005. Networking: Social Capital and Identities in European Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 45(4):269–283. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2005.00305.x
- Leedon et al. 2021. Consuming the Earth? *Terroir* and Rural Sustainability. *Journal of Rural Studies*, 87: 415–422. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.09.030>
- Lefebvre, H., 1963. *La vallée de Campan – Étude de sociologie rurale*. Paris: PUF.
- Lefebvre, H. 1973. *Du rural à l'urbain*. Paris: Editions Anthropos.
- Lefebvre, H. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, H. 1996. [1967] The Right to the City. In: Kofman, E. Lebas, E. (eds.) *Writing on Cities*. London: Blackwell, 63–184, 147–160.
- Lefebvre, H., 2002. *Critique of Everyday Life*. Volume 2. London: Verso.
- Lefebvre, H., 2003, *The Urban Revolution*. University of Minnesota Press.
- Lefebvre, H., 2009, It Is the World that Has Changed. In: Brenner, N., Elden, S. (eds.) *State/Space*. University of Minnesota Press, 153 – 164.
- Leith, P., Vanclay, F. 2017. Placing Science for Natural Resource Management and Climate Variability: Lessons from Narratives of Risk, Place and Identity. *Sociologia Ruralis*, 57(2), DOI: 10.1111/soru.12124
- Lever, J. Sonnino, R., Cheetham, F. 2019. Reconfiguring Local Food governance in an Age of Austerity: Towards a Place Based Approach? *Journal of Rural Studies*, 69: 97–105. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2019.04.009
- Lévi-Strauss, L., Mendras, H. 1974. Rural Studies in France. *The Journal of Peasant Studies*, 1(3): 363–378.
- Levien, M. 2013. The Agrarian Question in the Neoliberal Era: Primitive Accumulation and the Peasantry. *The Journal of Peasant Studies*, 40(1); 307–311, DOI:10.1080/03066150.2012.754256

- Levien, M., Watts, M., Hairong, Y. 2018. Agrarian Marxism. *The Journal of Peasant Studies*, 45(5–6): 853–883, DOI: 10.1080/03066150.2018.1534101
- Limonad, E., Monte-Mór, R.L. 2015. Urbia – Beyond the Right to the City: Between the Rural and the Urban. *Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 13(17):103–115.
- Little, J., Jones, D. 2000. Masculinity, Gender, and Rural Policy. *Rural Sociology*, 65(4): 621–639. <https://doi.org/10.1111/j.1549-0831.2000.tb00047.x>
- Lobao, L. 1996. A Sociology of the Periphery Versus a Peripheral Sociology: Rural Sociology and the Dimension of Space! *Rural Sociology*, 61(1): 77–102. <https://doi.org/10.1111/j.1549-0831.1996.tb00611.x>
- Lobao, L., Saenz, R. 2002. Spatial Inequality and Diversity as an Emerging Research Area. *Rural Sociology*, 67(4): 497–511. DOI: 10.1111/j.1549-0831.2002.tb00116.x
- Lobao, L. 2004. Continuity and Change in Place Stratification: Spatial Inequality and Middle-Range Territorial Units. *Rural Sociology*, 69(1):1–30. <https://doi.org/10.1526/003601104322919883>
- Lockie, S. 2002. ‘The Invisible Mouth’: Mobilizing ‘the Consumer’ in Food Production–Consumption Networks. *Sociologia Ruralis*, 42(4): 278–294. DOI: 10.1111/1467–9523.00217
- Lockie, S. et al. 2002. Eating ‘Green’: Motivations Behind Organic Food Consumption in Australia. *Sociologia Ruralis*, 42(1):23–40– DOI: 10.1111/1467–9523.00200
- Lowe, Ph. 1992. Industrial Agriculture and Environmental Regulation: A New Agenda for Rural Sociology. *Sociologia Ruralis*, 32(1): 4–10.
- Lowe, Ph. et al. 1993. Regulating the New Rural Spaces: The Uneven Development of Land? *Journal of Rural Studies*, 9(3): 205–222.
- Lowe, Ph. et al. 1998. *Participation in Rural Development: A Review of European Experience*. Centre for Rural Economy, University of Newcastle, Newcastle, England.
- Lowe, Ph., Buller, H., Ward, N. 2002. Setting the Next Agenda? British and French Approaches to the Second Pillar of the Common Agricultural Policy. *Journal of Rural Studies*, 18: 1–17. DOI: 10.1016/S0743-0167(01)00025-0
- Lowe, Ph. 2010. Enacting Rural Sociology: Or What are the Creativity Claims of the Engaged Sciences? *Sociologia Ruralis*, 50(4):311–330. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2010.00522.x

- Lubarda, B. 2020. 'Homeland Farming' or 'Rural Emancipation'? The Discursive Overlap between Populist and Green Parties in Hungary. *Sociologia Ruralis*, 60(4): 810–832. DOI: 10.1111/soru.12289
- Lukić, A., Obad, O. 2013. New Actors in Rural Development – The LEADER Approach and Projectification in Rural Croatia, *Sociologija i prostor*, 54(2016) 204 (1): 71–90. DOI:10.5673/sip.54.1.4
- Lukinović, M., Opačić, A., Milojević, I. 2021. Oznake geografskog porijekla kao sredstvo valorizacije privrednog poslovanja – šanse za oporavak sela. *Sociološki pregled*, 55(4): 1412–1437. <https://doi.org/10.5937/socpreg55-32937>
- Lund, Th.B. et al. 2013. The Emergence of Diverse Organic Consumers: Does a Mature Market Undermine the Search for Alternative Products? *Sociologia Ruralis*, 53 (4): 454–478. DOI: 10.1111/soru.12022
- Lundgren, A.S., Johansson, A. 2017. Digital Rurality: Producing the Countryside in Online Struggles for Rural Survival. *Journal of Rural Studies*, 51: 73–82. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.02.001>
- Lyson, Th. A., Tickamyer, A.R. 1996. What Is Right With Rural Sociology. *Rural Sociology*, 61(1): 3–4.
- Mamonova, N., Sutherland. L. 2015. Rural Gentrification in Russia: Renegotiating Identity, Alternative Food Production and Social Tensions in the Countryside. *Journal of Rural Studies*, 42: 154–165. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2015.10.008
- Mamonova, N. 2018. Patriotism and Food Sovereignty: Changes in the Social Imaginary of Small-Scale Farming in Post-Euromaidan Ukraine. *Sociologia Ruralis*, 58(1)190–212. DOI: 10.1111/soru.12188
- Mamonova, N., Franquesa, F. 2020. Populism, Neoliberalism and Agrarian Movements in Europe. Understanding Rural Support for Right-Wing Politics and Looking for Progressive Solutions. *Sociologia Ruralis*, 60(4): 710–731. DOI: 10.1111/soru.12291
- Mandacia, N., Tutan, M.U. 2018. Global Land Grab and the Balkans: Continuity and Changes in a Unique Historical Context. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 20(3):230–250. DOI:10.1080/19448953.2018.1379754
- Mariani, M., Cerdan, C., Peri, I. 2021. Origin Food Schemes and the Paradox of reducing diversity to defend it. *Sociologia Ruralis*, 61(2)465–490. DOI: 10.1111/soru.12330

- Marinković, A. 2013. Razdoblje promjene: Sociologija sela postaje sociologija i prostor, *Sociologija i prostor*, 51 (196) (2):245–262. <https://doi.org/10.5673/sip.51.2.6>
- Marquardt, D., Möllers, J., Buchenrieder, G. 2012. Social Networks and Rural Development: LEADER in Romania. *Sociologia Ruralis*, 52(4):398–431. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2012.00571.x
- Marsden, T., Banks, J., Bristow, G. 2000. Food Supply Chain Approaches: Exploring Their Role in Rural Development, *Sociologia Ruralis*, 40(4):424–438. DOI: 10.1111/1467–9523.00158
- Marsden, T. 2004. The Quest for Ecological Modernisation: Re-Spacing Rural Development and Agri-Food Studies. *Sociologia Ruralis*, 44(2) 129–146. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2004.00267.x
- Marsden, T., Murdoch, J., 2006. Introduction. In: Marsden, T., Murdoch, J. (eds.), *Between the Local and the Global: Confronting Complexity in the Contemporary Agrifood Sector. Research in Rural Sociology and Development*, Vol. 12. Oxford: Elsevier. 1–8.
- Marsden, T. 2009. Mobilities, Vulnerabilities and Sustainabilities: Exploring Pathways from Denial to Sustainable Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 49(2):113–131. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2009.00479.x
- Marsden, T. 2016. Exploring the Rural Eco-Economy: Beyond Neoliberalism. *Sociologia Ruralis*, 56(4): 597–615. DOI:10.1111/soru.12139
- Martinez-Alier, J. 2002. *The Environmentalism of the Poor. A Study of Ecological Conflicts and Valuation*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Martinez-Alier, J. et al. 2016. Is there a Global Environmental Justice Movement? *The Journal of Peasant Studies*, 43(3):731–755. DOI:10.1080/03066150.2016.1141198
- Moseley, M. 2003. *Rural Development. Principles and Practice*. Sage Publications.
- Massey, D. 2005. *For Space*. London: SAGE Publications.
- Matacena, R., Corvo, P. 2020. Practices of Food Sovereignty in Italy and England: Short Food Supply Chains and the Promise of De-Commodification. *Sociologia Ruralis*, 60(2):414–437. DOI: 10.1111/soru.12283
- Maye, M., Duncan, J. 2017. Understanding Sustainable Food System Transitions: Practice, Assessment and Governance. *Sociologia Ruralis*, 57(3) 267–273. DOI: 10.1111/soru.12177

- May, D., Arancibia, S., Manning, L. 2021. Understanding UK farmers' Brexit Voting Decision: A Behavioural Approach. *Journal of Rural Studies* 81: 281–293. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.10.042>
- Mazzo, A.F., García, J.S. 2020. Deciphering the Phenomenon of Land Grabbing within the Framework of the European Union: Legal-Political Responses and Impact of Biofuels Production. *Revista Jurídica*, 19(2): 142–160. DOI: 0.25054/16576799.2379
- McMichael, Ph. 2005. Global Development and The Corporate Food Regime. *Research in Rural Sociology and Development* 11:265-299. DOI: 10.1016/S1057-1922(05)11010-5
- McMichael, Ph. 2009. A Food Regime Genealogy. *The Journal of Peasant Studies*, 36(1): 139–169 DOI: 10.1080/03066150902820354
- McMichael, Ph. 2010. Agrofuels in the Food Regime. *The Journal of Peasant Studies*, 37(4): 609–629. DOI: 10.1080/03066150.2010.512450
- McMichael, P. 2012. The Land Grab and Corporate Food Regime Restructuring. *The Journal of Peasant Studies*, 39(3–4): 681–670. DOI: 10.1080/03066150.2012.661369
- McMichael, Ph. 2014. Historicizing Food Sovereignty. *The Journal of Peasant Studies*, 41(2):933–957. DOI: 10.1080/03066150.2013.876999
- McMichael, Ph. 2014a. Rethinking Land Grab Ontology. *Rural Sociology* 79(1): 34–55. DOI: 10.1111/ruso.12021.
- Mendras, H. 1986. *Seljačka društva*. Zagreb: Globus.
- Miele, M., Murdoch, J. 2002. The Practical Aesthetics of Traditional Cuisines: Slow Food in Tuscany. *Sociologia Ruralis*, 42(4)313–338. DOI: 10.1111/1467–9523.00219
- Milbourne, P. 2003. Nature – Society – Rurality: Making Critical Connections. *Sociologia Ruralis*, 43(3):193–195. DOI: 10.1111/1467–9523.00240
- Miller, S. 1996. Class, Power and Social Construction: Issues of Theory and Application in Thirty Years of Rural Studies. *Sociologia Ruralis*, 36(1): 93–116. DOI:10.1111/j.1467–9523.1996.tb00006.x
- Milone, P., Ventura, F. 2019. New Generation Farmers: Rediscovering the Peasantry. *Journal of Rural Studies*, 65: 43–52. DOI:10.1016/j.jrurstud.2018.12.009
- Mincyte, D. 2011. Subsistence and Sustainability in Post-Industrial Europe: The Politics of Small-Scale Farming in Europeanising Lithuania. *Sociologia Ruralis*, 51(2): 101–118. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2011.00530.x

- Mojić, D. 2012. *Između sela i grada*, Beograd: ISIFF.
- Morgan, K., Marsden, T., Murdoch, J. 2006. Place, Power, and Provenance in the Food Chain. *Oxford Geographical and Environmental Studies Series*. Oxford University Press.
- Moore, J.W. 2011. Transcending the Metabolic Rift: A Theory of Crises in the Capitalist World-Ecology. *The Journal of Peasant Studies*, 38(1):1–46. DOI: 10.1080/03066150.2010.538579
- Müller, O. et al. 2020. Learning to LEADER. Ritualised Performances of ‘Participation’ in Local Arenas of Participatory Rural Governance. *Sociologia Ruralis*, 60(1): 222–242. DOI: 10.1111/soru.12287
- Murray Li, T. 2009. Exit from Agriculture: A Step Forward or a Step Backward for the Rural Poor? *The Journal of Peasant Studies*, 36(3): 629–636. DOI:10.1080/03066150903142998
- Murdoch, J., Pratt, A.C. 1993. Rural Studies: Modernism, Postmodernism and the ‘Post-rural’? *Journal of Rural Studies*, Vol. 9(4): 411–427.
- Murdoch, J. 2000. Networks: A New Paradigm of Rural Development? *Journal of Rural Studies*, 16: 407–419. [https://doi.org/10.1016/S0743-0167\(00\)00022-X](https://doi.org/10.1016/S0743-0167(00)00022-X)
- Naldi, L. et al. 2015. What Is Smart Rural Development? *Journal of Rural Studies*, 40: 90–101. DOI:10.1016/j.jrurstud.2015.06.006
- Navarro, F.A., Woods, M., Cejudo, E. 2016. The LEADER Initiative Has Been a Victim of Its Own Success. The Decline of the Bottom-Up Approach in Rural Development Programmes, *Sociologia Ruralis*, 56(2): 270–288. DOI: 10.1111/soru.12079
- Nedeljković, M. 2021. Sociološka analiza karakteristika društvenog sloja novih veleposednika. *Agroekonomika*, 50/90: 41–53.
- Nelson, J., Stock, P. 2018. Repeasantisation in the United States. *Sociologia Ruralis*, 58(1): 83–103. DOI: 10.1111/soru.12132
- Newby, H. 1977. In the Field: Reflections on the Study of Suffolk Farm Workers. In: Bell, C., Newby, H. (eds.) *Doing Sociological Research*. London: Allenand Unwin.
- Newby, H. 1978. The Rural Sociology of Advanced Capitalist Societies. In: Newby, H. (ed.) *International Perspectives in Rural Sociology*. Chichester: John Wiley.
- Newby, H. 1980. Rural Sociology. *Current Sociology*, 28(1): 1–117.

- Nikol, L.J., Jansen, K. 2021. Rethinking Conventionalisation: A View from Organic Agriculture in the Global South. *Journal of Rural Studies*, 86: 420–429. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.07.001>
- Nikulin, A., Trotsuk, I. 2018. Pitirim Sorokin's Contribution to Rural Sociology: Russian, European and American Milestones of a Scientific Career. *The Journal of Peasant Studies*, 45(7):1203–1220. DOI: 10.1080/03066150.2017.1419190
- Niska, M., Vesala, H.T., Vesala, K.M. 2012. Peasantry and Entrepreneurship as Frames for Farming: Reflections on Farmers' Values and Agricultural Policy Discourses. *Sociologia Ruralis*, 52(4): 453–469. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2012.00572.x
- Noack, A., Federwisch, T. 2019. Social Innovation in Rural Regions: Urban Impulses and Cross-Border Constellations of Actors. *Sociologia Ruralis*, 59(1): 92–112. DOI 10.1111/soru.12216
- Nordberg, K. 2020. Spatial Justice and Local Capability in Rural Areas. *Journal of Rural Studies*, 78:47–58. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.06.008>
- Nordberg, K. 2021. Distributed Rural Proofing – An Essential Tool for the Future of Rural Development? *Sociologia Ruralis*, 61(1): 141–162. DOI: 10.1111/soru.12316
- Oliveira, G., McKay, B., Liu, J. 2021. Beyond Land Grabs: New Insights on Land Struggles and Global Agrarian Change. *Globalizations*, 18(3):321–338. DOI: 10.1080/14747731.2020.1843842
- Ostrom, E. 1990. *Governing the Commons*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Otero, G., Pechlaner, G., Gürcan, E.C. 2013. The Political Economy of 'Food Security' and Trade: Uneven and Combined Dependency. *Rural Sociology*, 78(3): 263–289. <https://doi.org/10.1111/ruso.12011>
- Oya, C. 2009. Introduction to a Symposium on the World Development Report 2008: Agriculture for Development? *Journal of Agrarian Change*, 9(2): 231–34. DOI:10.1111/j.1471-0366.2009.00202.x
- Oya, C. 2013. Methodological Reflections on 'Land Grab' Databases and the 'Land Grab' Literature 'Rush'. *Journal of Peasant Studies*, 40(3): 503–520. DOI: 10.1080/03066150.2013.799465
- Pahl, R.E. 1965. *Urbs in Rure: the Metropolitan Fringe in Hertfordshire*. London, Geography Department, London School of Economics and Political Science.

- Pahl, R.E. 1968. 'The rural–Urban Continuum'. In: Pahl, R.E. (ed.) *Readings in Urban Sociology*. Oxford: Pergamon.
- Pahl, R.E. 2005. Are All Communities Communities in the Mind? *Sociological Review*, 53(4): 621–640. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2005.00587.x>
- Pahl, R. 2008. Hertfordshire Commuter Villages: From Geography to Sociology. *International Journal of Social Research Methodology*, 11: 103–107. <https://doi.org/10.5153/sro.2430>
- Pallota, J., Nefedova, T. 2003. Trajectories in People's Farming in Moscow Oblast During the Post-Socialist Transformation. *Journal of Rural Studies*, 19: 345–362. DOI: 10.1016/S0743-0167(03)00002-0
- Papacharalampous, N. 2021. A New Rural in the City: A No-Middlemen Markets' Ethnography. *Journal of Rural Studies*, 86:702–710. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2021.06.002
- Parsons, T. 1992. *Moderna društva*. Niš: Gradina.
- Patel, R. 2012: The Long Green Revolution. *The Journal of Peasant Studies*, 40(1):1–63. DOI:10.1080/03066150.2012.719224
- Partalidou, M., Anthopoulou, T. 2017. Urban Allotment Gardens during Precarious Times: From Motives to Lived Experiences. *Sociologia Ruralis*, 57(2) DOI: 10.1111/soru.12117
- Peck, J. 2005. Struggling with the Creative Class. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(4):740–770. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2005.00620.x>
- Pelucha, M. et al. 2021. Expanding the Ontological Horizons of Rural Resilience in the Applied Agricultural Research Policy: The Case of the Czech Republic. *Journal of Rural Studies*, 82: 340–350. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2021.01.030
- Petrović, M. et al. 2022. Aspiracije mladih iz ruralnih zajednica ka poljoprivredi, *Agroekonomija*, 51/94: 73–85.
- Petrović, M. 2009. *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pita-nja*, Beograd: ISI Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Petrović, M. 2012. Preduslovi novog modela upravljanja okruženjem, *Sociologija*, 54(1): 87–104. DOI: 10.2298/SOC1201087P
- Petrović, M. 2014. *Društvo i gradovi: između lokalnog i globalnog*. Beograd: ISI Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Čigoja štampa.

- Petrović, M., Toković, M. 2016. Neoendogeni razvoj gradova i ekološki paradoks: studija slučaja šest gradova u Srbiji. *Sociologija*, 58 (poseban broj):181–209. DOI: 10.2298/SOC16S1181P
- Petrović, M., Toković, M. 2018. *Gradovi u ogledalu: između identiteta i brend imidža*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Petrović, M. 2019. Smart City and Its Social Implications. In: Stojkov, B. (ed.): *The e-Future of Cities*. Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Geography and Academy of Engineering Sciences in Serbia, 135–145.
- Petrović, M. 2021. Izgradnja inkluzivne i održive povezanosti između ruralnih i urbanih zajednica. U: Stanišić, N. (ur.) *Zbornik radova sa Treće konferencije o urbanom planiranju i regionalnom razvoju*. Sarajevo: Udruženje konsultanata inženjera Bosne i Hercegovine. pp. 25–40.
- Petrović, M., Backović, V., Toković, M. 2022. Rebuilding Post-Communist City Identity: The Case of Novi Pazar, Serbia. *Urbani izazov*, Vol. 33(2): 91–102. doi:10.5379/urbani-izziv-en-2022–33–02–03
- Petrović, M. 2022. Socijalno stanovanje u neoliberalnom i postsocijalističkom kontekstu. U: Vranić, B., Anđelković, N. (ur.) *Društvena pravda u postkomunističkim društvima*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije i Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 145–167.
- Petrović, M., Pešić, J. 2023. Potentials and Obstacles for the Transnationalisation of Recent Environmental Struggles in Serbia. *Sociologija i prostor*, 61(2023), 227(2):397–422. DOI:10.5673/sip.61.2.7
- Phillips, M. 1993. Rural Gentrification and the Processes of Class Colonisation. *Journal of Rural Studies*, 9(2): 123–140.
- Phillips, M. 2002. Distant Bodies? Rural Studies, Political-Economy and Poststructuralism. *Sociologia Ruralis*, 42(2):81–105. DOI: 10.1111/1467–9523.00204
- Phillips, M. et al. 2021. The Agencies of Landscape in Rural Gentrification: Impressions from the Wood, the Village and the Moortop. *Sociologia Ruralis*, 61(4): 778–807. DOI: 10.1111/soru.12339
- Polanyi, K. 1957. *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.

- Pospech, P. 2014. Discursive no Man's Land: Analysing the Discourse of the Rural in the Transitional Czech Republic. *Journal of Rural Studies*, 34: 96–107. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2014.01.006>
- Potter, C., Tilzey, M. 2005. Agricultural Policy Discourses in the European Post-Fordist Transition: Neoliberalism, Neomercantilism and Multifunctionality. *Progress in Human Geography*, 29 (5): 581–600. <https://doi.org/10.1191/0309132505ph569oa>
- Puljiz, V. 2013. Pokretanje i prvih dvanaest godina (1963–1975) Sociologije sela. *Sociologija i prostor*, 51 (2013) 196 (2): 173–189. <https://doi.org/10.5673/sip.51.2.2>
- Pupak, H., Trako-Poljak, T. 2021. Iskustva mladih obiteljskih poljoprivrednih gospodarstvenika (OPG-ovaca) u Bjelovarsko-bilogorskoj i Požeško-slavonskoj županiji. *Sociologija i prostor*, 59 (2021) 221 (2): 221–246. <https://doi.org/10.5673/sip.59.2.5>
- Purcell, M. 2008. *Recapturing Democracy. Neoliberalization and the Struggle for Alternative Urban Futures*. New York-London: Routledge.
- Raedeke, A.H. et al. 2003. Farmers, the Practice of Farming and the Future of Agroforestry: An Application of Bourdieu's Concepts of Field and Habitus. *Rural Sociology*, 68(1): 64–86. DOI: 10.1111/j.1549-0831.2003.tb00129.x
- Ramniceanu, I., Ackrilli, R. 2007. EU Rural Development Policy in the New Member States: Promoting Multifunctionality? *Journal of Rural Studies*, 23: 416–429. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2006.10.003>
- Ray, Ch. 1997. Towards a Theory of the Dialectic of Local Rural Development within the European Union. *Sociologia Ruralis*, 37(3):345–362. DOI:10.1111/j.1467–9523.1997.tb00055.x
- Ray, Ch. 1998. Culture, Intellectual Property and Territorial Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 38(1): 3–20. DOI: 10.1111/1467-9523.00060
- Ray, Ch. 1999. Towards a Meta-Framework of Endogenous Development: Repertoires, Paths, Democracy and Rights. *Sociologia Ruralis*, 39(4): 522–537. DOI: 10.1111/1467–9523.00122
- Ray, Ch. 1999a. Endogenous Development in the Era of Reflexive Modernity. *Journal of Rural Studies*, 15(3): 257–267. DOI:10.1016/S0743-0167(98)00072-2

- Ray, Ch. 2000. The EU LEADER Programme: Rural Development Laboratory. *Sociologia Ruralis*, 40(2): 163–171. DOI: 10.1111/1467–9523.00138
- Ray, Ch. 2001. Transnational Co-operation between Rural Areas: Elements of a Political Economy of EU Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 41(3): 279–295. DOI:10.1111/1467-9523.00183
- Ray, Ch. 2006. Neo-Endogenous Rural Development in EU. In: Cloke, P., Marsden, T., Mooney, P. (eds.), *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, 278–291.
- Redfield, R. 1961. *The Little Community. Peasant Society and Culture*. The University of Chicago Press.
- Ribeiro, A.P. et al. 2021. Organising Alternative Food Networks (AFNs): Challenges and Facilitating Conditions of Different AFN Types in Three EU Countries. *Sociologia Ruralis*, 61(2):491–517. DOI: 10.1111/soru.12331
- Ritzer, G. 2015. Prosumer Capitalism. *The Sociological Quarterly*, 56(3): 413–445. DOI: 10.1111/tsq.12105
- Rivera, M. et al. 2019. The Role of Social Capital in Agricultural and Rural Development: Lessons Learnt from Case Studies in Seven Countries. *Sociologia Ruralis*, 59(1):69–91. DOI 10.1111/soru.12218
- Roberts, E., Townsend, L. 2016. The Contribution of the Creative Economy to the Resilience of Rural Communities: Exploring Cultural and Digital Capital. *Sociologia Ruralis*, 56(2): 197–219. DOI: 10.1111/soru.12075, pp. 198–219.
- Rodriguez-Castro, L. 2018. The Embodied Countryside: Methodological Reflections in Place. *Sociologia Ruralis*, 58(2): 293–311. DOI: 10.1111/soru.12172
- Rose, D. 1984. Rethinking Gentrification: Beyond the Uneven Development of Marxist Urban Theory. *Environment and Planning D*, 2(1): 47–74. DOI: 10.1068/d020047
- Rutz, C., Dwyer, J., Schramek, J. 2013. More New Wine in the Same Old Bottles? The Evolving Nature of the CAP Reform Debate in Europe, and Prospects for the Future. *Sociologia Ruralis*, 54(3): 266–284. DOI: 10.1111/soru.12033
- Rye, J.F. 2011. Youth Migration, Rurality and Class: A Bourdieusian Approach. *European Urban and Regional Studies*, 18(2): 170–183. DOI: 10.1177/0969776410390747

- Sassen, S. 1993. *Cities in the World Economy*. New York: Princeton University Press.
- Sassen, S. 2001. *The Global City: New York, London, Tokyo*. New York: Princeton University Press.
- Saraceno, E. 2013. Disparity and Diversity: Their Use in EU Rural Policies. *Sociologia Ruralis*, 53(3): 331–348. DOI: 10.1111/soru.12017
- Sassatelli, R. 2015. Consumer Culture, Sustainability and a New Vision of Consumer Sovereignty. *Sociologia Ruralis*, 55(4): 483–496. DOI: 10.1111/soru.12081
- Savage, M., Bagnall, G. & Longhurst, B. 2005. *Globalization and Belonging*. London, Sage. doi:10.4135/9781446216880
- Schoolman, E.D. 2020. Local Food and Civic Engagement: Do Farmers Who Market Local Food Feel More Responsible for Their Communities? *Rural Sociology*, 85(3): 806–839. DOI: 10.1111/ruso.12326
- Scoones, I. et al. 2017. Emancipatory Rural Politics: Confronting Authoritarian Populism. *The Journal of Peasant Studies*, 45(1): 1–20-DOI: 10.1080/03066150.2017.1339693
- Seifert, F. 2009. Consensual NIMBYs, Contentious NIABYs: Explaining Contrasting Forms of Farmers GMO Opposition in Austria and France. *Sociologia Ruralis*, 49(1): 20–40. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2008.00473.x
- Shanin, T. 1972. *The Awkward Class*. Oxford: Clarendon Press.
- Shanin, T. 1986. Chayanov's Message: Illuminations, Miscomprehensions, and the Contemporary 'Development Theory'. In: A. V. Chayanov, D. Thorner, B. Kerblay, R. E. F. Smith (eds.), *The Theory of Peasant Economy*. University of Wisconsin Press.
- Shanin, T. 1987. *Peasants and Peasant Societies: Selected Readings*. Oxford: Blackwell.
- Shanin, T. 1990. *Defining Peasant*. Oxford: Blackwell Inc.
- Shanin, T. 2009. Chayanov's Treble Death and Tenuous Resurrection: An Essay about Understanding, about Roots of Plausibility and about Rural Russia. *The Journal of Peasant Studies*, 36(1): 83–101, DOI: 10.1080/03066150902820420
- Shucksmith, M. 2010. Disintegrated Rural Development? Neo-Endogenous Rural Development, Planning and Place-Shaping in Diffused Power Contexts. *Sociologia Ruralis*, 50(1): 1–14. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2009.00497.x

- Shucksmith, M. 2012. Class, Power and Inequality in Rural Areas: Beyond Social Exclusion? *Sociologia Ruralis*, 52(4): 378–397. DOI: 10.1111/j.1467–9523.2012.00570.x
- Shucksmith, M., Brooks, E., Madanipour, A. 2021. LEADER and Spatial Justice. *Sociologia Ruralis*, 61(2): 322–343. DOI: 10.1111/soru.12334
- Shortall, S. 2004. Social or Economic Goals, Civic Inclusion or Exclusion? An Analysis of Rural Development Theory and Practice. *Sociologia Ruralis*, 44(1): 109–123. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2004.00265.x>
- Singelmann, J. 1996. Will Rural Areas Still Matter in the 21st Century? (or) Can Rural Sociology Remain Relevant. *Rural Sociology*, 61 (1): 143–158.
- Singelmann, J. 2011. From Central Planning to Markets: 20 Years of Post-Socialist Transformation in an Eastern German County. *Rural Sociology*, 76(1): 1–20. DOI: 10.1111/j.1549–0831.2011.00048.x
- Slavova, P., Moschitz, H., Georgieva, Z. 2017. Development of Organic Agriculture in Bulgaria (1990–2012): Actors, Relations, and Networks. *Sociologia Ruralis*, 57(4): 507–528. DOI: 10.1111/soru.12134
- Smirnova, V. 2019. Spatialities of Land Enclosure in the Russian Imperial and Post-Socialist Periphery. In: Camprag, N., Suri, A. (eds.), *Three Decades of Post-Socialist Transition*, Technische Univesitat Darmstadt, 461–467.
- Smith, J., Jehlička, P. 2013. Quiet Sustainability: Fertile Lessons from Europe's Productive Gardeners. *Journal of Rural Studies*, 32: 148–157. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2013.05.002
- Sorokin, P., Zimmerman, C. 1931. *The Principles of Rural-Urban Sociology*. New York: Neny Holt and Company.
- Soubry, B., Sherren, K., Thornton, T.F. 2020. Are We Taking Farmers Seriously? *Journal of Rural Studies*, 74:210–222. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2019.09.005
- Spilková, J., Perlín, R. 2013. Farmers' Markets in Czechia: Risks and Possibilities. *Journal of Rural Studies*, 32: 220–229. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2013.07.001
- Stipčević, V. 2013. Agrarni institut osniva časopis Sociologija sela 1963. godine, *Sociologija i prostor*, (51) 196 (2): 165–169. <https://doi.org/10.5673/sip.51.2.1>

- Stojšin, S. 2021. Promene u migratornim sklonostima seoske omladine: primer naselja Kač. *Sociološki pregled*, 56(4): 1361–1381. doi: 10.5937/socpreg55-34562
- Stone, C. 1993. Urban Regimes and the Capacity to Govern: A Political Economy Approach, *Journal of Urban Affairs*, 15(1): 1–28.
- Swain, N. 2013. Agriculture 'East of the Elbe' and the Common Agricultural Policy. *Sociologia Ruralis*, 53(3): 369–389. DOI: 10.1111/soru.12016
- Swain, N. 2016. Eastern European Rurality in a Neo-Liberal, European Union World. *Sociologia Ruralis*, 56(4): 575–596. DOI: 10.1111/soru.12131
- Syimes, D. 1992. Agriculture, the State and Rural Society in Europe: Trends and Issues. *Sociologia Ruralis*, 32(2/3): 193–208.
- Szelenyi, I. 2011. From Latifundia to Central Planning and Onward to Agribusiness: A Rejoinder to Joachim Singelmann's Presidential Address on "From Central Planning to Markets". *Rural Sociology* 76(1): 21–23. DOI: 10.1111/j.1549-0831.2010.00045.x,
- Szumelda, A.U. 2019. Agriculture and Everyday Realities on Small Farms – An Entrepreneurial Challenge to Farmers between the Desire for Autonomy and a Secure Existence. Two Examples from East and South-East Poland. *Journal of Rural Studies*, 67: 57–68. DOI: 10.1016/j.jrurstud.2019.02.008
- Šarković, A. Cvejić, S. Bogdanov, N. 2016. The Environmental Awareness of Agricultural Producers in Serbia: Attitudes and Practices. *Teme*, 40(2): 729–745. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_agrospacce_4259
- Šljukić, S. 2006. Agriculture and the Changes of the Social Structure; The Case of Serbia. *Sociologija*, 46(2):137–148. <https://doi.org/10.2298/SOC0602137S>
- Šljukić, M. Šljukić, S. 2012. *Zemlja i ljudi. Seljaštvo i društvena struktura*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Šljukić, S. Janković, D. 2015. *Selo u sociološkom ogledalu*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Šljukić, M. Šljukić, S. Vidicki, D. 2021. Mali proizvođači hrane u Srbiji: upotreba fejsbuka na tržištu. *Sociološki pregled*, 55(4): 1311–1337. doi: 10.5937/socpreg55-34272

- Šimon, M. 2014. Exploring Counterurbanisation in a Post-Socialist Context: Case of the Czech Republic. *Sociologia Ruralis*, 54(2): 117–142. DOI: 10.1111/j.1467-9523.2012.00576.x
- Štambuk, M. 2013. Tranzicijske muke po selu u zrcalu *Sociologije sela (Sociologija sela, 1987. – 1998.) Sociologija i prostor*, 51(2013) 196 (2): 197–216. <https://doi.org/10.5673/sip.51.2.4>
- Tanaka, K. 2020. Justice and Tyranny: Bringing “Rural” Back into the Sociology of Food and Agriculture. *Rural Sociology*, 85(1): 3–21. <https://doi.org/10.1111/ruso.12317>
- Tarrow, S. 2005. *The New Transnational Activism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, M. 2017. Climate-Smart Agriculture: What Is It Good for? *The Journal of Peasant Studies*, 45(1): 89–107. DOI: 10.1080/03066150.2017.1312355
- Thomas, A.R. et al. 2013. *Critical Rural Theory: Structure, Space, Culture*. Lexington Books.
- Tickamyer, A.R. 1996. Sex, Lies, and Statistics: Can Rural Sociology Survive Restructuring? (or) What Is Right with Rural Sociology and How Can We Fix It? *Rural Soalogy*, 61(1): 5–24.
- Tilzey, M. 2018. *Political Ecology, Food Regimes, and Food Sovereignty: Crisis, Resistance, and Resilience*. Palgrave – Macmillan DOI: 10.1007/978-3-319-64556-8
- Tilzey, M. 2019. Food Regimes, Capital, State, and Class: Friedmann and McMichael Revisited. *Sociologia Ruralis*, 59(2): 231–52. DOI: 10.1111/soru.12237.
- Toffler, A. 1980. *The Third Wave*. London: Collins.
- Toković, M., Petrović, M. 2017. The Brand Potentials of Soft Factors of the Territorial Capital: A Study of Eight Medium-Sized Cities in Serbia. *Sociologija i prostor*, 55(1): 135–153. <https://doi.org/10.5673/sip.55.1.7>
- Tovey, H. 1997. Food, Environmentalism and Rural Sociology: On the Organic Farming Movement in Ireland. *Sociologia Ruralis*, 37(1): 21–37.
- Tovey, H. 2008. Introduction: Rural Sustainable Development in the Knowledge Society Era. *Sociologia Ruralis*, 48 (3): 185–199. DOI: 10.1111/j.1467-9523.2008.00460.x.

- van der Ploeg, J.D. 2000. Revitalizing Agriculture: Farming Economically as Starting Ground for Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 40(4): 497–511. DOI: 10.1111/1467-9523.00163
- van der Ploeg, J.D. et al. 2000. Rural Development: From Practices and Policies towards Theory. *Sociologia Ruralis*, 40(4): 391–408. DOI: 10.1111/1467-9523.00156.
- van der Ploeg, J.D., Renting, H. 2000. Impact and Potential: A Comparative Review of European Rural Development Practices. *Sociologia Ruralis*, 40(4):529–543. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00165>
- van der Ploeg, J.D., Renting, H. 2004. Behind the 'Redux': A Rejoinder to David Goodman. *Sociologia Ruralis*, 44(2):233–242. DOI: 10.1111/j.1467-9523.2004.00272.x
- van der Ploeg, J. D. 2008. *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. London: Earthscan.
- van der Ploeg, J.D. 2010. The Peasantries of the Twenty-First Century: The Commoditisation Debate Revisited. *The Journal of Peasant Studies*, 37(1): 1–30, DOI:10.1080/03066150903498721
- van der Ploeg, J.D., Jingzhong Y., Schneider, S. 2012. Rural Development through the Construction of New, Nested, Markets: Comparative Perspectives from China, Brazil and the European Union. *The Journal of Peasant Studies*, 39(1):133–173 DOI:10.1080/03066150.2011.652619
- van der Ploeg, J. D. 2013. *Peasants and the Art of Farming: A Chayanovian Manifesto*. Fernwood.
- van der Ploeg, J.D. 2014 Peasant-Driven Agricultural Growth and Food Sovereignty. *The Journal of Peasant Studies*, 41(6): 999–1030. DOI: 10.1080/03066150.2013.876997
- van der Ploeg, J.D. et al. 2014a Peasants, Time and the Land: The Social Organization of Farming in China. *Journal of Rural Studies*, 36:172–181. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2014.07.002>
- van der Ploeg, J.D. 2017. Differentiation: Old Controversies, New Insights. *The Journal of Peasant Studies*, 45(3): 489–524. DOI: 10.1080/03066150.2017.1337748
- van der Ploeg, J.D. 2018. From de-to Repeasantization: The modernization of Agriculture Revisited. *Journal of Rural Studies*, 61:236–243. DOI:10.1016/j.jrurstud.2017.12.016

- van der Ploeg, J.D. 2018a. Forum: Fifty Years of Debate on Peasantries, 1966–2016. *The Journal of Peasant Studies*, 45(4): 689–714. DOI: 10.1080/03066150.2018.1
- van der Ploeg, J.D. et al. 2019. The Economic Potential of Agroecology: Empirical Evidence from Europe. *Journal of Rural Studies*, 71: 46–61. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.09.003>
- van Wessel, M. 2018. Depoliticisation in Livestock Farming Governance: Turning Citizen Concerns into Consumer Responsibilities. *Sociologia Ruralis*, 58(3): 489–524. DOI: 10.1111/soru.12194
- Varga, M. 2017. Cash rather than Contract: The Re-Emergence of Traditional Agrifood Chains in Post-Communist Europe. *Journal of Rural Studies*, 53: 58–67. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.04.010>
- Vavra, J. et al. 2018. Food Self-Provisioning in Europe: An Exploration of Sociodemographic Factors in Five Regions. *Rural Sociology*, 83(2): 431–461. DOI: 10.1111/ruso.12180
- Veen, E.J., Dagevos, H., Jansma, J.E. 2021. Pragmatic Prosumption: Searching for Food Prosumers in the Netherlands. *Sociologia Ruralis*, 61(1): 255–277. DOI: 10.1111/soru.12323
- Veltmeyer, H., Petras, 2014. *The New Extractivism: A Post-Neoliberal Development Model or Imperialism of the Twenty-First Century?* London: Zed Books.
- Veltmeyer, H. 2018. Resistance, Class Struggle and Social Movements in Latin America: Contemporary Dynamics. *The Journal of Peasant Studies*, 46(6): 1264–1285. DOI:10.1080/03066150.2018.1493458
- Vercher, N. et al. 2021. Whose Narrative Is It Anyway? Narratives of Social Innovation (SI) in Rural Areas – A Comparative Analysis of Community-Led Initiatives in Scotland and Spain. *Sociologia Ruralis*, 61(1):163–189. DOI: 10.1111/soru.12321
- Vorbrugg, A. 2022. Ethnographies of Slow Violence. Epistemological Alliances in Fieldwork and Narrating Ruins. *Environment and Planning C: Politics and Space* 40(2): 447–462. DOI: 10.1177/2399654419881660
- Vujović, S. 1997. Lefebvre i sociologija sela. *Sociologija sela*, 57: 3–20.
- Vujović, S., Petrović, M. 2005. Uvodna studija u: Vujović, S. Petrović, M. (ur.) *Urbana sociologija*, Beograd: ZUNS, biblioteka SOCIETAS, str. 13-68.

- Weis, T. 2013. *The Ecological Hoofprint: The Global Burden of Industrial Livestock*. London: Zed.
- White, B. 2018. Forum: Fifty Years of Debate on Peasantries, 1966–2016. *The Journal of Peasant Studies*, 45(4): 689–714. DOI: 10.1080/03066150.2018.1
- Willett, J., Lang, T. 2018. Peripheralisation: A Politics of Place, Affect, Perception and Representation. *Sociologia Ruralis*, 58 (2): 258–275. DOI: 10.1111/soru.12161
- Wilson, G.A. 2001. From Productivism to Post-Productivism and Back Again? Exploring the (Un)Changed Natural and Mental Landscapes of European Agriculture. *Transactions of the Institute of British Geographers*, (26)1: 77–102.
- Wilson, J. 2011. Notes on the Rural City: Henri Lefebvre and the Transformation of Everyday Life in Chiapas, Mexico. *Environment and Planning D: Society and Space*, 29: 993–1009. doi:10.1068/d15610
- Winson, A. 2010. The Demand for Healthy Eating: Supporting a Transformative Food Movement. *Rural Sociology*, 75(4): 584–600. DOI: 10.1111/j.1549-0831.2010.00033.x
- Wolford, W. et al. 2013. Governing Global Land Deals: The Role of the State in the Rush for Land. *Development and Change*, 44(2): 197. DOI:10.1111/dech.12017
- Woods, M. 2003. Environmental Visions of Rural: Windfarm Development in Mid Wales. *Sociologia Ruralis*, 43: 271–288. DOI: 10.1111/1467-9523.00245
- Woods, M., 2005: *Rural Geography: Processes, Responses and Experiences in Rural Restructuring*. London: Sage Publications Ltd.
- Woods, M. 2007. Engaging the Global Countryside: Globalization, Hybridity and the Reconstitution of Rural Place. *Progress in Human Geography*, 31(4): 485–507. <https://doi.org/10.1177/0309132507079503>
- Woods, M. 2008. Social Movements and Rural Politics. *Journal of Rural Studies*, 24: 129–137. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2007.11.004>
- Woods, M. 2009. Rural Geography: Blurring Boundaries and Making Connections. *Progress in Human Geography*, 33(6): 849–858. <https://doi.org/10.1177/0309132508105001>
- Woods, M. 2012. New Directions in Rural Studies? *Journal of Rural Studies*, 28: 1–4. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2011.12.002>

- Woods, M., Goodwin-Hawkins, B., Jones, R. 2019. 'The Right to the Country' Ruralising Spatial Justice. Paper presented at ESRS Congress, Trondheim, June 2019.
- Yang, B., He, J. 2021. Global Land Grabbing: A Critical Review of Case Studies across theWorld. *Land*, 10(3): DOI: /10.3390/land10030324
- Ye, J. et al. 2019. The Incursions of Extractivism: Moving from Dispersed Places to Global Capitalism. *The Journal of Peasant Studies*, 47(1): 155–183– DOI: 10.1080/03066150.2018.1559834
- Zhan, Sh., Scully, B. 2018. From South Africa to China: Land, Migrant Labor and the Semi-Proletarian Thesis Revisited. *The Journal of Peasant Studies*, 45(5–6):1018–1038, DOI: 10.1080/03066150.2018.1474458
- Zoll, F., Specht, K., Siebert, R. 2021 Alternative = Transformative? Investigating Drivers of Transformation in Alternative Food Networks in Germany. *Sociologia Ruralis*, 61:638–659. DOI: 10.1111/soru.12350
- Zoomers, A. 2010. Globalisation and the Foreignisation of Space: Seven Processes Driving the Current Global Land Grab. *Journal of Peasant Studies*, 37(2): 429–447. DOI:10.1080/03066151003595325
- Žakevičiūtė, R. 2019. Rural Livelihood Diversification: A Solution for Poverty in the Post-Soviet Rural Baltic States? *Sociologia Ruralis*, 59(3): 560–580. DOI: 10.1111/soru.12259

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.334.55

338.43

ПЕТРОВИЋ, Мина, 1959–

Prostorna sociologija : ruralna perspektiva / Mina Petrović. – 1. izd. – Beograd : Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, 2023 (Beograd : Službeni glasnik). – 207 str. ; 24 cm

Tiraž 200. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija: str. 169–207.

ISBN 978-86-6427-293-3

а) Социологија села

б) Рурални развој в) Аграрна политика

COBISS.SR-ID 136269833